

В. М. Кириченко, О. М. Куракін

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА: МОДУЛЬНИЙ КУРС

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2010

ББК 67.0я73
УДК 340.1(075.8)
К 43

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11-6419 від 03.08.2009)*

Рецензенти:

Лукашевич В. Г. — доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, перший проректор Класичного приватного університету;

Петков С. В. — доктор юридичних наук, професор, проректор Класичного приватного університету;

Тимченко С. М. — доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, ректор Запорізького національного університету.

Кириченко В. М., Куракін О. М.

К 43 Теорія держави і права: модульний курс: Навч. посіб. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 264 с.

ISBN 978-611-01-0010-6

Навчальний посібник висвітлює основні положення теорії держави і права з урахуванням сучасних досягнень юридичної науки, новітніх підходів до праворозуміння, еволюції поглядів на державу і право в Україні.

Посібник містить зміст навчальної дисципліни «Теорія держави і права», конспекти лекцій, завдання для самостійної роботи, теми рефератів для презентації на семінарах, питання, які виносяться на модульний контроль та для самоконтролю, термінологічний словник.

Відповідно до вимог ECTS надана модульно-рейтингова система оцінювання знань та умінь студентів, методичні рекомендації щодо підготовки до семінарських занять та написання рефератів, а також щодо самостійної роботи студентів.

Розрахований на студентів вищих навчальних закладів, а також для широкого кола читачів, які цікавляться проблемами теорії держави і права.

ББК 67.0я73
УДК 340.1(075.8)

ISBN 978-611-01-0010-6

© Кириченко В. М., Куракін О. М., 2010
© Центр учбової літератури, 2010

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Зміст навчальної дисципліни «Теорія держави і права» зі структурою знань кожного змістовного модуля.....	6
Структура залікового кредиту навчальної дисципліни «Теорія держави і права».....	12
Змістовний модуль 1. Загальнотеоретичні питання теорії держави і права...13	
Тема 1. Теорія держави і права у системі суспільних та юридичних наук....	13
Тема 2. Загальне поняття, предмет, методологія та функції теорії держави і права.....	19
Змістовний модуль 2. Теорія держави.....26	
Тема 3. Походження, сутність та ознаки держави.....	26
Тема 4. Форма держави.....	43
Тема 5. Механізм та апарат держави.....	60
Тема 6. Правова держава.....	75
Змістовний модуль 3. Теорія права.....88	
Тема 7. Праворозуміння, поняття та сутність права.....	88
Тема 8. Правотворчість та джерела (форми) права.....	104
Тема 9. Норми права у системі соціальних норм.....	122
Тема 10. Система права та система законодавства.....	134
Тема 11. Правовідносини.....	148
Тема 12. Правомірна поведінка та юридична відповідальність.....	161
Тема 13. Правосвідомість і правова культура.....	174
Завдання для самостійної роботи студента.....	186
Питання, що виносяться на перший модульний контроль.....	195
Питання, що виносяться на другий модульний контроль.....	196
Навчально-методичні вимоги щодо вивчення навчальної дисципліни «Теорія держави і права».....	198
Методичні рекомендації щодо підготовки до семінарських занять та написанню рефератів.....	203
Методичні рекомендації щодо організації самостійної роботи студентів та підготовки до підсумкового модульного контролю.....	211
Термінологічний словник.....	216
Список використаної та рекомендованої літератури.....	262

Передмова

Вивчення навчальної дисципліни «Теорія держави і права» студентами неюридичних спеціальностей обумовлюється особливою роллю держави і права в житті кожної окремої людини і суспільства в цілому. Сьогодні, коли в Україні здійснюється швидкоплинні суспільно-політичні процеси та зміни, отримання студентами систематизованих наукових знань з теорії держави і права, розуміння ними закономірностей побудови демократичної правової держави, формування у них високого рівня правової свідомості та правової культури, вміння правильно тлумачити і застосовувати нормативно-правові акти в практичній діяльності, грамотно оцінювати юридичні факти, засвоєння специфічної фахової термінології, вільно орієнтуватися в сучасному правовому полі — неодмінна передумова майбутньої професійної діяльності будь-якого фахівця.

Викладання матеріалу в навчальному посібнику здійснюється відповідно до типової програми навчальної дисципліни «Теорія держави і права» з урахуванням положень Болонської декларації за модульним принципом і рейтинговою оцінкою засвоєних знань та набутих умінь студентів.

Запропонований авторами навчальний посібник «Теорія держави і права» поділяється на три взаємопов'язані змістовні модулі, в яких, з урахуванням сучасних досягнень юридичної науки, новітніх підходів до праворозуміння, еволюції поглядів на виникнення, розвиток і функціонування держави і права, системно висвітлюються основні положення теорії держави і права: предмет і методологія; суспільство як середовище виникнення, розвитку і функціонування держави і права; поняття і ознаки держави; функції, форми і механізм держави; поняття і ознаки права; форми (джерела) права; система права і система законодавства; правові відносини; правова свідомість і правова культура та ін.

Як свідчить досвід практичного викладання курсу теорії держави і права, у значній кількості студентів неюридичних спеціальностей процес засвоєння навчального матеріалу нерідко викликає труднощі, пов'язані з великим обсягом матеріалу, що міститься у виданих підручниках і навчальних посібниках. У зв'язку з цим автори намагалися у стислій і доступній формі викласти основні положення цієї фундаментальної дисципліни. Для полегшення процесу сприйняття та засвоєння навчального матеріалу студентами у посібник вміщено додатковий

матеріал (зміст навчальної дисципліни, завдання для самостійної роботи, питання для самоконтролю, термінологічний словник, список рекомендованої літератури тощо). Для зручності у тексті виділені основні правові поняття та категорії теорії держави і права, ознаки того чи іншого правового явища.

Передбачені у навчальному посібнику види аудиторної і самостійної роботи студентів, критерії оцінювання їх знань мають забезпечити системність, прозорість, об'єктивність і справедливість кредитно-модульної системи організації навчально-виховного процесу.

Під час підготовки навчального посібника авторами були використані наукові праці, підручники та посібники відомих українських учених: В. С. Журавського, О. В. Зайчука, М. С. Кельмана, А. М. Колодія, В. В. Комарова, В. В. Копейчикова, О. Л. Копиленка, В. О. Котюка, С. Л. Лисенкова, О. Г. Мурашина, А. Ю. Олійника, Н. М. Оніщенка, П. М. Рабиновича, О. Ф. Скакун, О. В. Сурілова, Ю. С. Шемшученка та ін.

Даний посібник призначений для студентів вищих технічних навчальних закладів, але може бути корисним і для тих, хто бажає отримати систематизовані теоретичні знання у галузі теорії держави і права.

Зміст навчальної дисципліни «Теорія держави і права» зі структурою знань кожного змістовного модуля

Змістовний модуль 1. Загальнотеоретичні питання теорії держави і права

Тема 1. Теорія держави і права у системі суспільних та юридичних наук (5 год.)

Поняття і ознаки юридичної науки. Система юридичних наук. Загальнотеоретичні та історико-правові науки. Галузеві юридичні науки. Міжгалузеві юридичні науки. Прикладні юридичні науки. Спеціальні юридичні науки. Міжнародно-правові юридичні науки.

Місце теорії держави і права у системі юридичних наук. Взаємозв'язок теорії держави і права з філософією, соціологією, політологією, економічними та історичними науками.

Тема 2. Загальне поняття, предмет, методологія та функції теорії держави і права (5 год.)

Поняття теорії держави і права. Предмет вивчення теорії держави і права. Методологія теорії держави і права. Класифікація методів пізнання державно-правових явищ. Філософські методи. Спеціально-наукові методи. Функції теорії держави і права як науки. Онтологічна функція. Евристична функція. Гносеологічна (пізнавальна) функція. Методологічна функція. Ідеологічна (виховна) функція. Політична функція. Науково-прикладна функція. Навчальна функція. Прогностична функція.

Змістовний модуль 2. Теорія держави

Тема 3. Походження, сутність та ознаки держави (8 год.)

Наукові погляди щодо розуміння держави. Основні теорії походження держави: теологічна (релігійна), патріархальна, договірна (природно-правова), органічна, психологічна, матеріалістична (класова, марксистська) теорія, теорія насильства.

Поняття та основні ознаки держави. Поняття типу держави. Цивілізаційний і формаційний підходи до типології держави. Поняття

історичного типу держави. Рабовласницька держава. Феодална держава. Буржуазна (капіталістична) держава. Соціалістична держава. Держава соціально-демократичної орієнтації.

Поняття та зміст функцій держави. Класифікація функцій держави. Внутрішні та зовнішні функції української держави. Форми здійснення функцій держави. Правові форми здійснення функцій держави: правотворча діяльність, правозастосовна діяльність, правоохоронна діяльність. Організаційні форми здійснення функцій держави. Методи здійснення державних функцій. Метод переконання. Метод заохочення. Метод примусу.

Тема 4. Форма держави (8 год.)

Поняття форми держави та її структурні елементи. Державне правління. Державний устрій. Державний режим.

Форма державного правління. Поняття і основні ознаки монархії, як форми правління. Різновиди необмеженої монархії: деспотична монархія, абсолютна монархія. Різновиди обмеженої (конституційної) монархії: дуалістична монархія, парламентська монархія.

Поняття і ознаки республіки. Види республіканської форми правління: президентська республіка, парламентська республіка, змішана республіка.

Форма державного устрою, прості та складні державні утворення. Унітарна держава, її ознаки. Складні держави. Федерація, її ознаки та різновиди. Конфедерація. Імперія. Форми міждержавних утворень: співдружність, співтовариство.

Державний режим. Поняття і ознаки демократичного та антидемократичного режимів. Форми існування демократичних режимів (ліберально-демократичний, консервативно-демократичний, радикально-демократичний). Форми існування антидемократичних режимів (деспотичний, тиранічний, тоталітарний, авторитарний).

Тема 5. Механізм та апарат держави (8 год.)

Поняття і ознаки механізму держави, його структура та роль у реалізації функцій держави. Державні органи. Державні підприємства. Державні установи. Відмінність державних органів від державних підприємств, установ.

Поняття і ознаки апарату держави. Основні принципи організації та діяльності державного апарату: демократизм, гуманізм, закон-

ність, єдність і розподіл влади, верховенство права, професіоналізм тощо.

Поняття і ознаки органа держави. Класифікація видів органів держави. Система державних органів України. Поділ влади. Законодавча влада. Основні функції Верховної Ради України: представницька, законодавча, установча, контрольна. Повноваження Верховної Ради України. Виконавча влада. Суб'єкти виконавчої влади в Україні. Вищі, центральні, місцеві органи виконавчої влади. Кабінет Міністрів України. Судова влада. Поняття правосуддя. Принципи правосуддя. Судова система України. Конституційний Суд України. Суди загальної юрисдикції.

Співвідношення органів держави та органів місцевого самоврядування. Поняття місцевого самоврядування. Правовий статус органів місцевого самоврядування. Відмінності між органами держави і органами місцевого самоврядування.

Тема 6. Правова держава (8 год.)

Формування ідеї правової держави у Стародавній Греції, Стародавньому Римі та інших рабовласницьких країнах. Еволюція поглядів на правову державу в епоху переходу від феодалізму до капіталізму (Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, К. Т. Велькер, Р. фон Моль та ін.).

Дослідження теорії правової держави у дореволюційний та післяреволюційний період Росії і України.

Сучасні поняття та ознаки правової держави. Шляхи формування правової держави в Україні. Конституційне закріплення принципів правової держави в Україні. Принцип верховенства права. Принцип зв'язаності держави правами і свободами людини і громадянина. Принцип поділу влади. Принцип правової форми діяльності органів державної влади та їх посадових осіб.

Змістовний модуль 3. Теорія права

Тема 7. Праворозуміння, поняття та сутність права (9 год.)

Передумови виникнення права. Характеристика основних теорій праворозуміння. Поняття праворозуміння. Природна та позитивістська теорії права.

Загальне поняття та ознаки права. Суб'єктивне і об'єктивне право. Поняття та класифікація принципів права.

Сутність права. Класовий та загальносоціальний підхід до розуміння сутності права. Поняття змісту права. Види змісту права: соціально — політичний, спеціально — юридичний.

Структура права. Матеріальне і процесуальне право. Регулятивне і охоронне право. Публічне і приватне право.

Поняття функції права. Загальносоціальні функції права: гуманістична, організаційно-управлінська, виховна, інформаційна (комунікативна), оціночно-орієнтаційна, гносеологічна (пізнавальна). Спеціально — юридичні функції права: регулятивна, охоронна.

Тема 8. Правотворчість та джерела (форми) права (5 год.)

Поняття та ознаки правотворчості. Принципи правотворчості: науковість, професіоналізм, законність, демократизм, гласність, оперативність, гуманізм, системність, своєчасність, планування. Види правотворчості.

Поняття та стадії правотворчого процесу. Формування державної волі (підготовка проекту). Безпосереднє прийняття нормативно-правового акта відповідним суб'єктом правотворчої діяльності.

Поняття джерела (форми) права. Внутрішні та зовнішні джерела (форми) права. Правовий звичай. Правовий (судовий, адміністративний) прецедент. Нормативно-правовий договір. Нормативно-правовий акт.

Види нормативно — правових актів. Загальна характеристика законів і підзаконних актів. Поняття закону. Верховенство закону в системі нормативно-правових актів. Види законів. Конституція держави — основа правової системи. Поняття підзаконного акта. Види підзаконних актів.

Тема 9. Норми права у системі соціальних норм (5 год.)

Поняття соціальної норми. Види соціальних норм: норми права, норми моралі, корпоративні норми, звичаї та традиції, економічні норми, політичні норми, релігійні норми.

Поняття та основні ознаки норми права: державно — владний характер, загальнообов'язковий характер, формальна визначеність, системність. Види норм права.

Структура норми права: гіпотеза, диспозиція, санкція. Класифікація норм права.

Співвідношення норм права і норм моралі. Відмінність норм права від норм моралі за походженням, за формою зовнішнього виразу, за сферою дії, за ступенем деталізації, за способом забезпечення.

Тема 10. Система права та система законодавства (5 год.)

Поняття системи права. Предмет та метод правового регулювання. Структурні елементи системи права: галузь права, інститут права, підгалузь права.

Загальна характеристика основних галузей права України: конституційного, сімейного, трудового, адміністративного, цивільного, кримінального тощо.

Поняття та структура законодавства. Горизонтальна (галузева) структура законодавства. Вертикальна (ієрархічна) структура законодавства. Співвідношення і взаємозв'язок системи права і системи законодавства.

Поняття систематизації законодавства. Основні види систематизації: інкорпорація, кодифікація, консолідація.

Тема 11. Правовідносини (5 год.)

Поняття та основні ознаки правових відносин. Види правовідносин. Структура правовідносин: суб'єкти, об'єкти, зміст. Юридичний та фактичний зміст правових відносин. Суб'єктивне право та юридичний обов'язок.

Поняття суб'єкта правовідносин. Види суб'єктів правовідносин: індивідуальні суб'єкти, колективні суб'єкти, соціальні спільності. Правосуб'єктивність. Правоздатність. Дієздатність. Деліктоздатність.

Поняття об'єкта правовідносин. Види об'єктів правовідносин: матеріальні блага, духовні блага, послуги виробничого і невиробничого характеру, особисті немайнові блага.

Поняття та види юридичних фактів. Юридичні факти як підстава виникнення, зміни або припинення правовідносин. Види юридичних фактів. Юридичні події. Юридичні дії.

Тема 12. Правомірна поведінка та юридична відповідальність (5 год.)

Правова поведінка. Поняття та ознаки правомірної поведінки. Види правомірної поведінки. Мотивація правомірної поведінки.

Поняття та основні ознаки правопорушення. Склад правопорушення: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона. Види правопорушень: злочин, проступок. Причини правопорушення і шляхи їх усунення.

Поняття та ознаки юридичної відповідальності. Види юридичної відповідальності: конституційна, кримінальна, адміністративна, цивільна, дисциплінарна, матеріальна.

Підстави притягнення до юридичної відповідальності. Мета, принципи та функції юридичної відповідальності. Обставини, що виключають юридичну відповідальність.

Тема 13. Правосвідомість і правова культура (5 год.)

Поняття та структура правосвідомості, її елементи: правова ідеологія, правова психологія. Види правової свідомості: буденна, професійна, наукова, індивідуальна, групова, суспільна.

Функції правосвідомості: пізнавальна, оціночна, регулятивна.

Поняття та загальна характеристика правової культури. Види і функції правової культури: пізнавальна, регулятивна, ціннісно-нормативна, комунікативна, виховна.

Роль правової культури у формуванні громадянського суспільства та правової держави.

Поняття і завдання правового виховання. Форми правового виховання: правове навчання, правова агітація, правова пропаганда, правове самовиховання.

Правовий нігілізм: зміст та шляхи його подолання.

Методи правового виховання: метод переконання, метод позитивного прикладу, метод заохочення, метод примусу.

**Структура залікового кредиту навчальної дисципліни
«Теорія держави і права»**

Номер змістовного модуля	Назва змістовного модуля	Номер і назва теми змістовного модуля	Кількість годин відведених на:			Повне навчальне навантаження студента	
			Лекції	Семінарські заняття	Самостійну роботу студента	Всього годин	Всього кредитів
1.	Загально-теоретичні питання теорії держави і права	1. Теорія держави і права у системі суспільних та юридичних наук	1	1	3	5	0,1
		2. Загальне поняття, предмет, методологія та функції теорії держави і права	1	1	3	5	
2.	Теорія держави	3. Походження, сутність та ознаки держави	2	2	4	8	0,9
		4. Форма держави	2	2	4	8	
		5. Механізм та апарат держави	2	2	4	8	
		6. Правова держава	2	2	4	8	
Термін проведення першого підсумкового модульного контролю — 8 тиждень							
3.	Теорія права	7. Праворозуміння, поняття та сутність права	2	2	5	9	1
		8. Правотворчість та джерела (форми) права	1	1	3	5	
		9. Норми права у системі соціальних норм	1	1	3	5	
		10. Система права та система законодавства	1	1	3	5	
		11. Правовідносини	1	1	3	5	
		12. Правомірна поведінка та юридична відповідальність	1	1	3	5	
		13. Правосвідомість і правова культура	1	1	3	5	
Термін проведення другого підсумкового модульного контролю — 17 тиж- день							
Всього годин			18	18	45	81	2

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Тема 1. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА У СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ТА ЮРИДИЧНИХ НАУК

План

1. Поняття і ознаки юридичної науки.
2. Місце теорії держави і права у системі юридичних наук.
3. Взаємозв'язок теорії держави і права з іншими суспільними науками.

1. Поняття і ознаки юридичної науки

Юридична наука, до системи якої входить теорія держави і права, є однією із суспільних наук. На відміну від наук, що вивчають природні явища і процеси, суспільні науки вивчають відносини, які складаються між людьми і їх об'єднаннями, безпосередньо служать людині. Це повною мірою стосується і юридичної науки, головним завданням якої є сприяння через вивчення державних і правових інститутів розвитку особистості, створенню умов для найповнішої реалізації прав і свобод людини і громадянина.

Юридична або правова наука, правознавство, юриспруденція — це слова-синоніми, які відображають сукупність суспільних наук, що вивчають суспільні відносини, які врегульовані і охороняються державою і правом.

Юридична наука спрямована на здобування, узагальнення, систематизацію і використання знань про державно-правову дійсність, її особливістю є спільне дослідження держави і права в їх взаємодійності, взаємозв'язку і взаємовпливі.

Юридична наука — це суспільна наука, що вивчає об'єктивні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, їх місце та роль у суспільному житті, а також систему правових норм, які регулюють відносини у суспільстві.

В юридичній літературі виділяють такі основні ознаки юридичної науки:

- 1) **має прикладний характер**, тобто юридична наука покликана обслуговувати потреби громадського життя, юридичної практики, юридичної освіти, забезпечувати фахівців-юристів необхідними відомостями про видання і застосування нормативно-правових актів;
- 2) **має властивості точних наук**, тобто юридична наука, як і природничі науки, включає в основному конкретні знання, вираженні у точних конструкціях і співвідношеннях;
- 3) **втілює у собі позитивні якості наук про мислення**, тобто досліджує питання, які пов'язані зі спроможністю відображати об'єктивну дійсність у правових судженнях і поняттях у процесі створення і застосування нормативно-правових актів.

Отже, юридична наука вбирає в себе якості всіх трьох основних галузей людських знань — суспільних наук, природничих наук та наук про мислення. Вона має не тільки світоглядне, а й безпосередньо практичне значення, є необхідною умовою ефективної професійної діяльності юристів у сфері практичної юриспруденції.

Юридична наука у сучасній Україні ґрунтується на вітчизняному досвіді минулого та використанні досягнень правової думки і юридичної практики зарубіжних країн, на ідеях і цінностях прав і свобод людини і громадянина, пануванні права і соціально-правової державності.

2. Місце теорії держави і права у системі юридичних наук

Теорія держави і права — це самостійна галузь наукових знань про державу і право. Вона досліджує загальні і специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державно-правових явищ, розробляє і формулює основні теоретичні поняття і категорії юриспруденції, якими користуються інші юридичні науки, правотворча і правозастосовна практика.

Для того, щоб з'ясувати місце теорії держави і права у системі юридичних наук, треба насамперед визначитись з елементами цієї системи.

Існують різні підходи щодо розгляду системи юридичних наук, але традиційно **система юридичних наук включає в себе такі групи:**

- 1) **загальнотеоретичні та історико-правові науки**, до яких належать: теорія держави і права, історія держави і права, історія політичних і правових учень тощо. Предметом їх дослідження є за-

гальні і специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, історичний процес розвитку держави і права, політичні і правові вчення різних історичних періодів;

- 2) **галузеві юридичні науки**, до яких належать: конституційне право, адміністративне право, цивільне право, цивільне процесуальне право, кримінальне право, кримінально-процесуальне право, трудове право, сімейне право тощо. Предметом їх дослідження становлять закономірності правового регулювання відповідних суспільних відносин, що склалися у суспільстві на сучасному етапі його розвитку;
- 3) **міжгалузеві юридичні науки**, до яких належать: підприємницьке право, господарське право, житлове право, банківське право, повітряне право, морське право тощо. Вони виникли на стику різних галузей права. Предметом їх дослідження є однорідні суспільні відносини, які регулюються нормами різних галузей права, в їх взаємозв'язку і взаємодії;
- 4) **прикладні юридичні науки**, до яких належать: криміналістика, кримінологія, судова медицина, судова психіатрія, правова статистика, юридична психологія тощо. Вони виникли на стику юридичних і неюридичних наук. Їх завданням є використання досягнень різних галузей науки і техніки для вирішення проблем юриспруденції;
- 5) **спеціальні юридичні науки**, до яких належать: державне будівництво і місцеве самоврядування, судові та правоохоронні органи, прокурорський нагляд тощо. Їх завданням є дослідження структури, порядок утворення, організацію, повноваження і діяльність державних органів;
- 6) **міжнародно-правові науки**, до яких належать: міжнародне публічне право, міжнародне приватне право, конституційне право зарубіжних країн, порівняльне правознавство тощо. Ці науки мають велике значення для обміну досвідом між окремими державами у питаннях правової розбудови, а також відповідають світовій тенденції посилення інтеграційних процесів і міжнародного впливу на національні правові системи.

Теорія держави і права посідає центральне місце у системі юридичних наук. Це визначається тим, що вона стосовно інших юридичних наук, є наукою:

- 1) **загальнотеоретичною**, оскільки вивчає найбільш загальні закономірності державно-правової дійсності у всіх галузях юри-

- дичних знань, розробляє основні державно-правові категорії і поняття, які розкривають сутність держави і права та є загальними для всієї юридичної науки;
- 2) **узагальнюючою**, оскільки її висновки за своєю природою є інтегративними і систематизованими знаннями, що їх накопили окремі юридичні науки;
 - 3) **методологічною**, оскільки її система підходів і методів, способів і прийомів наукового дослідження використовуються при вивченні державно-правових явищ та при вирішенні наукових проблем у межах окремих юридичних наук.

Отже, у взаємовідносинах теорії держави і права та інших юридичних наук існує своєрідна рівноправність, яка полягає у взаємному збагаченні і взаємній допомозі, у пізнанні закономірностей виникнення, розвитку і функціонування держави і права.

3. Взаємозв'язок теорії держави і права з іншими суспільними науками

Теорія держави і права належить до системи соціогуманітарних наук, які вивчають людину в її суспільних відносинах, і тому вона безпосередньо чи опосередковано взаємодіє з іншими суспільними науками.

Важливе значення для теорії держави і права має її взаємозв'язок з **філософією**, яка є наукою про загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення. Філософія виробляє узагальнену систему поглядів на світ, місце в ньому людини, загальні принципи буття і пізнання, досліджує пізнавальне, ціннісне, соціально-політичне, моральне, естетичне ставлення людини до світу. Філософія формулює лише найзагальніші положення про державу і право, в той час як теорія держави і права вивчає державно-правові інститути багатогранно, використовуючи при цьому її наукові досягнення та філософські категорії (сутність, зміст, форма, метод, система, структура та ін.). Теорія держави і права озброює філософію матеріалом, який дозволяє робити узагальнення і формулювати загальні принципи соціального прогресу та виробляти загальнометодологічні принципи дослідження окремих наук.

Тісний зв'язок теорії держави і права з філософією привів до формування на їх стику **філософії права**, яка зосереджується на методологічному аспекті пізнання правових явищ і процесів, вивчає їх з

філософських позицій. Філософія права — це система знань про фундаментальні принципи буття права, про онтологічну природу права, його соціальну сутність.

Теорія держави і права має тісні взаємозв'язки з **соціологією** — наукою, об'єктом дослідження якої є поведінка людей, практика окремих суспільних структур і груп, усі соціальні процеси, що відбуваються у суспільстві. За допомогою соціології теорія держави і права досліджує певні державно-правові категорії, використовує результати соціологічних експериментів для підвищення соціальної ефективності норм права, засобів удосконалення державного апарату, пізнання причин і умов правопорушень, вивчення рівня правової свідомості та правової культури тощо.

У межах соціології виник новий науковий напрям — **соціологія права**, яка розглядає правову систему з точки зору її тісного взаємозв'язку з життям, суспільною практикою.

Особливо тісно теорія держави і права пов'язана з **політологією** — наукою, яка досліджує політику, політичні процеси та політичні системи світу. Політологія розглядає державу і право у практичному плані як результат боротьби за владу і як засоби її завоювання. Грунтуючись на політологічних даних про політичну систему суспільства, теорія держави і права розглядає її з точки зору місця та ролі у ній держави, характерних ознак і особливостей, що відрізняють її від партій, громадських організацій та інших ланок політичної системи, правових форм виникнення і діяльності держави.

На стику теорії держави і права та політології сформувалась **політологія права**, яка розглядає широке коло питань державної правової політики, напрямки політичного розвитку держави і права, що ґрунтуються на об'єктивних закономірностях цього процесу.

Нерозривний зв'язок існує між теорією держави і права та **економічними науками**, які вивчають систему виробничих відносин та економічні закони, аналізують ринкові відносини та ринкове господарство. Спираючись на положення і висновки економічної думки теорія держави і права розглядає усі державно-правові явища в органічному зв'язку з економічними умовами життя людей, розкриває їх активний зворотній вплив на економіку. Інститути держави і права, виникаючи у відповідь на економічні потреби, виступають важливим фактором формування соціально-економічних відносин.

Також тісний зв'язок теорія держави і права має з **історичними науками**, які вивчають історію розвитку людської цивілізації у всій її різноманітності, досліджують конкретні факти державно-правового

життя народів, констатують етапи розвитку суспільства. Спираючись на дані історичних наук, теорія держави і права досліджує найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування державно-правових явищ.

Отже, тісно взаємодіючи з іншими галузями наукових знань, теорія держави і права формулює наукові закони, поняття та визначення державно-правових явищ, які дозволяють не тільки пізнати сутність, зміст та форми існування держави і права, а й використовувати державно-правові інститути для здійснення прогресивних суспільних реформ.

Тема 2. ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА ФУНКЦІЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

План

1. Поняття та предмет теорії держави і права.
2. Методологія теорії держави і права.
3. Поняття та класифікація функцій теорії держави і права.

1. Поняття та предмет теорії держави і права

Теорія держави і права посідає особливе місце у системі суспільних наук. Це пояснюється її специфічним об'єктом вивчення — державно-правові явища. Ці явища вивчаються багатьма суспільними науками, які досліджують їх з точки зору свого предмета. Теорія держави і права, будучи самостійною галуззю юридичних наук, вивчає не суспільство взагалі, а саме державу і право як суспільні явища, основні й загальні закономірності та ознаки виникнення, розвитку і функціонування держави і права.

Теорія держави і права — це юридична наука, що вивчає державу і право, державно — правові явища в їх взаємозв'язку та взаємодії, система знань про найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права.

Кожна наука має свій об'єкт і предмет дослідження. Об'єкт — це ті явища, котрі вивчаються наукою, а предмет — це те, що цікавить дану науку в конкретному об'єкті.

Юридична наука має своїм предметом державно-правові явища, об'єктивні властивості держави і права, правовий статус людини і громадянина тощо. У свою чергу, теорія держави і права, яка входить до системи юридичних наук, має свій предмет дослідження. Це такі явища суспільного життя, як держава і право, загальні та специфічні закономірності їх виникнення, розвитку і функціонування, сутність та прояви їх у різних державно-правових системах тощо. Відповідно, розрізняють загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права.

Загальні закономірності, які притаманні державі і праву як суспільним явищам, вивчаються філософією, соціологією й іншими суспільними науками. В свою чергу теорія держави і права використовує доробок цих наук і застосовує їх для з'ясування державно-правових явищ.

Специфічні закономірності вивчаються безпосередньо теорією держави і права й характеризують державу і право з позиції їхніх понять, функцій, форми тощо.

Крім закономірностей, теорія держави і права досліджує значне коло питань, які мають вагомe значення для всіх юридичних наук, формулює основні теоретичні поняття і категорії юриспруденції, такі як: сутність, тип, форми, функції, структура та механізм держави і права, правова система, норми права та їх джерела, галузі й інститути права, суб'єктивне право і юридичний обов'язок, правове регулювання, правовідносини, правосвідомість, правова культура, права і свободи людини і громадянина, їх законодавче визначення, додержання і захист.

Окрім суто реальних державно-правових відносин, процесів, явищ та категорій, до предмета теорії держави і права належать також уявлення людей щодо цього, а саме та частина суспільної свідомості, яка пов'язана з державою і правом, ними опосередковується. Причому теорія держави і права орієнтується не тільки на правосвідомість суспільства в цілому, а й на групову, індивідуальну, професійну правосвідомість посадових осіб, представників органів державної влади, юристів-практиків тощо.

Таким чином, предметом теорії держави і права є об'єктивні властивості держави і права, загальні й специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державно-правових явищ, їх взаємозв'язок.

Слід зазначити, що теорія держави і права не ставить перед собою завдання вивчити всі сторони діяльності держави, зміст конкретних правових норм, практику їх застосування. Таке завдання виконує вся система юридичних наук.

Предмет теорії держави і права не залишається незмінним, а навпаки, він перебуває в постійному розвитку, зазнає змін і перетворень, змінюється в міру залучення до сфери пізнання нових властивостей і явищ правової й державної дійсності.

Тому наука теорія держави і права повинна працювати на збільшення знань про свій предмет, розробляти систему наукових підходів щодо дослідження його розвитку в умовах об'єктивної реальності, бути спроможною швидко реагувати на всі зміни у сучасній динамічній державно-правовій дійсності.

2. Методологія теорії держави і права

Як будь-яка наука теорія держави і права має систему методів, за допомогою яких досліджується і вивчається її предмет. Система цих методів складає методологію науки теорії держави і права.

Методологія теорії держави і права — це система принципів, підходів і методів наукового дослідження свого предмета, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ.

На відміну від предмета дослідження, який дає відповідь на питання, які саме проблеми вивчає та чи інша наука, метод розкриває, як саме, за допомогою яких прийомів, методів і на основі яких принципів відбувається це вивчення.

Методи теорії держави і права — це сукупність способів і прийомів дослідження державно-правових явищ у процесі їх виникнення, розвитку і функціонування.

Методи дослідження, які застосовуються теорією держави і права, є досить різноманітними і залежать від позицій, з яких ведеться дослідження, та від міркувань про найдоцільніші засоби досягнення його цілей.

Залежно від сфери поширення і охоплення досліджуваних явищ, їх характеру і специфіки всі методи, що застосовуються в науці теорії держави і права, поділяються на три групи, а саме:

- 1) філософський метод;
- 2) загальнонаукові методи;
- 3) спеціально-наукові методи.

За допомогою філософського методу держава і право розглядаються як в статичності (метафізика), так і в динаміці (діалектика).

Метафізика — вчення про найсуттєвіші принципи і першооснови буття, згідно якого всі явища і предмети розглядаються як вічні і незмінні, перебуваючи поза зв'язком та розвитком. Метафізика розглядає державу і право як вічні і незмінні інститути, які тісно пов'язані між собою та іншими суспільними явищами. З точки зору цього вчення держава і право існували, існують і будуть існувати незалежно від волі людини.

Діалектика — вчення про найбільш загальні закономірні зв'язки становлення, розвитку буття і пізнання.

Існує діалектика природи і діалектика суспільного життя, яка являє собою вчення про закони розвитку суспільства. Різновидами діалектики є історичний матеріалізм (визнає матерію первинною, а

свідомість вторинною) та ідеалізм (суб'єктивний — виникнення держави і права є результатом свідомої діяльності людини та об'єктивний — продуктом волі божественних сил).

Теорія держави і права, використовуючи загальні методи, що напрацьовані суспільними та природничими науками, розробляє власні методи дослідження державно-правових явищ.

До загальнонаукових методів належать:

- формально-логічний — досліджує і вивчає державу і право за допомогою основних законів формальної логіки. Прийомами зазначеного методу є аналіз і синтез, індукція і дедукція, а також узагальнення, порівняння, аналогія, моделювання.

Аналіз — розкладання цілого на частини (наприклад, форму держави можна розподілити на форму державного правління, форму державного устрою та форму політичного режиму).

Синтез — складання частин у ціле (наприклад, із форми державного правління, державного устрою та політичного режиму можна визначити форму держави).

Дедукція — дає можливість на підставі знання про загальне зробити висновок про окреме (наприклад, досліджуючи певну галузь права можна з'ясувати особливості її окремих норм).

Індукція — дає можливість на підставі знання про окреме зробити висновок про загальне (наприклад, досліджуючи правові норми, що закріплюють форму державного правління, можна визначити, якою вона є — монархічною чи республіканською).

- конкретно-історичний — досліджує і вивчає специфіку державно-правового явища конкретного історичного періоду, допомагає прослідкувати динаміку його розвитку;
- системно-структурний — дозволяє з'ясувати структуру досліджуваних явищ і взаємозв'язок її елементів, а також прослідкувати зв'язки між причиною і наслідком у державно-правових явищах;
- соціологічний — спрямований на дослідження та вивчення причин і обставин впливу держави і права на соціальні явища. Цей метод завжди пов'язаний з дослідженням державно-правової практики. Прийомами зазначеного методу є аналіз статистичних даних і різних документів, анкетування, опитування окремих груп населення, проведення соціально-правових експериментів, математична чи комп'ютерна обробка;
- статистичний — застосовується при дослідженні та вивченні кількісних і якісних змін у державно-правовому житті та для

опрацювання відповідних результатів у наукових і практичних цілях (наприклад, при вивченні стану законності і правопорядку, динаміки правопорушень тощо).

Спеціально-наукові методи використовуються для вирішення конкретних завдань у межах юриспруденції. До них належать:

- порівняльно-правовий, який використовується для виявлення схожості та відмінностей між джерелами права в межах однієї або декількох правових систем, шляхом їх порівняння чи розрізнення за будь-якою ознакою або властивістю;
- формально догматичний (техніко-юридичний), який припускає вивчення теорії держави і права як абстрактних категорій у так званому чистому вигляді, без їх взаємодії з іншими суспільними явищами: економікою, політикою, ідеологією. За допомогою зазначеного методу здійснюється аналіз суті та змісту чинного законодавства і практики його застосування;
- тлумачення (інтерпретації) правових норм, який використовується під час з'ясування і роз'яснення точного змісту і конкретного розуміння вимог правових приписів.

Наведені групи методів, що використовуються у теорії держави і права можна поділити на: 1) емпіричні методи дослідження, які спрямовані на виявлення, фіксування, збирання, систематизацію інформації про факти та явища; 2) методи теоретичного дослідження, функціональне призначення яких — тлумачення та пояснення зібраних даних, побудова понять, концепцій, прогнозів.

Усі вони потрібні для здійснення всебічних державно-правових досліджень, за їх допомогою упорядковується необхідний науковий або навчальний матеріал з метою його подальшої систематизації та узагальнення.

3. Поняття та класифікація функцій теорії держави і права

Головне призначення теорії держави і права полягає у пізнанні державно-правової дійсності та відповідних процесів, що відбуваються у суспільстві. Саме функції, які вона здійснює, визначають її роль і можливості при вивченні правового життя суспільства та кожного його члена, дослідженні основних напрямків розвитку і впливу юридичної науки на державно-правову дійсність. Як найбільш абстрактна наука, теорія держави і права виконує особливі функції.

Функції теорії держави і права — це основні напрями виявлення та фіксації знань про сутність, зміст, соціальне, наукове і навчальне призначення теорії держави і права.

Існують різні класифікації функцій теорії держави і права. Серед них необхідно виділити такі:

- 1) **онтологічна (онтологія — поняття сутнісного) функція** — призначення якої полягає в об'єктивному розкритті наукою теорія держави і права існуючої дійсності, поясненні її такою, якою вона є. Тобто теорія держави і права не тільки вивчає в узагальненій формі державно-правову систему, але й пояснює об'єктивні процеси їх розвитку, з'ясовує які закономірності є в основі цих процесів, визначає через пізнання державно-правових явищ їх сутність та зміст;
- 2) **евристична (евристика — мистецтво знаходження істини) функція** — теорія держави і права не обмежується пізнанням і поясненням державно-правових явищ, а за нових політичних та соціально-економічних умов відкриває нові закономірності, що виникають у процесі розвитку політико-правових відносин та інститутів;
- 3) **гносеологічна (пізнавальна) функція** — теорія держави і права разом з виявленням та дослідженням онтології державно-правових закономірностей вивчає і проблеми пізнання цих закономірностей. При цьому вона виробляє теоретичні конструкції та методи, чим сприяє розвитку правового пізнання сутності, змісту та форм держави і права;
- 4) **методологічна функція** — теорія держави і права є фундаментальною наукою щодо галузевих, спеціальних та прикладних юридичних наук. Вона, узагальнюючи державно-правову практику, формулює ідеї й дає практичні висновки та рекомендації, формує понятійний апарат, який є науковою базою для інших юридичних наук;
- 5) **політична функція** — теорія держави і права впливає на формування наукових засад внутрішньої і зовнішньої державно-правової політики, забезпечує науковість державотворення і правотворення;
- 6) **ідеологічна (виховна) функція** — теорія держави і права розробляє фундаментальні ідеї та концепції щодо подальшого прогресивного розвитку держави і права, формує правосвідомість та правомірну поведінку суб'єктів права і тим самим впливає на ідеологічний стан суспільства та його структуру, а також на правове регулювання суспільного життя у цілому;
- 7) **науково-прикладна функція** — спрямована на вироблення рекомендацій для практичного вирішення завдань державно-

правового будівництва, функціонування державного апарату, застосування норм права, зміцнення законності й правопорядку, а також розробляє структури, системи та методи діяльності правотворчих, судових, правоохоронних й інших державних органів;

- 8) **навчальна функція** — спрямована на здобуття і розширення наукових знань про державу і право, пізнання державно-правових явищ, процес їх виникнення, розвитку та функціонування. Як навчальна дисципліна теорія держави і права є ключем до оволодіння юридичними знаннями;
- 9) **прогностична функція** — теорія держави і права не тільки пояснює сутність та зміст державно-правових явищ у минулому, а й передбачає шляхи їх розвитку в майбутньому. І тим самим допомагає органам державної влади у виробленні ефективної державно-правової політики, вдосконаленні законодавчої, судової та адміністративної практики.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 2. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ

Тема 3. ПОХОДЖЕННЯ, СУТНІСТЬ ТА ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ

План

1. Основні теорії походження держави.
2. Поняття та ознаки держави.
3. Типологія держави.
4. Функції держави.

1. Основні теорії походження держави

Прагнення зрозуміти природу держави і права, усвідомити їх місце та значення в житті людини і суспільства змушувало дослідників з'ясувати причини та умови виникнення цих інститутів.

Питання про історичне походження держави нині є дискусійним, проте в науці існують різноманітні концепції, які по-різному пояснюють її походження. Такий плюралізм думок обумовлений багатьма причинами:

по-перше, засновники теорій походження держави, жили в різні історичні періоди і використовували різну базу знань, накопичених людством;

по-друге, обгрунтовуючи процес виникнення держави, вчені у своїх працях використовували матеріали, як правило, регіонів свого проживання, ігноруючи при цьому інші дані;

по-третє, захоплюючись досягненнями інших наук, учені часто застосовували їх результати до суспільних наук, що призводило до однобоких поглядів на процес походження держави;

по-четверте, погляди авторів теорій походження держави у великій мірі залежали від філософських ідей та ідеологічно домінуючих замовлень в суспільстві того часу класів, груп.

Основними теоріями, що пояснюють виникнення держави, вважають такі:

- 1) **теологічна (релігійна) теорія**, одна з найдавніших теорій, яка пояснює походження держави результатом божого творіння, відстоює її недоторканість, залежить від релігійних догм, заклин-

кає всіх людей підкорятися державній владі. Вона висувала ідеї непорушності й вічності держави та її залежності від божої волі, яка знаходить свій вираз через релігійні організації, обґрунтовувала панування духовної влади над світською, церкви над державою, що зумовлює соціально-економічну та правову нерівність людей, з якою слід погоджуватися задля реалізації загального блага. Особливого поширення ця теорія набула в епоху середньовіччя для теоретичного обґрунтування необмеженої влади монарха, виправдання того, що будь-яке посягання на державу приречене на невдачу, оскільки влада дана правителю Богом і покликана захищати загальні блага всіх.

Представниками теологічної теорії були Аврелій Августин (345–430 рр.) та Фома Аквінський (1225–1274 рр.). Є й сучасні послідовники цієї теорії (Марітен, Мерсьє та інші), які вважають державну владу вічною і непорушною.

Позитивною рисою цієї теорії є ідея авторитету державної влади, яка здатна забезпечити злагоду і порядок у суспільстві, а недоліком — заперечення активності людини, визнання соціально — економічної і правової нерівності;

2) **патріархальна теорія** трактує походження держави як результат історичного розвитку і розростання патріархальної сім'ї. Основоположником цієї теорії був Аристотель (384–322рр. до н.е.), пізніше продовжили розвиток її положень Р. Фільмер, М. Михайловський, М. Покровський.

Аристотель вважав, що держава походить від сім'ї, котра шляхом розвитку переходить у рід, від роду — до племені, до об'єднання племен і до виникнення народності — союзу племен. Державна влада поступово виростає від влади батька сім'ї до влади старійшин, вождя. Абсолютна влада монарха є продовженням батьківської влади. Проте на думку Дж. Локка, якщо держава походить від сім'ї, то монархив має бути стільки, скільки й батьків. Сучасні науковці цю теорію не поділяють і вважають, що держава і сім'я виникають майже одночасно, а результатом розвитку держави стає втрата родинних зв'язків. Разом з тим вони визнають роль сім'ї у стабільності держави;

3) **договірна (природно-правова) теорія** набула поширення в XVII–XVIII ст.ст. та була сформована і обґрунтована у працях Г. Гроція, Б. Спінози, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, О. Радищева та ін. Прихильники цієї теорії вважали, що заради миру і благополуччя відбулось об'єднання людей у державу на підставі

суспільного договору між ними, які до цього перебували у «природному стані». Автори даної теорії розглядали державу як продукт людської діяльності, зумовлену прагненням людей до виживання. Домовившись про створення держави, люди передавали частину своїх природних прав і свобод державній владі, натомість отримуючи обов'язок підкорятись їй, а держава зобов'язувалася охороняти інтереси кожної людини. Тобто у правителів і суспільства виникає комплекс взаємних прав і обов'язків, а також відповідальність за невиконання останніх. При цьому суверенітет у державі належить народу в цілому, а правителі — це лише представники народу, які повинні звітувати перед ним і змінюватися за їхньою волею. Таким чином, держава народилася в наслідок розумної волі народу, тобто коли люди свідомо і добровільно об'єдналися в державу шляхом визнання єдиного об'єднуючого всіх центру.

Позитивне значення цієї теорії полягає у тому, що вона поривала з релігійними уявленнями про походження державності і політичної влади, визнає народний суверенітет, природні права і свободи людини та громадянина. Основні положення договірної теорії дістали закріплення в Конституціях США та деяких західних країнах. Водночас ця теорія недостатньо враховує роль об'єктивних факторів (соціально — економічних, політичних та ін.) у виникненні держави;

4) **теорія насильства** набула поширення наприкінці XIX — початку XX ст.ст. Представниками цієї теорії були Є. Дюрінг, Л. Гумплович, К. Каутський, які в своїх працях обґрунтували виникнення держави як результат завоювання одних племен іншими, поневолення одного народу іншим. На думку прихильників цієї теорії, держава є тією силою, яку утворюють загарбники для утримання у покорі завойовані народи і зміцнення влади переможців.

Ця теорія розкриває зовнішні, військово-політичні фактори виникнення держави, але нехтує внутрішніми соціально-економічними причинами походження держави. Історичний досвід підтверджує, що елементи насильства супроводжували процес виникнення багатьох держав;

5) **органічна теорія** розглядає державу, як витвір самої природи, продукт її розвитку, як результат соціальної (органічної) еволюції. Обґрунтував цю теорію англійський філософ Г. Спенсер (1820–1903 рр.), заявивши, що держава, подібно до біологіч-

ного організму, народжується, росте, мужніє, старіє й гине. Як і біологічний організм держава має політичне тіло: голову, тулуб, руки, ноги, які виконують відповідні функції.

Позитивним моментом цієї теорії є визнання зв'язків законів суспільного життя і законів природи, розуміння того, що людина стає істотою суспільною будучи вже біологічно сформованим індивідом із волею і свідомістю. В той час не слід отожднювати державу з біологічним організмом, тому що вона є насамперед продуктом соціальним;

б) **психологічна теорія** завершеної форми набула в ХІХ ст. Представниками цієї теорії були Л. Петражицький, Д. Фрезер, М. Коркунов, які пояснювали виникнення держави особливими властивостями людської психіки. Начебто психіці людей притаманна потреба до покори, усвідомлення залежності від видатної особистості. Народ є інертною масою і нездатний приймати рішення, а тому потребує постійного керівництва. На думку представників психологічної теорії, держава є продуктом вирішення психологічних протиріч, з одного боку, між видатними особистостями, здатними до прийняття відповідальних рішень, з іншого — пасивною масою, здатною лише до наслідуваних дій, які спрямовані на виконання даних рішень.

Незважаючи на те, що психіка людей безпосередньо формується під впливом соціально-економічних, політичних та інших факторів, теоретики цієї теорії стверджували, що вони не є вирішальними;

в) **матеріалістична (класова, марксистська) теорія** виникла в середині ХІХ ст. Представниками цієї теорії були Л. Морган, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, які основними причинами походження держави вважали розшарування суспільства на антагоністичні класи, його економічний розвиток, що зумовило три великі суспільні поділи праці (від землеробства відокремилася скотарство й ремісництво, а також відокремився клас людей, які були зайняті тільки обміном), перехід від родової (колективної) власності до приватної власності. Все це підірвало зсередини родове суспільство. Вони визначали державу як результат насамперед соціально-економічних процесів розвитку суспільства. У їх трактуванні держава забезпечує переважні інтереси економічно пануючого класу за допомогою спеціальних органів примусу.

Як вважають вчені, саме ця теорія має найбільш наукове обґрунтування і є найбільш розповсюдженою. Але недоліком цієї теорії є

недооцінка національних, політичних, релігійних, культурних та інших факторів, що впливають на формування держави.

Отже, в теорії держави і права немає єдиної думки щодо причин і закономірностей виникнення держави. Кожній з наведених теорій притаманні як певні недоліки, так і позитивні моменти, але всі вони мають право на існування, є відображенням рівня економічного, соціального розвитку суспільства і свідомості людства, сприяють кращому розумінню передумов і причин походження держави.

2. Поняття та ознаки держави

Держава, як продукт суспільного розвитку, є складним соціальним явищем. Протягом століть мислителі та вчені намагалися зрозуміти, що являє собою держава, чому вона виникає і необхідна людству, якою є її природа, що відрізняє державу від інших організацій, створених людьми. На ці питання існує багато відповідей. Але визначити загальне поняття держави, яке б відображало усі без винятку ознаки і властивості, характерні для кожного з її періодів у минулому, дійсному і майбутньому неможливо.

Проте незважаючи на різноманітність підходів, у теорії держави і права є загальноприйнятим таке визначення держави.

Держава — це суверенна, політико-територіальна організація публічної влади певних соціальних груп населення в соціально неоднорідному суспільстві, яка має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, а також здійснювати керівництво суспільством.

Держава характеризується низкою ознак, які відрізняють її від суспільства та його політичних організацій.

До основних ознак держави належать:

- 1) **територія.** Порівняно з первісним суспільством держава є організацією територіальною, яка існує тільки у певних територіальних межах. Сама територія не породжує держави, вона лише створює простір, у межах якого держава поширює свою владу на населення, що проживає в ній. Територія держави визначається кордонами, які можуть бути сухопутними, морськими та повітряними. У межах своїх кордонів держава має суверенітет і територіальне верховенство. Необхідно підкреслити, що на території країни можливе існування тільки однієї державної організації;

- 2) **населення.** Воно розселене по всій території держави, яка поділяється на адміністративно-територіальні чи політико-територіальні одиниці. Державна влада розповсюджується на всіх людей, що проживають на її території. Більшість населення пов'язана з державою стійкими відносинами громадянства (підданства). Громадяни (піддані) держави, у порівнянні з іноземними громадянами або особами без громадянства, які теж можуть проживати на території даної держави, мають більш ширший правовий статус і більш стійкі правові зв'язки з державою, а також права і обов'язки, яких позбавлені останні. На відміну від політичних партій, професійних спілок, інших громадських організацій або релігійних утворень, тільки держава має право виступати від імені всього народу в цілому. Це є одне із монопольних прав держави;
- 3) **наявність публічної влади,** яка відокремлена від суспільства і стоїть над ним. Публічна влада має свою систему державних органів і посадових осіб, які захищають і охороняють інтереси тих, хто має владу. Апарат публічної влади складається із апарату управління, який забезпечує виконання функцій держави та апарату примусу. Примусові заходи застосовують спеціальні органи: армія, поліція (міліція), прокуратура, пенітенціарна система, служба національної безпеки тощо;
- 4) **суверенітет.** Це політико-правова властивість державної влади, яка відображається у самостійності, повноті, єдності і верховенстві у межах її території, а також незалежності і рівноправності країни у зовнішніх відносинах. Порушення суверенітету веде до часткової або повної втрати незалежності держави. За сучасних умов розвитку держав та міжнародних відносин, пов'язаних зі створенням органів світового співтовариства і добровільним вступом до них держав (ООН, Рада Європи, Європейський Союз, СНД, ЄСП тощо), поняття суверенітету зазнає певних змін. При збереженні самостійності і незалежності у внутрішніх і зовнішніх справах, країни-члени названих міжнародних організацій добровільно визнають їх верховенство з окремих питань внутрішнього життя та міжнародних відносин (права людини, екологія, безпека тощо). По суті — це втілення ідеї обмеженого суверенітету, однак на повній демократичній основі;
- 5) **здатність видавати закони.** Тільки держава має право видавати закони та інші нормативно-правові акти, які є загальнообов'язковими для усіх громадян і посадових осіб на всій її тери-

торії, а також вимагати та забезпечувати їх виконання. Державна влада є єдиним суб'єктом, який має таке право, оскільки вона виступає від імені всього суспільства, як ядро політичної системи. Таких прав не мають інші суб'єкти політичної системи і громадянського суспільства. Діяльність по виданню законів — це виключна прерогатива держави;

- б) **наявність податкової системи**, яка є фінансовою основою для виконання державою владних функцій. Держава встановлює та збирає податки, інші примусові збори зі своїх громадян, підприємств і організацій, які знаходяться на її території, для суспільних потреб та утримання апарату управління, організації державного механізму.

На сьогодні у світі не існує жодного суспільства, в якому не було б держави. Вона може бути світською або теократичною. Більшість держав світу — світські, тобто такі, в яких розмежовані сфери діяльності держави і церкви (церков відокремлена від держави). У теократичних державах влада належить церковній ієрархії (сучасний Ватикан).

Отже, держава являє собою соціальне явище, обмежене певними історичними рамками. Держава має сукупність зазначених ознак, проте, навіть за відсутності деяких із них державність не втрачається.

3. Типологія держави

Під типологією держави слід розуміти поділ усіх держав, що існували й існують, на такі групи, які дадуть змогу розкрити їхню соціальну сутність. Поділ держав на типи покликаний допомогти з'ясувати, чий інтереси виражали чи виражають держави, об'єднані в даний тип.

Тип держави — це сукупність держав, які мають спільні загальні ознаки і відображають відповідний рівень їхнього розвитку на певному історичному етапі.

Сучасна наука розглядає два підходи до типології держави: цивілізаційний і формаційний.

1) **цивілізаційний підхід** покладає в основу типової класифікації держав поняття «цивілізація», що включає соціально-економічні умови життя суспільства, етнічні і релігійні основи, ступень гармонії природи і людини, рівень її свободи — економічної, політичної, соціальної і духовної. Прихильники цього підходу (Г. Кельзен, М. Коркунов, А. Дж. Тойнбі) співвідносять

державу насамперед із духовно-моральними та культурними факторами суспільного розвитку.

Виходячи із ступеня духовності народу, культури, ідеології, національного характеру, менталітету, географічного середовища, вони поділяють цивілізації на первинні та вторинні

До **первинних цивілізацій**, яким притаманна командно-адміністративна організація державної влади, віднесені: давньо-східна (Єгипет, Персія, Шумери, Вавилон, Бірма), еллінська (Спарта, Афіни), римська, середньовічна цивілізації.

До **вторинних цивілізацій**, які характеризуються передусім правовою організацією державної влади, віднесені: західно-європейська, східноєвропейська, північноамериканська, латиноамериканська цивілізації (сучасні держави Західної та Східної Європи, Північної та Латинської Америки).

Цивілізаційний підхід безумовно збагачує уявлення про особливості державності окремих країн, дозволяє бачити в державі не лише інструмент політичного панування одних верст населення над іншими, але й найважливіший фактор духовно-культурного розвитку суспільства. Проте суттєвим недоліком такого підходу є недооцінка соціально-економічних факторів, звеличування культурного елемента, відсутність визначення історичних закономірностей розвитку держав, зміни одного типу держави іншим.

- 2) **формаційний підхід** оснований на економічних факторах, таких, як стан розвитку виробничих відносин, спосіб виробництва, які зрештою визначають певний історичний тип держави. Відповідно до марксистських положень, що становлять теоретичну основу цього підходу, класова сутність держави, у кінцевому підсумку, визначається економічним фактором, а сама держава є лише надбудовою над економічним базисом, за формою і змістом зумовлена економічним ладом суспільства. За марксистською формаційною теорією підставою типології держави є суспільно-економічні формації.

Формація — це історичний тип суспільства, яке базується на певному способі виробництва матеріальних благ і його основі — формі власності.

В історії людства таких формацій було п'ять:

- 1) первіснообщинна;
- 2) рабовласницька;
- 3) феодална;

- 4) буржуазна (капіталістична);
- 5) комуністична (перехідним етапом до якої була соціалістична).

Перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої відбувається внаслідок зміни типів виробничих відносин, що віджили, і заміни їх новим економічним ладом.

З кожною формацією, крім первіснообщинної та комуністичної, пов'язаний певний історичний тип держави.

Історичний тип держави — це сукупність найбільш суттєвих ознак держави, що існують в межах однієї суспільно-економічної формації, які виражають її соціальну сутність і соціальне призначення в суспільстві.

Марксистсько-ленінська теорія виділяє чотири типи держави залежно від форм пануючої в них власності:

- 1) рабовласницька;
- 2) феодална;
- 3) буржуазна (капіталістична);
- 4) соціалістична.

У сучасних умовах в Україні за формаційною ознакою виділяють такі типи держав:

- 1) **рабовласницька держава**, яка виникла у IV–III тисячолітті до н.е. в країнах Близького Сходу (Єгипет, Лівія, Вавилон) та у VIII–VII тисячолітті до н.е. в Європі (Греція, Рим). Її економічною основою був рабовласницький спосіб виробництва. Значного розвитку виробничі відносини досягли у Стародавній Греції та Римі. Соціальну основу цих держав складали клас рабів та рабовласників. Рабовласники були вільними людьми, а раби були як знаряддя праці, їх не визнавали суб'єктами права, перелік і обсяг їх прав і обов'язків визначалися рабовласниками і вони цілком залежали від волі останніх, що закріплювало соціальну нерівність. У зазначених державах існували різні форми правління: монархія, аристократія, демократична республіка, але найтиповішою формою державного устрою була імперія, а політичні режими — авторитарний, деспотичний. У цей період були розроблені демократичні норми державного права Греції та класичне приватне (майнове) право Риму;
- 2) **феодална держава**, яка виникла в Європі в V–VI ст. н.е. на основі рабовласницької держави, що потерпіла крах. Характерними ознаками такої держави є закріплення соціальної нерівності та відносин сюзеренітету — васалітету; визнання селян вільними людьми, але економічно залежними від феодалів; закріплення моно-

поліі феодалів на основні засоби виробництва та політичну владу; затвердження власності на землю, як основи суспільства. Одночасно з одержанням права власності на земельну ділянку її господар (феодал) вступає в право володіння, користування і розпорядження селянами, які проживають на цій ділянці й адміністративно закріплені за нею. Відносини феодалів з селянами у цей час супроводжувалися абсолютним політичним і соціальним безправ'ям останніх. Формами правління були ранньофеодальна монархія, представницька монархія, абсолютна монархія і феодальна міська республіка. Феодальне право було відверто класове, неузгоджене, значний вплив у якому мали релігійно-правові норми;

- 3) **буржуазна (капіталістична) держава**, яка виникла в результаті революцій XVII–XVIII ст.ст. та внаслідок впровадження капіталістичного способу виробництва. У цей період ліквідується будь-яка особиста позаекономічна залежність виробника від власника засобів виробництва. Економічна свобода стає основою для створення громадянського суспільства, заснованого на недоторканності приватної власності, свободі договірних відносин, політичній та ідеологічній свободі. Основною формою цієї держави в період її становлення і розвитку виступала буржуазно-демократична республіка, в якій проголошували формальну рівність громадян перед законом, декларували права і свободи особи. Відносини між буржуазією і виробником, який позбавлений власності на знаряддя і засоби виробництва, будуються на підставі економічної залежності й економічної експлуатації з метою отримання прибутку. Існуюча майнова нерівність, різке розшарування суспільства, полюсна протилежність між бідністю і багатством породжувала соціальні конфлікти. У цих умовах воля і сила держави були спрямовані на захист інтересів буржуазії. У буржуазній державі відбувалося поступове зростання ролі права, апарату держави, розширення сфери впливу та функцій держави; закріплення на конституційному рівні таких інститутів і принципів демократії, що мають загальнолюдську цінність, як парламентаризм, поділ влади, економічний, політичний та ідеологічний плюралізм, особисті та політичні права і свободи людини і громадянина тощо.

На сучасному етапі свого існування розвинуті буржуазні держави значною мірою втрачають своє колишнє обличчя в аспекті апарату панування буржуазії і поступово переростають в постіндустріальні держави соціально орієнтованого типу;

- 4) **соціалістична держава**, яка виникла в Росії на початку ХХ ст. Головними її ознаками теоретики соціалізму вважали, насамперед, провідну роль держави в економічному житті. Така держава повинна спиратися на широку народну соціальну базу і служити потребам трудового народу, забезпечувати справедливий розподіл результатів праці. Економічну основу цієї держави повинна становити економіка, провідну роль у якій відіграє загальнонародна (державна) власність на засоби виробництва. Працівники повинні залучатися до вирішення загальнодержавних і загальносуспільних справ, і здійснювати контроль за діяльністю державного апарату. Відносини між класами у такій державі втрачають соціально-антагоністичний характер.

Усі теоретики соціалізму вбачали соціалістичну державу такою, що служить народові, побудованою на принципах гуманізму, демократії, колективізму і справедливості. Однак при цьому слід урахувати, що існує кілька моделей соціалістичної держави і до їх переходу необхідний тривалий історичний перехідний період. Поряд з такими країнами, як Китай, В'єтнам, Північна Корея, Куба, які беруть за орієнтир марксистську теорію соціалізму з тими чи іншими змінами і доповненнями, різні за змістом соціалістичні моделі пропонуються в Швеції, Австрії, Індії, Єгипті, Сирії та інших країнах.

Соціалістична держава в марксистсько-ленінському розумінні в умовах перехідного періоду — це держава диктатури пролетаріату, яка, зламавши буржуазну державну машину, повинна бути диктаторською по відношенню до буржуазії і демократичною до широких верст населення, яке в перспективі має прийти до народного самоврядування. Проте, як свідчить досвід СРСР та інших країн Східної Європи, одержавлення усіх основних засобів виробництва і тотальне втручання держави у суспільне і особисте життя зводили нанівець ідею загальнонародної власності, дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина, що проголошувалися, і тим самим суперечило вченню про соціалізм як втілення соціальної справедливості;

- 5) **держава соціально-демократичної орієнтації** — це перехідний тип держави, який існує в період переходу від буржуазного типу держави до держави соціальної демократії, який характеризує якісно новий етап організації влади. Головними її ознаками є: організація політичної влади більшості населення країни; забезпечення реального здійснення основних прав і свобод людини і

громадянина; задоволення загальнолюдських потреб на засадах гуманізму і справедливості; існування приватної, державної та комунальної форм власності; наявність різних соціальних груп, прошарків населення та створення умов для їх консолідації і солідарності.

4. Функції держави

Призначення держави реалізується через її основні функції. Термін «функція», у перекладі з латинської, означає здійснити, виконати. Функції держави виражають соціальну природу держави і конкретизують її суть. Вони тісно пов'язані з завданнями, цілями і суттю держави, але не зводяться до них. Завдання — це те, що необхідно зробити, а функція — це діяльність, процес вирішення завдання. Цілі держави у тій чи іншій мірі визначають систему її функцій, проте це не означає їх тотожність.

Функції держави — це основні напрямки діяльності держави, в яких відображаються та конкретизуються її завдання і цілі, виявляється сутність та соціальне призначення держави у суспільстві.

Функції держави реалізуються передусім в процесі її впливу на суспільні відносини і їх не слід ототожнювати з функціями окремих гілок державної влади (законодавчої, виконавчої, судової) та функціями окремих державних органів. Хоча законодавчі, управлінські, судові функції і наближаються до функцій держави, але вони є меншими за обсягом і не є їм тотожними. Аналогічно більш вузькій, локальний характер, порівняно з функціями держави, мають і функції окремих державних органів.

В основу формування функцій держави покладені суспільні потреби й інтереси. Функції держави відображають реалізацію загально-соціальних або «спільних справ», що забезпечують об'єктивне існування людей. Функції держави постійно розвиваються під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Одні функції виникають, інші змінюються, треті зникають. Такими факторами можуть бути соціальні зміни в суспільстві; зміни типу, форми держави; міжнародна обстановка тощо.

Держава виконує надзвичайно багато функцій, які вивчаються різними галузями наук. Теорія держави аналізує лише основні функції держави, які можна класифікувати за такими критеріями:

- 1) **за соціальним значенням державної діяльності:**

- **основні функції** — найважливіші напрямки діяльності держави, які мають пріоритетне значення у визначений історичний період розвитку суспільства (захист прав і свобод людини, економічна, соціальна тощо);
 - **неосновні (додаткові) функції** — напрямки діяльності держави по здійсненню конкретних завдань, які мають супроводжувальний, допоміжний або обслуговуючий характер (управління персоналом, оподаткування, фінансовий контроль тощо);
- 2) **за часом їх дії:**
- **постійні функції** — напрямки діяльності держави, що здійснюються впродовж тривалого часу і притаманні їй на всіх або більшості етапах її існування, розвитку та функціонування (політична, соціальна, організація оборони країни тощо);
 - **тимчасові функції** — напрямки діяльності держави, які спрямовані на вирішення деяких невідкладних завдань і здійснюються протягом певного періоду її існування (боротьба з стихійним лихом, введення надзвичайного стану тощо);
- 3) **за сферою суспільного життя:**
- **гуманітарні функції** — напрямки діяльності держави та її органів із забезпечення кожній людині належних умов життя;
 - **економічні функції** — напрямки діяльності держави та її органів щодо регулювання сфери економічних відносин на ринкових засадах і добросовісної конкуренції, створення умов для розвитку виробництва, захист різних форм власності;
 - **політичні функції** — напрямки діяльності держави та її органів зі створення умов для формування і функціонування державної влади на засадах демократії, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення народовладдя;
- 4) **за територіальною спрямованістю:**
- **внутрішні функції** — напрямки діяльності держави, що здійснюються в межах її території і в яких конкретизується її внутрішня політика відносно економічних, ідеологічних, культурних та інших сторін життя суспільства;
 - **зовнішні функції** — напрямки діяльності держави, що здійснюються за межами її території у взаємовідносинах з іншими державами та міжнародними організаціями, в яких виявляється її зовнішня політика.

Як внутрішні, так і зовнішні функції не можуть бути однаковими для всіх держав. Певні відмінності залежать від типу держави і характеру політичного режиму, від етапів її розвитку, міжнародної об-

становки, характеру взаємовідносин співіснуючих між собою держав. Між внутрішніми і зовнішніми функціями існує тісний зв'язок. Кожна держава заради найефективнішого вирішення своїх внутрішніх завдань вступає у відносини з іншими країнами у сфері економіки, політики, культури тощо. З їх допомогою держава може швидше і ефективніше вирішувати свої внутрішні проблеми, особливо тоді, коли для цього у неї немає необхідних сировинних та інших матеріальних ресурсів. Це призводить до того, що значна частина зовнішніх функцій стає, по суті, продовженням внутрішніх, особливо у державах з однотипною соціальною базою.

Внутрішні і зовнішні функції держав соціально-демократичної орієнтації можна класифікувати залежно від сфери впливу: в гуманітарній, економічній і політичній сферах.

Види внутрішніх функцій Української держави:

1) у гуманітарній сфері:

- **гуманітарна функція** — забезпечення, охорона та захист прав і свобод людини і громадянина;
- **екологічна функція** — забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги, охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів;
- **соціальна функція** — забезпечення соціального захисту особи, охорона здоров'я, соціальне забезпечення нормальних умов існування людини;
- **культурно-виховна функція** — організація освіти, виховання особи, підтримка і розвиток науки, культури;

2) в економічній сфері:

- **господарсько-стимулююча функція** — створення умов для розвитку виробництва, захист різних форм власності;
- **господарсько-організаційна функція** — організація і програмування виробництва на державних підприємствах, розпорядження об'єктами державної власності, забезпечення права громадян на підприємницьку діяльність;
- **науково-організаторська функція** — організація і стимулювання наукових досліджень у господарській сфері;

3) у політичній сфері:

- **функція демократизації суспільного життя** — створення умов для розвитку демократичних форм і інститутів, які враховували б інтереси різних соціальних груп суспільства, створення умов для існування легальної опозиції, для діяль-

- ності всіх політичних партій та інших громадських об'єднань, які діють в межах Конституції та законів України;
- **національно-забезпечувальна функція** — створення умов для збереження і розвитку національної самобутності корінної та всіх інших націй;
 - **охоронна функція** — охорона і захист конституційного ладу, законності та правопорядку, забезпечення громадського миру, прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина.

Зовнішні функції Української держави:

1) у гуманітарній сфері:

- участь у міжнародному забезпеченні та захисту прав людини;
- допомога населенню інших країн у разі стихійного лиха та кризових ситуацій;
- участь у захисті природного середовища;
- участь у міжнародному культурному співробітництві;

2) в економічній сфері:

- участь у міжнародному економічному співробітництві, інтеграція до світової економіки;
- участь у розв'язуванні глобальних економічних і наукових проблем енергетики, космічного простору, використання морів і океанів тощо;

3) у політичній сфері:

- організація, підтримка і розвиток міждержавних договірних відносин на основі загально визнаних принципів міжнародного права;
- захист державного суверенітету, оборона країни від зовнішнього нападу, анексії;
- участь у забезпеченні ненасильницького миру в усіх регіонах світу;
- участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку, в тому числі з використанням військових засобів.

Отже, групування функцій держави на різні види залежить від багатьох факторів і може здійснюватися за різноманітними напрямками діяльності держави.

Держава виконує свої функції у притаманних їй формах.

Форми здійснення функцій держави — це специфічні одиниці напрямки діяльності держави, за допомогою яких реалізуються її функції.

За наявності правових наслідків, названі форми поділяються на правові та організаційні. Правові форми завжди є організаційними,

проте не всі організаційні форми є правовими. Серед форм діяльності держави пріоритетне місце посідають правові форми. Саме в них відображається зв'язок держави і права, обов'язок держави при здійсненні своїх функцій діяти на основі права і в межах закону.

Правові форми здійснення функцій держави — це визначена чинним законодавством діяльність державних органів та їх посадових осіб, пов'язана з виданням та застосуванням юридичних актів, які спрямовані на здійснення функцій держави.

Правовими формами здійснення функцій держави є такі:

- 1) **правотворча діяльність** — це діяльність компетентних державних органів та їх посадових осіб щодо розробки, прийняття, зміни, скасування та систематизації нормативно-правових актів, які регламентують процес реалізації функцій держави;
- 2) **правозастосовна діяльність** — це діяльність компетентних державних органів та їх посадових осіб щодо застосування правових норм і винесення обов'язкових для виконання індивідуально-правових приписів;
- 3) **правоохоронна діяльність** — це діяльність спеціально створених державних органів та їх посадових осіб щодо нагляду і контролю за дотриманням норм права, їх охорони від правопорушень, захисту наданих громадянам суб'єктивних прав і забезпеченню виконання покладених на них юридичних обов'язків, а також відновлення правового стану у разі нанесення шкоди інтересам суспільства, правопорядку.

Організаційні форми здійснення функцій держави — це діяльність державних органів, яка спрямована на сприяння реалізації функцій держави, і не пов'язана з виданням юридичних фактів.

Виділяють наступні організаційні форми:

- 1) **організаційно-регламентуюча діяльність держави** — це поточна організаційна робота щодо вирішення конкретно-політичних завдань та техніко-організаційного забезпечення функціонування різних ланок державного механізму (підбір та розстановка кадрів, підготовка документів, організація проведення виборів тощо);
- 2) **організаційно-господарська діяльність держави** — це поточна господарська робота щодо матеріального забезпечення виконання різних державних функцій (бухгалтерський облік, статистика, організація постачання, збуту тощо);
- 3) **організаційно-ідеологічна діяльність держави** — це повсякденна роз'яснювальна, виховна робота, пов'язана із забезпе-

ченням та виконання різних функцій держави (роз'яснення змісту виданих законів та інших нормативно-правових актів, формування суспільної думки, робота засобів масової інформації тощо).

При здійсненні своїх функцій держава, поряд з певними формами, використовує також різноманітні методи, а саме:

- 1) **метод переконання** — реалізується шляхом правового виховання населення, проведенням різних профілактичних заходів;
- 2) **метод заохочення** — реалізується шляхом пропаганди позитивного досвіду та надання різних матеріальних чи моральних заохочень колективам, особам, які не допускають правопорушень і беруть активну участь у боротьбі з правопорушниками;
- 3) **метод примусу** — реалізація шляхом застосування до суб'єктів, які скоїли правопорушення відповідних заходів впливу, перевиховання та спонукання до діяльності спрямованої на усунення шкоди, що заподіяна такою поведінкою іншим суб'єктам.

Отже, функції держави являють собою єдність змісту, форм і методів здійснення державної влади у певній сфері державної діяльності.

ТЕМА 4. ФОРМА ДЕРЖАВИ

План

1. Поняття та структура форми держави.
2. Форма державного правління.
3. Форма державного устрою.
4. Форма державного режиму.

1. Поняття та структура форми держави

Кожна держава характеризується певною формою, тобто зовнішнім вираженням процесу організації та здійснення державної влади. Форма держави є складним соціальним явищем, що дає можливість визначити характер існування і напрямки розвитку держави, властивості її устрою, правління та режиму.

Форма держави визначається національним складом населення, територіальними розмірами країни, історичними і культурними традиціями народу та іншими факторами.

Форма держави не є раз і назавжди встановленою, вона постійно змінюється і розвивається. Також постійно змінюється і розвивається і уявлення про неї. У юридичній літературі не існує єдиного підходу щодо визначення поняття та змісту форми держави. Згідно з одними, зміст форми держави зводиться лише до характеристики форми правління. Інші під формою держави розуміють тільки сукупність форми правління та територіальної організації влади без урахування державного режиму, оскільки він характеризує не стільки форму, скільки суть держави.

Отже, форма держави є складним соціальним явищем, що дає змогу визначити, як і в яких напрямках існує та розвивається держава. При цьому вирішальне значення на неї здійснює як сутність так і історичний тип держави.

Традиційно під формою держави розуміють порядок (спосіб) організації і здійснення державної влади в країні, взяту в єдності взаємозалежних трьох елементів: форми державного правління, форми державного устрою, форми державного режиму.

Таке розуміння форми держави найбільшою мірою дозволяє дослідити ту або іншу державу, виявити її змістовні сторони і сутнісні аспекти.

Слід зазначити, що поняття форми держави як певної структури не означає довільної сукупності її елементів. Воно відображає єдність, взаємозалежність об'єднаних в ній елементів, у результаті чого виникає нова якість, яка не властива жодному з цих окремо взятих елементів.

Форма держави складається з трьох елементів:

- 1) **форма державного правління** — це елемент форми держави, який характеризує структурну організацію влади, порядок утворення і повноваження вищих органів державної влади, їх взаємовідносини між собою, з іншими органами держави, з політичними партіями і соціальними групами та населенням в цілому.

Форма державного правління має такі ознаки:

- характеризує порядок формування, структуру та терміни повноважень вищих органів державної влади;
- визначає зміст принципу розподілу влади між вищими органами держави;
- характеризує компетенцію вищих державних органів у процесі здійснення ними владних повноважень та їх взаємодію між собою, з іншими центральним і місцевими органами влади, органами місцевого самоврядування, політичними партіями, громадськими організаціями, населенням;

- 2) **форма державного устрою** — це елемент форми держави, який характеризує територіальну організацію влади, спосіб (порядок) поділу території держави на певні складові частини та співвідношення між ними.

Форма державного устрою має такі ознаки:

- визначає принципи розподілу території держави на складові частини;
- характеризує управлінську діяльність держави та організацію населення на її території ;
- дає можливість реалізації прав і законних інтересів національних меншин щодо самовизначення шляхом надання тій території, де вони проживають, певних пільг на самоврядування;
- характеризує взаємодію між центральними, регіональними та місцевими органами влади;

- 3) **форма державного режиму** — це елемент форми держави, який характеризує політичну організацію влади, сукупність способів, прийомів, методів здійснення державної влади у суспільстві.

Форма державного режиму має такі ознаки:

- характеризує можливість участі громадян в реалізації державно-владних повноважень;

- забезпечує реалізацію прав і свобод людини і громадянина у процесі здійснення органами державної влади своїх повноважень;
- характеризує співвідношення правових і організаційних (неправових) способів здійснення владних функцій;
- визначає відношення між владою і населенням;
- характеризує стан законності і правопорядку в державі.

Усі елементи форми держави тісно пов'язаних між собою: будь — яка зміна державного режиму призводить до зміни форми держави і, навпаки, зміна форми державного устрою та правління держави сприяє зміні державного режиму.

У сучасних умовах розвитку Української держави питання щодо форми держави набуває особливого значення. Адже тільки правильне розуміння положень теорії держави і права та їх застосування відповідно до конкретних історичних умов і національних традицій сприятиме створенню життєздатної форми молодій суверенній державі.

2. Форма державного правління

Під формою правління будь-якої держави розуміється структура і повноваження вищих органів державної влади, порядок їх утворення і характер взаємовідношень між ними, ступінь і форми участі громадян у формуванні вищих органів влади, ступінь впливу населення на прийняття державних рішень, тривалість повноважень і характер змінюваності вищих органів влади, способи легітимізації державної влади. Тобто дана категорія показує хто і як править в державі, та в чийх інтересах здійснюється влада.

Форма державного правління — це елемент форми держави, який характеризує порядок утворення, структуру і повноваження вищих органів державної влади, характер їх взаємовідносин між собою та населенням, способи легітимізації державної влади.

Форми державного правління розрізняють залежні від того, ким здійснюється державна влада: однією особою чи колегіальним виборчим органом.

За формою державного правління усі держави поділяють на монархії та республіки.

Монархія є найстародавнішою формою правління, яка існувала впродовж багатьох століть. У сучасному світі монархія як форма правління існує у 34 країнах.

Для монархії характерні наступні ознаки:

- монарх персоніфікує владу, при здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики виступає як глава держави;
- монарх здійснює одноособове правління, тобто може прийняти до свого розгляду будь-яке питання;
- монарх, як правило, є головнокомандуючим збройних сил;
- влада монарха має у більшості випадків релігійний характер і оголошується священною;
- владні повноваження монарха поширюються на всі сфери суспільного життя;
- наявність приватної власності, яка матеріально забезпечує сім'ю монарха та передається у спадок;
- влада монарха є спадковою, безстроковою, формально незалежною;
- монарх не несе юридичної та політичної відповідальності перед своїми підданими за прийняті рішення.

Враховуючи найзагальніші, типові ознаки монархії, що трапляються найчастіше, можна дати наступне визначення монархії.

Монархія — це форма державного правління, за якої вища державна влада повністю або частково належить одній особі — монарху і, як правило, передається у спадщину представникам правлячої династії.

Монарх — це переважно одноосібний глава держави, що здійснює владу за власним правом, а не у порядку делегування повноважень від народу.

У різних країнах монарх має різні назви: король (Іспанія, Велика Британія); султан (Малайзія, Оман); емір (ОАЕ); великий герцог — (Люксембург); князь (Ліхтенштейн, Монако) тощо.

Залежно від обсягу і характеру повноважень монарха, підстав виникнення і взаємовідносин монарха з населенням, усі монархії поділяються на необмежені та обмежені (конституційні).

Необмежена монархія — це така монархічна форма правління, за якої влада монарха ніким і нічим не обмежена.

За такою монархією, монарх ні з ким не ділить верховну владу, сам видає закони, призначає чиновників на вищі посади, здійснює правосуддя і керує державою на свій розсуд. Інакше кажучи, у країні не існує законів, державних органів або інших організацій, які могли б якоюсь мірою змінити або відмінити волю монарха.

Різновидами необмеженої монархії є:

- 1) **деспотична монархія** — це така монархія, в якій владу монарха обожнюють, а його самого визнають божеством. За такою фор-

мою монархії вся влада зосереджується в руках однієї людини — монарха-деспота, який здійснює необмежене, свавільне володарювання, спираючись при цьому на могутній військово-бюрократичний апарат. Деспотичні монархії були поширені у державах рабовласницького типу (Єгипет, Вавилон, Ассірія тощо);

- 2) **абсолютна монархія** — це така монархія, в якій сам монарх не обожнюється, але який, при відсутності представницьких органів, зосередив у своїх руках усю повноту державної та духовної (релігійної) влади. Такі монархії були розповсюджені у рабовласницькому і феодальному суспільствах. У теперішній час абсолютна монархія рідкісна форма правління. Практично у чистому вигляді вона існує лише в Омані, де немає представницького органу, відсутня конституція, а султан є одночасно і верховним суддею, і вищою духовною особою країни. Зберегли основні риси абсолютної монархії такі країни, як Бахрейн, Бруней, Катар, ОАЕ. Різновидом абсолютної монархії є **теократична монархія**, у якій державна влада належить церковній ієрархії. Державою з такою формою правління є Ватикан, де законодавча, виконавча і судова влада належить Папі, який водночас є главою католицької церкви.

Обмежена (конституційна) монархія — це така монархічна форма правління, за якої влада монарха в тій чи іншій мірі обмежується конституцією та повноваженнями певних державних органів.

Різновидами обмеженої (конституційної) монархії є:

- 1) **дуалістична монархія** — це така монархія, якій притаманна подвійність (дуалізм) вищих органів державної влади: монарх займає центральне місце у механізмі держави, він зосереджує у своїх руках виконавчу владу і формує уряд, відповідальний перед ним. Законодавчі повноваження розподіляються між виборним представницьким органом (парламентом) і монархом, який має право розпуску парламенту, право абсолютного вето щодо прийнятих парламентом законів та право видавати укази, які мають силу законів.

У дуалістичній монархії збережено спадковий порядок передачі влади монарха і довічне володіння нею. Дуалістична монархія була характерною для періоду переходу від феодалізму до капіталізму. Вона є своєрідною спробою примирити інтереси феодалів і буржуазії. У наш час ця форма правління зустрічається рідко (Марокко, Бруней, Бутан, Йорданія, Кувейт,

Саудівська Аравія), представляє собою перехідну форму від абсолютної до парламентської монархії й практично зживає себе;

- 2) **парламентська монархія** — це така монархія, за якої влада монарха суттєво обмежена в усіх сферах здійснення державної влади, за ним лише формально зберігається статус глави держави — виключно з представницькими повноваженнями. Законодавча влада належить парламенту, а виконавча — уряду, який формується парламентом і повністю йому підзвітний. Монарх лише формально затверджує склад уряду. Він є главою держави, проте впливати на діяльність уряду та парламенту не має права. Від його імені здійснюється державне управління та чиниться правосуддя.

Переважає більшість сучасних монархій (Велика Британія, Бельгія, Швеція, Данія, Норвегія, Іспанія, Нідерланди, Японія та ін.) — це парламентські монархії. Їх існування обумовлено національними традиціями, живучістю певних символів тощо.

Республіка — це форма державного правління, за якої державна влада здійснюється представницькими органами (парламентом, президентом), які обираються населенням країни на певний, чітко визначений законодавством строк.

Для республіки характерні наступні ознаки:

- виборність на певний строк глави держави та інших вищих органів державної влади;
- здійснення державної влади на підставі її розподілу на законодавчу, виконавчу, судову;
- наявність складної структури вищих державних органів влади та чітке законодавче визначення їх повноважень;
- наявність у всіх вищих державних органів державно-владних повноважень;
- одноособове або колегіальне прийняття рішень;
- юридична відповідальність представників державної влади за свої дії та прийняті рішення, шляхом застосування до них спеціальної процедури: вияв недовіри (імпічмент) президенту, відставка уряду, відкликання народного депутата;
- верховенство та обов'язковість рішень вищих державних органів для всіх інших органів.

В історії держав світу існували різні види республік: антична, середньовічна (феодальна), буржуазна, соціалістична. На сьогодні республіка є домінуючою формою державного правління, наразі у світі понад 150 держав є республіками. Джерелом

влади в республіках є народ, який на певний, чітко визначений строк обирає найвищі представницькі органи держави.

Залежно від обсягу державно — владних повноважень президента і парламенту **республіки поділяються на президентські, парламентські та змішані.**

Президентська республіка — це форма державного правління, за якої державна влада здійснюється всенародно обраним президентом, який поєднує повноваження глави держави і глави уряду.

Ознаки президентської республіки:

- президент поєднує повноваження глави держави і глави уряду;
- президент обирається населенням країни шляхом прямих загальних виборів або спеціальною колегією виборців;
- президент одноособово або з наступним схваленням парламенту формує уряд, який йому підзвітний;
- президент не має права розпустити парламент, а парламент не може відправити у відставку міністрів;
- президент не підзвітний парламенту, проте має право відкладного вето на закони, прийняті парламентом;
- уряд несе відповідальність перед президентом і діє протягом терміну президентських повноважень.

Жорсткий розподіл влад у президентській республіці (законодавча належить парламенту, виконавчу очолює президент) передбачає формальну ізолюваність кожної з влад і відсутність між ними тісних функціональних відносин, і тому уряд при такій формі правління більш стабільний, а парламент більш незалежний від виконавчої влади, ніж в парламентських республіках.

Недоліком президентської республіки є те, що вона має тенденцію до президентського авторитаризму, тобто широкі повноваження президента можуть призвести до надмірної централізації та узурпації влади, а також зловживання нею.

До президентських республік належать: США, Аргентина, Бразилія, Мексика, Іран, Ірак, Швейцарія, Казахстан та ін.

Парламентська республіка — це форма державного правління, за якої державна влада належить парламенту, який обирається населенням країни і який формує повністю відповідальний перед ним уряд та інші вищі органи державної влади.

Ознаки парламентської республіки:

- може існувати посада президента. Він є главою держави і, як правило, обирається парламентом з числа його членів спеціально створеною комісією;

- функції глави держави обмежені та відокремлені від функцій глави уряду. На главу держави покладені суто представницькі функції, а реальна влада належить главі уряду (прем'єр-міністру, канцлеру тощо);
- уряд формується із представників партій, які отримали на виборах більшість місць у парламенті, несе політичну відповідальність перед ними, діє протягом строку повноважень парламенту;
- парламент може висловити уряду недовіру, що тягне за собою його відставку.

В парламентській республіці центром здійснення влади є уряд, а всі важелі влади у державі належать керівникам політичних партій, які мають більшість у парламенті. Очолює уряд лідер правлячої партії чи коаліції. Для зазначеної форми правління властивим є більш тісний взаємозв'язок, співробітництво і взаємодія гілок влади.

Недоліком парламентської республіки є те, що в неї за багатопартійної системи, коли не вдається сформувати парламентську більшість, практично неможливо проводити цілеспрямовану державну політику, що в свою чергу призводить до чисельних криз та відставки уряду.

До парламентських республік належать: Німеччина, Албанія, Італія, Греція, Чехія, Угорщина, Індія, Чехія, Естонія та ін.

У багатьох державах світу, з метою усунення недоліків, властивих президентської та парламентської республік, вдалися до спроби поєднання цих форм.

Змішана республіка — це форма державного правління, за якою державна влада поєднує ознаки як парламентської, так і президентської республік.

У змішаній республіці співвідношення повноважень вищих органів державної влади може бути різним і залежно від цього розрізняють парламентсько-президентську (з перевагою державно-владних повноважень парламенту) і президентсько-парламентську (з перевагою державно-владних повноважень президента) республіки.

Ознаки змішаної республіки :

- глава держави (президент) як і парламент, обираються всенародним голосуванням. За певних умов парламент набуває права усунути президента з посади;
- глава держави пропонує склад уряду (насамперед кандидатуру прем'єр-міністра), який підлягає обов'язковому затвердженню парламентом;

- уряд несе відповідальність одночасно перед президентом і перед парламентом, парламент має право висловити йому свою недовіру, що тягне відставку уряду;
- функції глави держави відокремлені від функцій глави уряду;
- глава держави має самостійний статус, він не належить до жодної гілки державної влади.

Змішана республіка є однією з сучасних форм правління, до неї належать: Франція, Австрія, Фінляндія, Польща, Румунія, Болгарія, Литва, Україна, Португалія, Ірландія та ін.

3. Форми державного устрою

Форма державного устрою — це елемент форми держави, який визначає територіальну організацію держави, спосіб поділу території держави на складові частини та порядок їх взаємовідносин між собою і з державою у цілому.

Форма державного устрою показує:

- з яких частин (адміністративно-територіальні одиниці, автономії чи суверенні держави) складається внутрішня структура держави;
- який правовий статус цих складових частин і характер їх співвідношення;
- як будуються відносини між центральними і місцевими державними органами;
- в якій формі виражаються інтереси кожної нації, яка проживає на території країни.

Усі держави, за формою державного устрою, поділяються на прості та складні. До простих держав належать унітарні держави.

Унітарна держава — це форма державного устрою, за якої адміністративно-територіальні одиниці не мають ознак суверенітету і не можуть бути суб'єктами політичних міжнародних відносин.

Унітарним державам притаманні такі основні ознаки:

- наявність єдиної конституції, дія якої поширюється на всю територію країни;
- відсутність відокремлених політико-територіальних утворень, які мають ознаки держави;
- наявність єдиної системи державних органів, які поширюють свої повноваження на територію всієї країни, на всіх громадян

- (єдині глава держави, законодавчі, виконавчі та судові органи влади);
- наявність єдиної системи права і системи законодавства;
 - наявність єдиного громадянства та єдиної державної символіки;
 - наявність єдиної фінансово-грошової та податкової систем;
 - у міжнародних відносинах держава виступає як єдиний представник.

На сьогодні унітарна форма державного устрою є оптимальною і тому найбільш поширеною. Близько 150 з понад 200 нині існуючих держав, за своїм устроєм, є унітарними.

До унітарних держав відносяться: Україна, Болгарія, Білорусь, Велика Британія, Франція, Італія, Швеція, Норвегія, Фінляндія, Греція, Іспанія, Польща, Угорщина, Чехія, Данія, Куба, Японія, Китай та ін.

Частини унітарної держави мають різні назви: в Україні — області, у Польщі — воєводства, у Великій Британії — графства, в Італії — провінції тощо.

Залежно від характеру державних утворень, **унітарні держави поділяються на:**

- 1) **централізовані** — це такі унітарні держави, в яких адміністративно-територіальні одиниці мають рівний правовий статус. У централізованих унітарних державах керівники місцевих органів влади призначаються центральними органами державної влади. До таких держав відносяться: Фінляндія, Нідерланди, Польща, Пакистан, Казахстан та ін.;
- 2) **децентралізовані** — це такі унітарні держави, в яких певні адміністративно-територіальні одиниці наділені пільгами із самоврядування, можуть створювати адміністративні автономії. У децентралізованих унітарних державах місцеві органи самоврядування обираються населенням і мають право самостійно вирішувати більшість питань місцевого життя, а автономії наділяються відповідною самостійністю у сфері правотворчої та адміністративної діяльності у межах своєї компетенції згідно з повноваженнями, які визначені конституцією країни. До таких держав відносяться: Україна, Франція, Іспанія, Італія, Данія, Китай та ін. Найчастіше статус автономії надається тим частинам унітарної держави, які відрізняються від інших за національним (етнічним) складом і географічним положенням. Наприклад, в Україні — це Автономна Республіка Крим, яка розташована на

півострові, населена росіянами (58,3%), українцями (24,3%), кримськими татарами (12%).

Поряд з простими державами у сучасному світі існують і значна кількість складних держав.

Складна (союзна) держава — це форма державного устрою, держава, яка утворилася з окремих державних утворень, які мали всі ознаки держави, але певну частину своїх суверенних прав передали вищим центральним органам союзної держави.

Серед складних держав розрізняють:

- 1) федерацію;
- 2) конфедерацію;
- 3) імперію.

Федерація — це складна (союзна) держава, до складу якої входять на добровільній основі декілька державних утворень (суб'єктів федерації), які мають певну юридично визначену політичну самостійність.

Для федерації притаманні такі основні ознаки:

- наявність спільної території, яка складається із територій — суб'єктів федерацій, які мають власний адміністративно-територіальний поділ;
- наявність загальної конституції федерації та конституцій її суб'єктів, які наділені правом видавати нормативно-правові акти, зміст яких повинен відповідати законодавству федерації, а дія поширюватися виключно на їх території;
- наявність федерального двопалатного парламенту та парламентів суб'єктів федерацій, федерального уряду та відповідних органів управління суб'єктів федерацій;
- наявність подвійного громадянства (якщо інше не передбачено конституцією), тобто кожний громадянин вважається одночасно і громадянином федерації, і громадянином суб'єкта федерації;
- наявність трьох рівнів повноважень органів влади, а саме виключних повноважень федерації, виключних повноважень суб'єктів федерації та сумісної компетенції;
- державні утворення об'єднані у федерацію на підставі союзного договору, зберігаючи при цьому право на самовизначення і вихід із федерації;
- наявність загальнофедеральної податкової, митної та фінансово-грошової систем;
- наявність загальних збройних сил;

- суб'єкти федерації можуть мати зовнішні ознаки суверенітету (гімн, герб, прапор), але вони не володіють повним суверенітетом і не можуть бути суб'єктами міжнародного права, хоча у випадках договірних міжнародних відносин федерація може виступати як в цілому, так і кожний із її суб'єктів самостійно.

Сьогодні у світі існує 24 федеративні держави, до яких належать: Росія, США, Канада, Бразилія, Аргентина, Мексика, Венесуела, Австрія, Німеччина, Австралія, Індія, Малайзія, Нігерія та ін.

До складу сучасних федерацій входить різна кількість суб'єктів (наприклад, у Російській Федерації — 89, США — 50, Індії — 25, Федеративної Республіки Німеччина — 16, Канаді — 10, Австралії — 6, Бельгії — 3). Вони мають різні назви: у США, Австралії, Бразилії, Індії — штати; в Аргентині, Канаді — провінції, Австрії, Німеччині — землі тощо.

У конституціях більшості федерацій світу за суб'єктами не визнається право виходу зі складу федерації, що забезпечує її цілісність та не допускає розповсюдження сепаратистських тенденцій.

Федерації багатоманітні і тому їх можна класифікувати за різними ознаками. У практиці сучасного державотворення виділяють, як правило, національну та територіальну федерацію.

Територіальна федерація побудована за територіальною ознакою, де всі суб'єкти одно- або багатонаціональні, але жодна з національностей не має абсолютної більшості, або представники однієї національності проживають на території різних суб'єктів федерації, а в основу об'єднання покладено принцип загальних економічних, політичних, культурних інтересів.

Ознаки територіальної федерації:

- державні утворення в її складі не є суверенні, вирішення питань зовнішньої і внутрішньої політики залежить від центральних органів влади;
- юридичне розмежування повноважень між центральними і місцевими органами влади здійснюється на основі конституції;
- суб'єкти федерації не мають права представництва у міжнародних організаціях;
- федеративна конституція не передбачає або забороняє односторонній вихід суб'єктів із складу федерації;
- збройні сили підпорядковані союзним органам.

Національна федерація побудована з урахуванням багатонаціонального складу населення, що компактно проживає на території суб'єктів федерації і називається за основною (титульною) нацією.

Ознаки національної федерації:

- суб'єктами федерації є національні державні утворення, які мають рівний правовий статус;
- будується за принципом добровільного об'єднання суб'єктів федерації;
- федерація забезпечує суверенітет великих і малих націй, їх вільний розвиток;
- суб'єкти федерацій мають власні органи державної влади: парламент, президента, судову систему, органи виконавчої влади, які самостійно здійснюють зовнішню політику;
- вищі органи федерації формуються із представників суб'єктів федерації;
- вищі органи федерації лише координують діяльність суб'єктів федерації;
- усі суб'єкти федерації мають право на вільний вихід із союзу.

Більшість сучасних федерацій побудовані за територіальним принципом (Австралія, Австрія, Бразилія, Німеччина, Канада, Мексика, США), інші за національним (Бельгія, Індія, Пакистан) або з урахуванням обох принципів (Росія, Канада).

Новітня історія свідчить, що федерації, побудовані на територіальному принципі, є більш міцними, аніж ті, в основу яких покладений національний принцип (приклади колишніх СРСР, ЧССР, СФРЮ).

Конфедерація — це складна (союзна) держава, тимчасовий союз суверенних держав, які добровільно об'єдналися на підставі договору для досягнення певних цілей у політичній, економічній та військовій сферах зі збереженням свого суверенітету.

Для конфедерації притаманні такі основні ознаки.

- відсутність для всієї конфедерації спільної території та єдиного державного кордону;
- конфедерація утворюється на основі договору, укладеного між двома або кількома державами;
- конфедерація не створює будь-якої нової держави, суб'єкти конфедерації зберігають свій суверенітет;
- відсутність спільних для всієї конфедерації законодавчого органу, конституції, громадянства, законодавчої, судової та фінансової систем, грошової одиниці;
- конфедерація не має єдиної централізованої влади, її органи утворюються лише з представників держав, які входять до союзу, і позбавленні владних повноважень;

- конфедерація, як правило, має тимчасовий характер об'єднання (союзу);
- наявність у кожного з суб'єктів конфедерації права вільного виходу з її складу.

У різний час конфедераціями були: Нідерланди з 1579 р. по 1795 р., Німеччина з 1815 р. по 1864 р., Австро-Угорщина до 1918 р., Швеція і Норвегія до 1905 р., колишній СРСР з 1917р. по 1922 р., США з 1781 р. до 1787 р., Об'єднана Арабська Республіка з 1959 р. по 1961 р., Сенегал та Гамбія з 1981 р. по 1989 р.

Як свідчить історія, конфедерація — це нестійка форма об'єднання держав, яка з часом або розпадається на окремі унітарні держави (Австро-Угорщина) або перетворюється у федеративну державу (США). У теперішній час конфедерацією офіційно є Швейцарія (її конституція, яка набрала чинності 01.01.2000 р., називається так: «Федеральна конституція Швейцарської конфедерації»), але фактично вона за своєю суттю є федеративним об'єднанням.

Імперія — це складна (союзна) держава, яка насильницьким шляхом об'єднала території суверенних багатонаціональних держав або їх частин з головною державою (метрополією).

Для імперії притаманні такі основні ознаки:

- імперія виникає внаслідок завоювань, колонізації та інших форм експансії;
- імперія тримається на насильстві, на державному примусі з боку метрополії;
- складовими імперії є адміністративно-територіальні одиниці — колонії, які не мають ознак суверенітету і не рівні за правовим статусом;
- наявність двохступеневої системи органів державної влади (влада метрополії та влада колонії);
- наявність центрального органу влади — імператора (глави держави) та місцевих органів — намісників, губернаторів тощо, яких призначає імператор;
- існування правової системи на принципах права метрополії;
- наявність дискримінаційного становища населення колонії, відсутність або обмеження їх прав і свобод.

Світовій історії відомі такі імперії: Римська імперія, Османська імперія, Російська імперія, Британська імперія, яка у 20 ст. перетворилась з імперії на співдружність 40 країн на чолі з Великобританією.

Особливими формами об'єднання сучасних держав є **співдружність** (Британська співдружність націй, Ліга арабських держав, Спів-

дружність незалежних держав) та **співтовариство** (Європейський союз, Рада Європи, ООН, Організація Північноатлантичного договору — НАТО), тобто союзи держав, що виступають як асоційовані члени при збереженні ними повного суверенітету, з метою спрощення візової системи та митних кордонів, підвищення економічних показників тощо. В основу цих об'єднань, як і при конфедерації, покладені міждержавний договір, статут, декларація, угода, інші нормативно-правові акти, вони мають перехідний характер, тобто можуть розвинутися в конфедерацію або, навпаки, роз'єднатися.

4. Форма державного режиму

Державний режим — це сукупність способів та методів здійснення державної влади у суспільстві.

Поняття «державний режим» не тотожне поняттю «політичний режим», хоча за значенням вони близькі одне до одного. Державний режим — це різновид політичного режиму, який має більш широке значення ніж державний режим. До поняття «політичний режим» входять не тільки методи діяльності державних органів, а й форми діяльності всіх елементів політичної системи суспільства: політичних партій, громадських організацій та інших об'єднань громадян.

На відміну від форми державного правління та форми державного устрою, які характеризують організаційну сторону форми держави, державний режим характеризує порядок діяльності держави, визначає її функціональне спрямування. Державний режим є найбільш нестійким елементом форми держави.

Залежно від наявності та розвитку інститутів демократії, державний режим поділяють на демократичний та антидемократичний.

Демократичний режим — це вид державного режиму, при якому державна влада здійснюється на основі рівної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні й діяльності державних органів, дотримання прав і свобод людини.

Демократичному режиму притаманні наступні ознаки:

- безпосередня участь народу в здійсненні державної влади;
- виборність вищих органів державної влади, існування інститутів безпосередньої та представницької демократії;
- плюралізм у політичній, економічній, ідеологічній та духовній сферах життєдіяльності людей;
- рівність усіх громадян перед законом, гарантування з боку держави здійснення ними своїх прав та виконання своїх обов'язків;

- демократизм правосуддя, забезпечення верховенства права;
- поєднання правління більшості та захисту прав меншості, існування легальної політичної опозиції;
- взаємна відповідальність держави перед особою і особи перед державою;
- можливість створення і вільного функціонування політичних партій та інших громадських об'єднань.

Демократичний режим існує у наступних формах:

- 1) **ліберально-демократичний**, який заснований на системі гуманістичних принципів здійснення державної влади, визнанні свобод і прав людини, забезпеченні рівності всіх перед законом;
- 2) **консервативно-демократичний**, який заснований переважно на демократичних принципах державного управління, що склалися історично та є характерними саме для цієї держави, яка не бажає перейти до нових форм і методів державного управління;
- 3) **радикально-демократичний**, який здійснюється шляхом постійного введення нових форм реалізації державної влади, використання рішучих заходів щодо підвищення ефективності державного управління.

Антидемократичний режим — це вид державного режиму, при якому державна влада зосереджується в руках неконтрольованої народом групи осіб або в руках однієї особи і здійснюється більш жорсткими методами шляхом порушення прав і свобод людини та усуненням можливостей для вільного волевиявлення інтересів різних груп населення.

Антидемократичному режиму притаманні наступні ознаки:

- відсутність правових механізмів та інших гарантій здійснення прав і свобод громадян;
- надмірна централізація державної влади, її концентрація в руках неконтрольованої народом групи осіб чи однієї особи;
- повний контроль держави над усіма сферами суспільного життя;
- застосування неправових засобів здійснення державної влади та примусових методів управління;
- ігнорування релігійних поглядів населення, інтересів національних меншин та інших груп людей.

Антидемократичний режим існує у наступних формах:

- 1) **деспотичний**, який характеризується зосередження в руках однієї особи (деспота) всієї повноти державної влади та повній безправності підданих. Деспотія притаманна абсолютним монархіям періоду рабовласництва;

- 2) **тиранічний**, який характеризується зосередженням в руках однієї особи (тирана) всієї повноти державної влади, яку він, на відміну від деспотії, одержав не за правом успадкування, а внаслідок узурпації, насильницького захоплення влади шляхом державного перевороту. Для тиранії характерне панування жорстких способів здійснення державної влади, свавілля, беззаконня;
- 3) **тоталітарний**, який характеризується зосередженням державної влади в руках правлячої верхівки або однієї особи, здійсненням диктатури однієї партії та заборонаю діяльності опозиційних партій і організацій, відсутність реальних прав і свобод громадян, принципу розподілу влади та органів місцевого самоврядування, наявність всеохоплюючого контролю з боку держави над усіма сферами суспільного та особистого життя, нав'язування єдиної офіційної державної ідеології, відсутність вільного волевиявлення і врахування інтересів усіх груп і верст населення, примат держави над правом;
- 4) **авторитарний**, який характеризується значним зосередженням державної влади в руках однієї або кількох осіб, звуженням політичних прав і свобод громадян, політичних партій та громадських об'єднань, недопущенням політичної опозиції, наявністю єдиної, обов'язкової політичної ідеології, приниженням ролі представницьких органів влади, використанням насильства і позасудових методів примусу людей, спираючись на поліцейські та військові апарати.

Особливості соціально-економічного, політичного розвитку країн світу визначають різноманітність державних режимів, яких на сьогодні у «чистому» вигляді практично не існує.

У сучасному світі, при будь-якому державному режимі завжди проявляються поєднання рис авторитаризму і демократизму.

Тема 5. МЕХАНІЗМ ТА АПАРАТ ДЕРЖАВИ

План

1. Поняття та структура механізму держави.
2. Поняття і принципи організації та функціонування апарату держави.
3. Поняття та види органів держави. Державні органи України.
4. Співвідношення органів держави та органів місцевого самоврядування.

1. Поняття та структура механізму держави

Держава є складною соціальною системою, для її ефективного функціонування, виконання покладених на неї завдань і функцій необхідно мати різноманітні державні організації, які у своїй сукупності утворюють механізм держави.

Механізм держави — це система нормативно визначених державних організацій, за посередництвом яких держава виконує покладені на неї завдання та реалізує функції.

Механізм держави характеризується наступними ознаками:

- цілісна ієрархічна система державних організацій, яка побудована на засадах субординації та координації, забезпечується єдиними принципами організації, єдиними завданнями і цілями їх діяльності;
- має чітку визначену структуру з певними зв'язками між її елементами;
- має суворо визначений порядок створення, функціонування і ліквідації кожного з елементів системи;
- наявність чітко визначених повноважень у кожного елемента системи;
- пріоритет державних органів, які мають державно-владні повноваження щодо державних підприємств і державних установ, які не є носіями державної влади.

Тобто, механізм держави — це взаємодіюча, динамічна і реальна працююча система за допомогою якої функціонує держава, здійснюється управління суспільством.

Структура механізму держави складається з таких елементів:

- 1) **державні органи** — це вид державних організацій, які наділені чітко визначеними державно-владними повноваженнями та необхідними матеріально-технічними засобами для виконання конкретних завдань і функцій держави в певній сфері суспільних відносин;
- 2) **державні підприємства** — це вид державних організацій, які безпосередньо реалізують завдання і функції держави у сфері матеріального виробництва. Вони створюються на основі державної власності, мають самостійний баланс і статус юридичної особи, є суб'єктами підприємницької діяльності і несуть самостійну майнову відповідальність. До них слід віднести державні підприємства з виробництва товарів, надання послуг, торгівлі, громадського харчування тощо;
- 3) **державні установи** — це вид державних організацій, які безпосередньо реалізують завдання і функції держави у сфері нематеріального виробництва (освіта, культура, виховання, наука, охорона здоров'я, соціальне забезпечення). Вони, як правило, не є прибутковими і функціонують за рахунок коштів державного бюджету. До них слід віднести державні дошкільні дитячі установи, школи, вищі навчальні заклади, лікарні, санаторії тощо.

Державні підприємства і державні установи відрізняються від державних органів низкою ознак, а саме:

- не мають державно-владних повноважень, тобто не є носіями державної влади;
- безпосередньо створюють матеріальні та духовні блага;
- мають специфічну організаційну структуру, тобто є трудовими колективами робітників та службовців на чолі з призначеним державним органом керівником, який діє на засадах єдиноначальності;
- мають чітко визначене коло повноважень, тобто адміністрація здійснює свої управлінські функції виключно у сфері своєї діяльності, у межах свого підприємства або установи і виступає від його імені, а не від імені держави;
- керуються у своїй діяльності власним статутом відповідно до чинного законодавства.

Незважаючи на те, що державні підприємства і державні установи відрізняються від державних органів, їх не слід протиставляти одне одному, оскільки всі вони належать до системи державних організацій.

2. Поняття і принципи організації та функціонування апарату держави

Головними функціями будь-якої держави є ті, що спрямовані на реалізацію публічної влади в суспільстві, здійснення від імені держави управлінської діяльності, і тому основним інститутом, що уособлює та представляє державу, є державний апарат. Він покликаний виконувати функції держави щодо практичного здійснення державної влади і управління суспільством, і є важливим складовим елементом держави.

Апарат держави — це система державних органів, уповноважених здійснювати державну владу та управління по виконанню завдань і функцій держави.

Апарат держави характеризується наступними ознаками:

- створюються і функціонують на основі єдиних принципів організації та функціонування;
- наділені спеціальними державно-владними повноваженнями;
- поділені на відокремлені ланки та підрозділи відповідно до принципу розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову;
- наявність у державному апараті державних службовців, які на професійній основі здійснюють свої повноваження від імені держави;
- наділені матеріально-технічними та організаційними засобами, що забезпечують реалізацію їх повноважень;
- наявність нормативно закріпленої структури та законодавчо визначених повноважень (компетенції);
- функціонування державних органів здійснюється у межах і в порядку, встановлених чинним законодавством, тобто в певних правових формах.

Єдність системи державних органів забезпечується за допомогою системи принципів. Саме вони забезпечують основу організації та функціонування державного апарату, мають динамічний характер, створюються чи змінюються відповідно до потреб суспільного розвитку та етапу функціонування держави і, як правило, закріплюються конституційно.

До основних принципів організації та діяльності державного апарату слід віднести:

1) **демократизм.** Цей принцип передбачає широке залучення населення до активної участі у формуванні та організації діяльності

державного апарату, створення рівних умов участі громадян в управлінні державою з урахуванням особистих якостей кожного;

2) **гуманізм (пріоритет прав і свобод людини)**. Цей принцип передбачає конституційне закріплення прав і свобод людини, яка є найвищою цінністю суспільства та держави. Визначення у діяльності державних структур верховенства інтересів, прав і свобод людини. Закріплення засобів відповідальності владних структур держави та їх посадових осіб за порушення конституційно закріплених прав і свобод людини і громадянина;

3) **законність**. Цей принцип передбачає функціонування лише тих владних державних органів, які передбачені конституцією і у межах, визначених чинним законодавством. Їх діяльність спрямована на виконання конституції, законів та єдиним застосуванням нормативно-правових актів на всій території держави;

4) **єдність і розподіл влади**. Цей принцип зумовлює належність державної влади народу та передбачає її розподіл на законодавчу, виконавчу та судову. Поділ влади має глибокий демократичний зміст, оскільки він спрямований, згідно з концепцією Ш. Монтеск'є, на недопущення концентрації державної влади в руках однієї людини, органу або класу, пов'язаного з цим можливого свавілля, а також на забезпечення політичної свободи людини і громадянина. Тобто без розподілу влади демократії бути не може.

Концепція розподілу влади законодавчо закріплена у ст. 6 Конституції України. Органи законодавчої, виконавчої і судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України. Кабінет Міністрів України розглядається як вищий орган у системі органів виконавчої влади, до яких входять також центральні органи виконавчої влади та місцеві державні адміністрації. Правосуддя, згідно з нормами Конституції, може здійснюватися виключно судами.

Реальність вказаного принципу забезпечується наявністю механізму стримувань і противаг, який протидіє сваволі, беззаконно з боку органів державного апарату, і тим самим створює певну конкуренцію між владними структурами. Так, органи законодавчої влади стримують виконавчу владу, оскільки остання не може виходити за межі прийнятих парламентом законів. Парламент формує або бере участь у формуванні вищого органу виконавчої влади — уряду, здійснює парламентський контроль за його діяльністю щодо виконання ним законів. У свою чергу вищі органи у системі виконавчої влади наділяються правом законодавчої ініціативи.

За парламентсько-президентської форми правління президент, за наявності певних, передбачених Конституцією України умов має право розпустити парламент і, навпаки, парламент теж за відповідних умов — усунути президента з посади у порядку імпічменту.

Органи судової влади захищають права і свободи людини і громадянина від будь-якого свавілля з боку державних органів. Окрім того, Конституційний Суд України може стримувати як законодавчу так і виконавчу владу шляхом визнання законів, прийнятих парламентом, і нормативно-правових актів вищих органів виконавчої влади неконституційними у разі, якщо вони не відповідають нормам Конституції України;

5) **верховенство права.** Цей принцип передбачає його конституційне закріплення та виражається у праві кожного громадянина оскаржити у судовому порядку будь-яке рішення державних органів, відшкодуванні шкоди, заподіяної їм незаконними діями посадових осіб;

6) **професіоналізм.** Цей принцип визначає необхідність реалізації владних повноважень на професійній основі, наявність комплексу спеціальних знань суб'єктів владних відносин та можливість їх оптимального застосування для досягнення поставленої мети. У державних органах створюються сприятливі умови для добору і розстановки високопрофесійних службовців. Від того, якими засобами (анкетування, співбесіда, тестування, екзаменування) і відповідні до яких критеріїв здійснюється добір претендентів на посаду, залежить ефективність діяльності державного апарату.

До принципів організації і діяльності державного апарату також відносять:

- ієрархічність;
- поєднання виборності і призначуваності;
- змінюваність;
- поєднання колегіальності та єдиноначальності;
- гласність і урахування громадської думки;
- рівний доступ громадян до державної служби тощо.

Наявність та взаємодія зазначених принципів зумовлює і забезпечує функціонування апарату держави як взаємопов'язаної системи органів, які забезпечують ефективне виконання владних повноважень.

3. Поняття та види органів держави. Державні органи України

Важливим і невід’ємним елементом структури державного апарату є орган держави. Саме від рівня розвитку державних органів, їх взаємодії, чіткості повноважень залежить рівень розвитку і ефективність державного апарату.

Орган держави — це структурний елемент апарату держави, створений державою чи обраний безпосередньо народом колектив державних службовців (або один державний службовець), які наділені державно-владними повноваженнями та необхідними матеріально-технічними засобами для виконання завдань і функцій держави.

Органи держави мають певні ознаки, які відрізняють їх від державних підприємств, установ, а також від недержавних структур. Основними серед них є:

- є структурним елементом апарату держави;
- мають певну економічну і організаційну відокремленість і самостійність;
- створюється державою чи обирається безпосередньо народом;
- наділені нормативно закріпленими державно-владними повноваженнями;
- характеризуються відповідною організаційною структурою;
- мають територіальні межі діяльності;
- здійснюють свої функції від імені держави;
- використовують символи держави у офіційному порядку;
- мають відповідну компетенцію, приймають юридично обов’язкові нормативні та індивідуальні акти;
- характеризуються певними особливостями підпорядкування у процесі взаємодії з іншими державними органами і установами;
- спираються у процесі реалізації повноважень на організаційну, матеріальну та примусову силу держави;
- забезпечують державно-владні повноваження шляхом застосування засобів виховання, переконання, заохочення, а в певних випадках — заходів примусу;
- характеризуються особливим порядком утворення, видами діяльності, характером та обсягом повноважень, формами і методами виконання функцій.

До кожного державного органу входять особи, які здійснюють керівництво, у відповідності до покладених на них обов’язків і надан-

ня їм повноважень, а також спеціалісти та інші особи, які забезпечують технічні умови здійснення керівних управлінських функцій.

Державні органи можуть бути класифіковані за різними критеріями. Залежно від способу утворення, часом функціонування тощо, розрізняють такі **види органів держави**:

- 1) за місцем у системі державного апарату:
 - **первинні**, що формуються безпосередньо народом як джерелом влади і мають представницький характер;
 - **вторинні**, що формуються первинними органами, походять від них і підзвітні їм;
- 2) за способом утворення:
 - **виборні**, які обираються населенням чи представницькими органами;
 - **призначувані**, що призначаються главою держави чи вищестоящими органами;
 - **успадковані**, які передаються монархом у спадщину;
- 3) за часом функціонування:
 - **постійні**, які створюються без обмеження строку дії для виконання основних завдань держави;
 - **тимчасові**, які створюються для вирішення невідкладних завдань, викликаних надзвичайними обставинами;
- 4) за способом прийняття рішень:
 - **одноособові**, в яких рішення приймаються керівником особисто, який несе за нього персональну відповідальність;
 - **колегіальні**, в яких рішення приймаються після обговорення шляхом голосування (простою чи кваліфікованою більшістю голосів);
- 5) за територіальними межами діяльності:
 - **центральні**, рішення яких поширюються на всю територію та населення держави;
 - **федеральні** (характерно для федеративної держави), рішення яких поширюються на її суб'єктів;
 - **місцеві**, рішення яких поширюються на певну адміністративно-територіальну одиницю;
- 6) за змістом, напрямом діяльності:
 - **законодавчі органи**, які мають представницький характер та правотворчі функції;
 - **виконавчі органи**, які здійснюють виконавчо-розпорядчі функції;
 - **судові органи**, які мають незалежний характер, підкоряються лише закону і здійснюють функції правосуддя;

– **контрольно-наглядові органи**, які здійснюють контрольно-наглядові функції;

До системи державних органів України належать:

1) **орган законодавчої влади** — Верховна Рада України;

2) **глава держави** — Президент України;

3) **органи виконавчої влади**, що поділяються на:

– вищі (Кабінет Міністрів України);

– центральні (міністерства, державні комітети, центральні — органи виконавчої влади зі спеціальним статусом);

– місцеві (обласні, районні, міст Києва і Севастополя державні адміністрації, голови місцевих державних адміністрацій, відділи і управління обласних і районних державних адміністрацій, адміністрація державних підприємств, установ);

4) **органи судової влади** — Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції;

5) **органи місцевого самоврядування**, до яких входять:

– сільська, селищна, міська рада;

– сільський, селищний, міський голова;

– виконавчі органи сільської, селищної, міської ради;

– районні й обласні ради;

– органи самоорганізації населення;

6) **контрольно-наглядові органи**, до яких належать:

– Генеральна прокуратура та її органи на місцях;

– податкові адміністрації, санітарні, контрольно-ревізійні та інші державні інспекції.

Як зазначалось вище, один із найважливіших принципів організації і діяльності державного апарату є принципи розподілу влади. Відповідно до нього передбачається, що для чіткого функціонування держави в ній мають існувати, незалежно одна від одної, законодавча, виконавча та судова влада. У теперішній час за вказаним принципом побудовані конституції багатьох держав.

Законодавча влада — це одна з гілок державної влади, яка наділена повноваженнями щодо прийняття, зміни чи скасування законів.

Органами законодавчої влади є парламенти, які у різних країнах називаються по-різному: в США — Конгрес, в Англії — Парламент, в Росії — Федеральні Збори тощо. Парламент може бути однопалатним (Італія, Швеція) або двопалатним (у федеративних державах — Росія, США, Німеччина, а також у деяких унітарних державах — Франція, Польща).

Згідно з Конституцією України єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України. Верховна Рада — парламент однопалатний, що обумовлено унітарним характером України. Верховна Рада України формується шляхом виборів народних депутатів, які здійснюють свої повноваження на постійній основі. Вони не можуть перебувати на державній службі або мати інший представницький мандат.

Основними функціями Верховної Ради України є:

- 1) **представницька**, тобто народ передає владу своїм представникам і уповноважує їх здійснювати державну владу, представляти весь український народ і виступати від його імені;
- 2) **законодавча**, тобто наявність законодавчих повноважень щодо внесення змін до Конституції України, прийняття законів, внесення до них змін, скасування або призупинення їх чинності, а також тлумачення їх положень;
- 3) **установча**, тобто участь парламенту у формуванні органів виконавчої та судової влади, формуванні власних парламентських структур, призначення або обрання на посади, звільнення з посад інших органів державної влади;
- 4) **контрольна**, тобто здійснення законодавчим органом контролю за діяльністю підзвітних йому державних органів — уряду, міністерств, відомств, прокуратури тощо, а також контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та їх захист.

Кожна функція має свій особливий порядок, спеціальну процедуру здійснення.

Конституція України закріплює за Верховною Радою широке коло повноважень у різних сферах управління.

Найважливішими повноваженнями Верховної Ради України є:

- 1) **у законодавчій сфері**. Внесення змін до Конституції України, прийняття законів, затвердження Державного бюджету України;
- 2) **у зовнішньополітичній сфері**. Оголошення за поданням Президента України стану війни та укладання миру, ратифікація і денонсація міжнародних договорів;
- 3) **у формуванні органів виконавчої влади**. Призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України й інших вищих посадових осіб;
- 4) **у формуванні органів судової влади**. Призначення третини складу Конституційного Суду України, обрання суддів загальної юрисдикції;

- 5) у здійсненні парламентського контролю. Контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, посадових осіб виконавчої влади, перевірка виконання законів, бюджетно-фінансовий контроль, парламентські розслідування тощо.
- 6) усунення Президента України з посади в порядку особливої процедури (імпічменту).

Верховна Рада України відповідно до Конституції України здійснює і інші повноваження.

Законодавча влада, внаслідок свого представницького мандату, є найбільш політизованим інститутом влади на відміну від інших гілок влади — виконавчої і судової, відносно яких існує пряма конституційна заборона створення осередків політичних партій і здійснення політичної активності. Тому в органах законодавчої влади — парламентах, передбачається створення фракцій політичних партій, парламентської більшості та меншості тощо.

Виконавча влада — це одна з гілок державної влади, єдина система виконавчо-розпорядчих органів, які здійснюють безпосереднє управління державними справами.

Виконавча влада здійснюється урядом, який у різних країнах називається по-різному: у США — Адміністрація Президента, в Італії — Рада Міністрів, у Росії — Уряд, у Швейцарії — Федеративна рада, в Японії — Кабінет. Очолює уряд його глава (у Франції — Прем'єр-міністр, у Німеччині — канцлер, у Норвегії — Державний міністр). У президентських республіках (США), де ця посада відсутня, главою уряду є безпосередньо президент. Разом із главою уряду до його складу входять віце-прем'єр, міністри, які очолюють окремі міністерства.

Згідно з Конституцією України суб'єктами виконавчої влади в Україні є:

- 1) органи загальної компетенції — вищі органи у системі органів виконавчої влади;
- 2) органи спеціальної компетенції — центральні органи виконавчої влади;
- 3) місцеві органи виконавчої влади.

У своїй сукупності ці суб'єкти утворюють єдину систему органів виконавчої влади. Очолює систему органів виконавчої влади **Кабінет Міністрів України** — вищий колегіальний орган виконавчої влади, який відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. У своїй діяльності Кабінет Міністрів керується Конституцією, законами та актами Президента України. Кабінет Міністрів України, у межах

своєї компетенції, видає постанови та розпорядження, які підписує Прем'єр-міністр і які є обов'язковими до виконання.

Друге, після Кабінету Міністрів, місце у виконавчій вертикалі влади посідають **центральні органи виконавчої влади**, до яких входять:

- 1) міністерства;
- 2) державні комітети (державні служби);
- 3) центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (Антимонопольний комітет, Фонд держмайна, Управління держаної охорони, СБУ тощо).

Центральні органи виконавчої влади можуть мати свої територіальні органи, які утворюються, реорганізуються і ліквідуються у порядку, встановленому законодавством, а також утворювати дорадчі та консультативні органи, склад і положення про яких затверджує Кабінет Міністрів України.

Важливу роль у системі органів виконавчої влади відіграють **місцеві державні адміністрації**, які здійснюють виконавчу владу в областях і районах, районах Автономної Республіки Крим, у містах Києві і Севастополі. Вони наділені правом представляти інтереси держави і приймати від її імені розпорядження, які діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. У своїй діяльності місцеві державні адміністрації керуються Конституцією, законами, актами Президентів України, Кабінету Міністрів України та органів виконавчої влади вищого рівня.

Місце виконавчої влади у системі державної влади визначається, перш за все, метою її діяльності — забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина. Мета, у свою чергу, вимагає чіткого визначення суті виконавчих та розпорядчих функцій, які притаманні лише виконавчій владі і не збігаються з функціями інших гілок влади.

Основною функцією виконавчої влади є виконання законів та інших нормативно-правових актів законодавчої влади і Президента України. Важливим напрямком діяльності виконавчих органів є здійснення розпорядчих функцій, тобто органи виконавчої влади для виконання актів законодавчої влади, указів та розпоряджень Президента України від свого імені видають управлінські акти, дають відповідні розпорядження.

Виконавча влада має універсальний характер, її органи безперервно діють на всій території держави, спираючись при цьому на людські, матеріальні та фінансові ресурси.

Судова влада — це одна з гілок державної влади, яка діє самостійно, незалежно від законодавчої і виконавчої влади, і реалізується шляхом здійснення правосуддя.

Отже, основною функцією судової влади є здійснення правосуддя.

Правосуддя — це особливий вид державної діяльності, яку проводить суд шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях адміністративних, кримінальних, цивільних та господарських справ.

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Правосуддя, на відміну від діяльності органів виконавчої влади, здійснюється одноособово суддею або судовою колегією у строго визначеній законом процесуальній формі. Правосуддя — це виключно судова діяльність.

Згідно з Конституцією України, суди є самостійною гілкою влади і діють незалежно від законодавчої та виконавчої влади. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Судова діяльність поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Свої функції суди здійснюють керуючись лише законом. Будь-яке втручання в їх діяльність є недопустимим і має наслідком передбачену законом відповідальність.

В Україні правосуддя базується на відповідних принципах, до яких необхідно віднести:

- здійснення правосуддя виключно судами;
- незалежність судів і підкорення їх лише закону;
- державна мова судочинства;
- законність;
- рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- забезпечення доведеності вини;
- змагальність сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- забезпечення обвинуваченому права на захист;
- гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду;

– обов'язковість рішень суду.

Відповідно до Конституції та Закону України «Про судоустрій України» **судову систему України складають:**

- 1) Конституційний Суд України;
- 2) суди загальної юрисдикції.

Система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації, її **складають:**

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди, Апеляційний суд України;
- 3) вищі спеціалізовані суди (Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України);
- 4) Верховний Суд України.

Окрім правосуддя судова влада у правовій державі здійснює функцію захисту прав і свобод людини і громадянина шляхом їх гарантування та поновлення, а також функцію стримування двох інших гілок влади шляхом здійснення конституційного нагляду і судового контролю за ними.

4. Співвідношення органів держави та органів місцевого самоврядування

Державний механізм діє та розвивається не ізольовано від інститутів громадянського суспільства. У системі соціального управління, поряд з органами державної влади, які на основі централізації вирішують питання загальнодержавного значення, на рівні адміністративно-територіальних одиниць функціонує система самоврядування на засадах відносної автономії органів місцевого самоврядування. Взаємодія механізму держави з органами місцевого самоврядування сприяє розширенню демократичної основи державної влади та реалізації конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами передусім через їх діяльність в органах самоврядування.

Самоврядування є однією із форм організації людського співіснування, що базується на принципах свободи, рівності і безпосередньої участі в управлінні. При самоврядуванні об'єкт і суб'єкт управління збігаються, що надає можливість населенню управляти власними справами, спільно приймати рішення і спільно діяти з метою їх реалізації.

Серед різних рівнів самоврядування найпоширенішими є місцеві.

Місцеве самоврядування — це одна із форм народовладдя в Україні, сутність якої виявляється у самостійному вирішенні населенням питань місцевого значення у межах Конституції і законів України.

Місцеве самоврядування має специфічну правову форму в кожній державі і залежить від її устрою, історичних, національних та інших особливостей.

Конституція України визнає і гарантує місцеве самоврядування як інститут соціального управління та громадянського суспільства. Вона закріплює можливість представництва місцевих інтересів у органах самоврядування, встановлює власну матеріальну, фінансову та організаційно-правову базу місцевого самоврядування.

Органи місцевого самоврядування — це виборні або сформовані іншим способом органи населення певної території, діяльність яких спрямована на вирішення питань місцевого значення у межах встановленої компетенції.

До органів місцевого самоврядування Конституція України відносить: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст.

Органи держави і органи місцевого самоврядування мають спільні риси, а саме:

- 1) вони передбачені Конституцією України;
- 2) формуються у встановленому законом порядку шляхом обрання чи призначення;
- 3) здійснюють спільні функції по управлінню суспільством шляхом встановлення і гарантування діяльності суб'єктів;
- 4) функціонують на основі принципу розподілу повноважень та певним чином взаємодіють у процесі здійснення своїх повноважень;
- 5) відповідно до наданих повноважень приймають рішення нормативного характеру, які певним чином забезпечуються і гарантуються;
- 6) мають чітко визначену компетенцію у відповідній сфері та форми і методи здійснення повноважень.

Проте, між органами держави і органами місцевого самоврядування є й певні відмінності, а саме:

- 1) органи держави формуються шляхом виборів, призначаються чи затверджуються, а органи місцевого самоврядування — обираються населенням певної адміністративно-територіальної одиниці;

- 2) дія нормативно-правових актів органів держави поширюється на всю територію держави, а дія нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування тільки на відповідну територію;
- 3) органи держави діють на основі конституційно закріпленого принципу розподілу влади, а органи місцевого самоврядування можуть, за взаємною згодою, перерозподіляти між собою окремі повноваження на підставі договору;
- 4) в органах держави рішення приймаються колегіально чи одноособово керівником, а в органах місцевого самоврядування — виключно шляхом голосування;
- 5) органи держави здійснюють повноваження безпосередньо, а органи місцевого самоврядування як безпосередньо, так і через обрані органи;
- 6) органи держави діють від імені держави, а органи місцевого самоврядування є представниками інтересів територіальних громад;
- 7) органи держави складаються з колективів службовців, а органи місцевого самоврядування — з представників територіальної громади, діяльність яких не має професійного характеру;
- 8) фінансову базу органів держави становить державний бюджет, а органів місцевого самоврядування — місцевий бюджет та позабюджетні надходження;
- 9) органи держави можуть делегувати окремі виконавчі повноваження органам місцевого самоврядування, а останні не можуть делегувати свої повноваження державним органам.

Таким чином, органи держави та органи місцевого самоврядування діють паралельно на основі взаємодії та взаємного доповнення і тим самим забезпечують найбільш доцільний рівень упорядкування суспільних відносин та забезпечення функціонування громадянського суспільства.

Тема 6. ПРАВОВА ДЕРЖАВА

План

1. Формування ідеї правової держави.
2. Сучасні поняття та ознаки правової держави.
3. Конституційне закріплення принципів правової держави в Україні.
4. Шляхи формування правової держави в Україні.

1. Формування ідеї правової держави

Термін «правова держава» у науковий обіг увійшов на початку XIX століття. Проте ідеї, що відбивали сутність та основні риси правової державності, мають більш давні історичні коріння. Ще в стародавні часи античними мислителями було розроблено ряд положень щодо правової держави. Ідею поєднання сили та права в афінській державі свідомо проводив Солон у своїх реформах вже у VI ст. до н.е. Думка про те, що державність взагалі можлива лише там, де панують справедливі закони, послідовно розвивалась Платоном. Концепцію правління розумних законів обґрунтував і Аристотель. Він же вказав і на необхідний зв'язок права і держави. Великий крок у напрямку теорії правової держави зроблений у політико-правовому вченні Цицерона, який проголосив правовий принцип — під дію закону повинні підпадати всі.

Проте ідеї піднесення ролі права у Стародавній Греції, Стародавньому Римі та інших рабовласницьких країнах були позбавлені гуманістичної основи, вони відбивали інтереси лише пануючої частини тогочасного суспільства — рабовласників, а доля рабів майже не бралась до уваги.

Після розпаду Римської імперії тривалий час політико-правове вчення не розвивалось, однак поширення у Європі римського права призводить до зміцнення підвалин державності та розуміння закону як волі народу.

З XII–XIII ст.ст. пов'язані витоки середньовічного конституціоналізму у формі парламентських органів, формується представницька влада та законодавчі збори. Подальшого розвитку знаходить ідея обмеження правителя законом і справедливістю, але із-за боротьби між світською і церковною владою, відповідальність правителя зводиться

переважно до відповідальності його лише перед Богом. Незважаючи на зазначене, ідеї середньовіччя стали фундаментом, на якому виросло систематизоване вчення про правову державу. У ті часи було здійснено обґрунтування світського характеру держави, державного суверенітету та верховної влади.

Епоха Реформації у Франції в XIV–XVI ст.ст. привнесла ідею обмеження суверенітету влади короля владою народу та відповідальності його перед народом і парламентом.

В епоху переходу від феодалізму до капіталізму вирішального значення набувають проблеми політичної влади та її поділу. Виразником правових уявлень буржуазії був англійський мислитель XVII ст. Дж. Локк, який обґрунтував правовий принцип індивідуальної свободи як свободи слідування власному бажанню в усіх випадках, коли цього не забороняє закон. У його трактуванні ідея панування права повинна була втілитися в державі, в якій здійснено поділ влади на окремі гілки. При цьому передбачалося, що діяльність кожної з них повинна бути обмежена законом, який відповідає природному праву і забезпечує невід’ємні права і свободи людини.

Висловлені Дж. Локком ідеї були розвинуті французьким юристом XVIII ст. Ш. Монтеск’є і трансформовані у принципи поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, розглядається як одна з найважливіших засад правової державності.

Невід’ємним елементом теорії правової держави є розроблена Ж.-Ж. Руссо концепція народного суверенітету, що заснована на ідеї виникнення держави внаслідок суспільного договору і яка перебуває на службі у суспільства.

Сформовані Дж. Локком, Ш. Монтеск’є та Ж.-Ж. Руссо ідеї були сприйняті і використанні у практиці державного будівництва ще наприкінці XVIII ст., свідченням чого є Конституція США (1787 р.) і Французька Декларація прав людини та громадянина (1789 р.), а також ряд інших правових актів.

Філософську концепцію сучасної теорії правової держави розробив німецький філософ І.Кант, хоча він і не вживав термін "правова держава", а обґрунтовував ідею розуміння держави як правової організації. І.Кант вважав, що держава забезпечує торжество права, вимогам якого сама підпорядковується.

Термін «правова держава» вперше було вжито у працях німецьких вчених К. Т. Велькера (1813 р.) та І. Х. Фрайхер фон Аретіна (1824 р.). А створення юридично завершеного поняття «правова держава» пов’язують з ім’ям німецького мислителя Р. фон Моля (1833 р.),

який ввів його до загального державно-правового і політичного вжитку. Він визначив правову державу як конституційну, яка заснована на конституційному закріпленні прав і свобод людини, на забезпеченні судового захисту особи.

Необхідно зазначити, ідеї правової держави не були чистим надбанням окремої країни. Вже наприкінці XIX ст. у більшості європейських країн дослідження з даного питання набули великого розмаху. Різноманітні аспекти правової держави активно досліджувались і у дореволюційній Росії та Україні (М. Коркунов, П. Новгородцев, Б. Кістяківський, С. Котляревський, М. Палієнко, М. Драгоманов та ін.). Одні з них більш акцентували увагу на праві кожної людини на гідні умови життя, відстоюючи ідею активного втручання держави в соціальні відносини, інші, навпаки, піддавали їх критиці та надавали пріоритетного значення свободі особистості, принципу формальної рівності. Так, М. Драгоманов наголошував на ідеях про пріоритетне значення прав і свобод людини, на критиці централізму і відстоював ідею про розвиток місцевого самоврядування. Він довів, що людина не може відчувати себе по-справжньому вільною тоді, коли пригнічується весь народ. Наголошував М. Драгоманов і на необхідності поділу влади в державі, підкреслюючи, що належний захист прав і свобод людини може забезпечити тільки незалежна судова влада, урівноважена з законодавчою і виконавчою владами. Обґрунтування М. Драгомановим взаємозв'язку між громадянськими і природними правами і свободами людини стало суттєвим оновленням західних ліберальних учень.

У пореволюційний період, теорія правової держави в Радянському Союзі піддається критиці і офіційно засуджується як буржуазна. В протизаг даної теорії пропонується теорія законності.

Активізація досліджень в СРСР аспектів правової держави припадає на кінець 80-х рр. XX ст. Однак особливої актуальності ці розробки набувають після утворення нових суверенних держав на території колишнього СРСР.

Ідея правової держави в Україні отримала могутній імпульс після прийняття Декларації про державний суверенітет, в якій було проголошено прагнення українського народу до побудови правової держави, та прийняття Конституції 1996 р., в якій було продекларовано курс на розбудову України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави.

2. Сучасні поняття та ознаки правової держави

У різних країнах основи правової державності склалися по-різному, але загальним у цих процесах було одне — визнання свободи людини і суспільства від необмеженого втручання держави в їх справи, верховенство права, визнання і забезпечення незалежності суду, зобов'язання держави у всій своїй діяльності дотримуватися закону, демократичність функціонування державних органів.

Правова держава — це підсумок світового досвіду розвитку цивілізації, це новий стан у становленні і розвитку державності. Правову державу не можна проголосити — вона повинна скластися як результат реформи економічних, політичних, державних і правових інститутів, реальної зміни характеру взаємовідносин між громадянським суспільством, державою і особистістю.

Сучасні вітчизняні і закордонні концепції правової держави сходяться на тому, що тільки та держава може вважатись правовою, яка в своїх відносинах з громадянами самообмежується до такого ступеню, при якому загальне благо і благо кожної особи утворюють гармонійне ціле. Правовою є держава, яка функціонує на засадах верховенства права й закону і де реально забезпечуються права і свободи людини і громадянина.

Правова держава — це організація політичної влади, діяльність якої заснована на принципах верховенства права і закону, взаємній відповідальності держави і особи, визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому.

Крім загальних ознак, характерних для будь-якої держави, правова держава має низку специфічних ознак, а саме:

- 1) **законодавче закріплення і реальне забезпечення прав і свобод людини**, тобто визнання кожної людини вищою соціальною цінністю. Правова держава зобов'язана послідовно і неухильно забезпечувати реалізацію цих прав і захищати їх, будь-яке обмеження прав людини неприпустимо. Крім того, правова держава законодавчо закріплює правову рівність для представників різних соціальних верств, що створює можливість різним соціальним групам рівною мірою брати участь у формуванні органів державної влади, впливати на політику, а також нести відповідальність за стан справ у суспільстві;
- 2) **верховенство і панування в суспільному і державному житті права та законів**, які виражають волю більшості

або всього населення країни. Право, по відношенню до держави, є первинним. Держава не створює право, а лише дає юридично завершені формулювання, в яких закріплюються уявлення про справедливість, що об'єктивно склалися в суспільстві і потребує державного захисту. Панування права в житті суспільства забезпечує створення демократичних державних структур, незалежність державного апарату від зміни правлячих політичних сил, гарантує верховенство конституції та правових законів. Верховенство права означає, що не тільки громадянин, але й передусім сама держава, її органи та державні службовці повинні діяти виключно у межах права. За допомогою права і через правові закони правова держава самообмежує себе. У правовій державі повинні управляти не окремі особи, а правовий закон і доки держава не буде реально обмежена правом, правовим законом, вона не може вважатися правовою;

- 3) **здійснення принципу поділу державної влади.** За допомогою поділу влади правова держава організується і функціонує правовими засобами: державні органи діють строго у рамках своєї компетенції, не підмінюючи один одного, в їх взаємовідносинах установлюється збалансованість, рівновага та взаємний контроль.

Принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову означає, по-перше, що кожна з гілок влади діє незалежно, самостійно, і не втручається в повноваження іншої, а по-друге — існування й ефективне функціонування конституційного механізму системи стримувань і противаг, яка являє собою сукупність правових обмежень однієї гілки влади з боку інших гілок влади;

- 4) **взаємна відповідальність особи і держави**, тобто як особа є відповідальною перед державою, так і держава відповідає перед особою за невиконання своїх обов'язків. При цьому слід підкреслити, що захищеність інтересів держави та особи в правовій державі повинно знаходитися на одному рівні, а правові відносини ґрунтуватися на основі рівності та взаємної відповідальності сторін;
- 5) **врегулювання відносин між особою і державою на підставі загальнодозвільного принципу**, коли особі дозволено робити все, що прямо не заборонено законом. Тобто особа може вчиняти будь-які дії, якщо на них не поширені якісь заборони з боку держави. У правовій державі діє й

- інший принцип, відповідно до якого державним органам, їх посадовим особам дозволено робити лише те, що для них прямо передбачено законом;
- 6) **наявність високого рівня правосвідомості та правової культури** як у окремого індивіда, посадової особи, так і у суспільства в цілому. А це насамперед передбачає наявність досить високого рівня правових знань, стійких переконань усіх правових суб'єктів у необхідності виконання Конституції, законів тощо;
 - 7) **наявність незалежного, ефективного суду та забезпечення його провідної ролі у суспільному житті.** Провідну роль суд може відігравати тільки за умови здійснення правосуддя виключно судом і відповідно до закону, забезпечення незалежності і кваліфікованості суддів, доступності судового захисту для всіх громадян тощо. При здійсненні судочинства державні органи і їх посадові особи, з одного боку, і особа чи їх об'єднання — з іншого боку, повинні розглядатися як рівноправні суб'єкти, що є запорукою уникнення будь-якого свавілля з боку держави;
 - 8) **наявність ефективних форм контролю і нагляду за здійсненням законів, інших нормативно-правових актів та режиму законності** усіма учасниками суспільного життя і насамперед — державними органами. У правовій державі існують соціально-економічні, політичні, юридичні й міжнародні гарантії законності, що забезпечують дотримання і виконання закону. Законність вимагає безумовного дотримання чинного законодавства усіма суб'єктами правової сфери, насамперед у діяльності владних структур — державних органів влади та їхніх посадових осіб.

У різних країнах основи правової державності склалися по-різному, але всюди у цих процесах загальним було одне — це рух до свободи, свідоме прагнення ліквідувати тоталітарний характер держави, змусити її поважати права і свободи громадян.

3. Конституційне закріплення принципів правової держави в Україні

Серед ідей сучасного державного будівництва в Україні найпопулярнішою є ідея правової держави, яка теорією держави і права виз-

нається найкращою формою майбутнього суспільного життя, тобто своєрідним ідеалом. При цьому йдеться не тільки про державу, в якій є право, адже без права держава взагалі не існує, а про державу найвищої якості, де право, створене на засадах соціальної справедливості, найвищої поваги до особи, виступає основним регулятором суспільних відносин, де запроваджено особливо шанобливе ставлення до права.

Ідея правової держави стала програмною вимогою усіх політичних партій України і знайшла своє юридичне закріплення в Основному законі — Конституції, яка в ст. 1 проголошує Україну правовою державою.

Принципи правової держави, які закріплені Конституцією України:

1) **принцип верховенства права**, який закріплений у ст. 8 Конституції України. Цей принцип характеризує принцип верховенства права з точки зору верховенства його формальних джерел — Конституції та законів у системі нормативно-правових актів органів державної влади та місцевого самоврядування.

Згідно ч. 2 ст. 8 «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй».

Конституція має верховенство у правовій системі тому, що вона є насамперед установчим актом, який характеризується високим рівнем легітимності, а також регулює найбільш фундаментальні положення організації суспільного і державного життя: належність державної влади, характер власності, права і свободи громадян, національно-державний і адміністративно-територіальний устрій, систему і принципи діяльності механізму здійснення повновладдя народу.

Конституція служить фундаментом чинного національного законодавства, її норми перебувають у центрі системи права, забезпечують єдність та узгодженість норм права, що закріплені різними нормативно-правовими актами.

Норми Конституції є нормами прямої дії, тобто вони гарантують можливість кожного громадянина звернутись з позовом до суду для захисту своїх конституційних прав і свобод. Суд безпосередньо застосовує Конституцію у разі:

- коли зі змісту норми Конституції не випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом;
- коли закон, який був чинним до введення у дію Конституції чи прийнятий після цього, суперечить їй;

- коли правовідносини, що розглядаються судом, не врегульовані законом, а нормативно-правові акти, прийняті Верховною Радою або Радою міністрів Автономної Республіки Крим, суперечать Конституції України;
- коли укази Президента України, які внаслідок їх нормативно-правового характеру підлягають застосуванню судами при вирішенні конкретних судових справ, суперечать Конституції України.

Конституція України, як нормативний акт, поширює свою дію на усіх громадян України, на іноземців, на усі державні органи і посадових осіб в Україні.

Конституція закладає базу для визнання принципу верховенства закону в правовій системі, який полягає в тому, що закон має перевагу над рішеннями виконавчої влади та органів правосуддя, які повинні поважати закони, керуватись і дотримуватись їх у своїй діяльності.

Реальне відображення верховенства закону в системі інших нормативно-правових актів знайшло відображення у ст.ст. 85, 92 Конституції, де уточнюється предметний перелік питань, з яких Верховна Рада України здійснює законодавче регулювання найважливіших суспільних відносин.

Право, за своєю суттю, має поширюватись на усі однорідні суспільні відносини, повинне забезпечувати формальну і змістовну рівність людей. В державі не повинно бути осіб, які виводяться з-під дії права в силу посадового чи майнового становища. Воно не повинно нікому надавати необґрунтованих переваг, йому мають підкорятися меншість і більшість, і ті, хто приймає державні рішення, і ті, хто їх виконує. Тільки за таких умов право може якомога повніше відображати інтереси усього суспільства та усіх його членів.

В умовах правової держави право має бути відносно самостійним щодо політичних сил та має бути позбавлено ідеологізації. У ст. 15 Конституції визнається, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова». Адже існування у державі обов'язкової ідеології ставить право на службу інтересам держави чи партійним потребам. При цьому первинними орієнтирами для права стають не моральні цінності, потреби суспільства та захист прав людини, а необхідність реалізації державної політики чи політичної програми тієї чи іншої партії.

Проте наведене не означає відсутність у права жодної ідеологічної основи. Кожна держава потребує ідеологічного обґрунтування

сутності влади, напрямів суспільного розвитку, вибору суспільних і особистісних цінностей, ідеологічної інтерпретації внутрішньої та зовнішньої державної політики. У правовій державі вплив ідеології на право відбувається через носіїв політичної влади, легальні форми впливу політичних сил та населення на правову політику держави;

2) **принцип зв'язаності держави правами і свободами людини і громадянина**, який означає, що держава не тільки визнала природні права людини та проголосила у своїй конституції та в інших законодавчих актах її громадянські, соціальні та політичні права, а й забезпечила правовий режим неухильного дотримання прав і свобод людини і громадянина.

Фундаментальним для розуміння сутності правової зв'язаності держави правами і свободами громадян є положення ст. 3 Конституції України, згідно з якою "людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави."

Конституція України чітко встановлює реальне співвідношення інтересів суспільства і людини, держави і людини. Вона покладає на громадян мінімальні необхідні обов'язки, а саме:

- захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів (ст. 65);
- не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині (ст. 66);
- сплачувати податки і збори (ст. 67);
- неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68).

Прагнучи досягти, там де це необхідно, паритету інтересів суспільства і держави, Конституція надає поза цими межами безперечну перевагу особистим інтересам, правам і свободам людини. Тобто вона послідовно проводить ідею суспільного інтересу, намагаючись дотримуватися принципу пропорційності. Даний принцип зафіксований у ст. 19 Конституції, згідно з яким ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством; у ст. 29 — ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. У разі нагальної необхідності запобігти злочині чи його припинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати

тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід; у ст. 41 — ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості та лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом тощо.

Принцип зв'язаності держави правами і свободами громадян передбачає можливість кожному громадянину будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушення та протиправних посягань, а також незаподіяння шкоди правам інших осіб, необхідністю утримання від неправомірних дій, можливістю обмеження прав і свобод людини у визначених Конституцією межах.

Конституція України, визнаючи даний принцип, розкриває увесь контрольний механізм захисту прав і свобод людини, запобігання їх порушенню з боку держави.

Діяльність держави обмежується насамперед змістом так званих позитивних і негативних прав. Вони зобов'язують органи державної влади до дотримання і захисту прав і свобод людини і громадянина.

Більшість позитивних прав сформульована таким чином, що передбачає певний набір юридичних засобів реалізації, включаючи судовий захист. Але їх реалізація залежить не в повній мірі від застосування юридичних механізмів, а від рівня економічного розвитку суспільства, наявності відповідних матеріальних благ.

Що ж стосується негативних прав, то вони мають чіткий юридичний характер і відповідні юридичні процедури реалізації. Органи державної влади та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачений Конституцією та законами України, вони також несуть юридичну відповідальність за їх порушення.

Ст. 64 Конституції України встановлює, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією, а також визначає умови цих обмежень. У Конституції України використовуються різноманітні способи недопущення обмежень прав і свобод людини і громадянина, а щодо певної її частини то вона не допускає будь-яких обмежень;

3) **принцип поділу влади**, який закріплений у ст. 6 Конституції України. Цей принцип передбачає поділ державної влади на законодав-

чу, виконавчу і судову, а також забезпечує їх взаємодію та через систему стримувань і противаг обмежує державну владу. Конституція створює відокремлені один від одного гілки влади, які не можуть узурпувати владу і тим самим зруйнувати систему захисту прав і свобод громадян;

4) **принцип правової форми діяльності органів державної влади та їх посадових осіб**, який не тільки характеризує організацію і діяльність органів держави на засадах права, а також є засобом контролю за владою та її обмеження.

Від рівня досконалості організаційно-правових та процедурно-процесуальних форм, у яких здійснюється діяльність органів державної влади, їх посадових осіб, безпосередньо залежить дотримання і захист прав і свобод людини і громадянина.

Правовими формами діяльності державних органів є: установча, правотворча, правозастосовна та контрольна. Практично більшість органів державної влади здійснюють різні види діяльності. Наприклад, Президент України, згідно з Конституцією: призначає та звільняє посадових осіб (установча діяльність); видає укази і розпорядження (правотворча діяльність); приймає рішення про введення надзвичайного стану (правозастосовна діяльність); гарантує додержання Конституції (контрольна діяльність).

4. Шляхи формування правової держави в Україні

Однією з головних тенденцій процесу розвитку державності у сучасному світі є поступове сприйняття людством напрацьованих прогресивною політико-правовою думкою надбань і особливо таких загальнолюдських цінностей як демократія, право, права і свободи людини, гуманний і справедливий правопорядок.

З часів проголошення Декларації про державний суверенітет ця тенденція почала знаходити свій вплив і в Україні. Ідея правової держави стала програмною вимогою всіх політичних партій і знайшла своє юридичне закріплення в Конституції України. В країні створені конституційно-правові засади функціонування правової державності та її основні механізми: закладені основи парламентаризму, реалізовано принцип поділу влади, створено Конституційний Суд, Вищу раду юстиції, Рахункову палату України.

Українська держава визнала юрисдикцію європейських інститутів захисту прав і свобод людини та оновила значну кількість своїх

правових інститутів, які забезпечують реалізацію прав і свобод громадян, а також забезпечила ідеологічну і політичну свободу, вільну діяльність політичних партій.

Відбувається трансформація національної системи законодавства. Переглянуто багато галузей законодавства на проголошених Конституцією України принципах. Особливих змін зазнало конституційне, цивільне, сімейне, адміністративне, кримінальне, земельне законодавство. Прийняті основні виборчі закони, закладені правові основи статусу Автономної Республіки Крим тощо.

Однак слід мати на увазі, що правову державу не можна побудувати, обмежившись прийняттям законів. Крім демократичного, прогресивного законодавства, необхідно забезпечити систему суворого додержання і виконання законів усіма суб'єктами: державою, державними органами, громадськими організаціями, посадовими особами і громадянами.

Конституція, проголосивши Україну правовою державою, закріпила не стільки реальний, скільки бажаний стан держави. В Україні на сьогодні створено лише правові передумови для становлення і подальшого розвитку правової держави. Це процес складний і тривалий. Для того, щоб побудувати в Україні правову державу, треба передусім сформувати громадянське суспільство, в якому:

1) був би забезпечений вільний і всебічний розвиток кожної особистості та суспільства. При цьому громадяни і держава повинні виступати як рівноправні партнери, а їх взаємовідносини здійснюються на основі права і розумних меж свободи;

2) функціонували різноманітні, незалежні, демократичні громадські інститути (політичні партії, громадські і релігійні організації, профспілки, кооперативи, органи самоорганізації населення тощо);

3) забезпечена свобода слова та інформації, багатоманітність ідеологічного та культурного життя громадян;

4) здійснювався громадський контроль за діяльністю державних органів і їх посадових осіб; через демократичні інститути громадяни впливали на формування та здійснення державної політики;

5) формувалася правовий механізм щодо подолання відчуження людини і громадянина від засобів виробництва, власності і державного управління;

6) забезпечена реальна незалежність судової системи, чітка робота законодавчого і виконавчих органів;

7) постійно підвищувався рівень загальної і правової культури громадян, їх правова свідомість, а також усвідомлення необхідності

співвідношення особистих інтересів з інтересами суспільства і держави.

Поняття правової держави у багатьох країнах є невід'ємним від поняття соціальної держави, тому побудова реальної правової держави значною мірою залежить від рівня соціально-економічного розвитку країни, накопичення матеріальних благ, що давало б можливість здійснення ефективної соціально-економічної політики, забезпечення соціально-економічних прав громадян.

Нездатність держави надати ефективні соціальні гарантії, створити умови для достатнього життєвого рівня своїх громадян негативно впливає на підтримку населенням державної політики, знижує рівень їх законослухняності та поваги до закону.

Подолання цієї ситуації можна досягнути лише за умови ефективності функціонування державної влади, напруги сил усього народу, відмови від авторитарної спадщини. Коли ідея розбудови України як соціальної, правової держави стане цільовою настановою діяльності не тільки політичної та культурної еліти, але й суспільства в цілому.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 3. ТЕОРІЯ ПРАВА

Тема 7. ПРАВОРОЗУМІННЯ, ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПРАВА

План

1. Характеристика основних теорій праворозуміння.
2. Поняття, ознаки та принципи права.
3. Сутність, зміст і структура права.
4. Функції права та їх класифікація.

1. Характеристика основних теорій праворозуміння

Право є одним із надзвичайно складних соціальних явищ. Воно формувалося протягом тривалого історичного періоду і кожна історична епоха виробила своє розуміння права. І тому праворозуміння неможливе без висвітлення історичних аспектів виникнення, становлення і розвитку права.

Праворозуміння — це процес і результат розумової діяльності людини щодо пізнання, сприйняття (оцінка) права і відношення до нього як до соціального явища.

Суб'єктом праворозуміння є конкретна особа, об'єктом — право конкретного суспільства, галузі, інститути права, окремі правові норми, а змістом праворозуміння є знання суб'єктів про право, про свої права і обов'язки, а також оцінка і відношення до них.

Праворозуміння є завжди суб'єктивним, оскільки кожна людина сприймає його по-своєму, залежно від культурологічних традицій, звичаїв і в цілому від стану суспільства. Правова думка людства відзначається розмаїттям концепцій і теорій про походження, поняття та розуміння права.

В залежності від того, що розглядається як джерело праворозуміння, держава чи природа людини, розрізняють природну та позитивістську теорії права.

Окремі ідеї **теорії природного права** виникли ще в Стародавній Греції та Стародавньому Римі. Демокрит, Сократ і Платон у своїх працях робили спробу обґрунтувати право як справедливість, що базується

ся на моральній основі і закладене самою природою в людині. Проте тільки в XVII ст. ці ідеї склалися в цілісне вчення про природні права, так звану школу природного права. Представниками цієї теорії були Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, О. Радищев, Г. Сковорода та ін. Вони розмежовували право і закон, природне і позитивне право та стверджували, що природне право виникло із самої природи людини і тому належить усім людям взагалі і кожній людині окремо від народження. Воно є вічним і незмінним, не залежить від держави і писаного державного права, а історично передує йому. Його витоки — у загальній справедливості і вічній правді.

До природних прав відносять: право на життя, честь, гідність, особисту недоторканість, свободу пересування, право на приватну власність, право на насильницьку зміну тоталітарної влади тощо.

Недоліками цієї концепції права є те, що вона ототожнює право і мораль, допускає доволі вільне тлумачення змісту права і тим самим знижує можливості права як загального стандарту поведінки учасників суспільного життя, не дає змоги встановити чіткі критерії між правомірним і неправомірним.

На початку XIX ст. настає криза теорії природного права, що зумовлювалося зародженням **ідей історичної школи права**. Її прихильники Г. Гуго, Ф. Савіні, Г. Пухта вважали, що право виникає і розвивається природним шляхом, стихійно в результаті діяльності людей, а законодавча влада тільки систематизує і доповнює його. Вони визнавали еволюцію права, котра на їх думку, здійснювалась автономно і не вимагала втручання людей, а також стверджували, що будь-яке право, правова система не можуть функціонувати відчужено від стану історичного розвитку суспільства, національного і культурного духа народу. Головне призначення права — охорона існуючих порядків. На цій підставі ідеал права вони вбачали в минулому.

Погляди представників історичної теорії права в певній мірі збігалися з поглядами прихильників природно-правової доктрини. Розбіжності виявлялися лише у методі пізнання права.

Проте вже з кінця XIX ст. формується **теорія «відродженого природного права»**, яка стала своєрідним етапом подальшого розвитку теорії природного права. Її представники Л. Фуллер, Р. Дворкін, А. Кауфман, Дж. Роулс, також як і класики цієї теорії, вбачали, що природне право породжується не державою, воно впливає з природи людини. Вони поділяли природне право на постійне природне право і тимчасове позитивне право, причому позитивне право залежить від природного і має відповідати йому.

Залежно від поглядів на те, як і з чого виникають природні права людини розрізняють такі доктрини: неотомізм (природне право походить від Бога); неогегельянство (природне право є результатом гармонії об'єктивного розуму та ідеї права); неокантіанство (природне право виникає з чистої ідеї); феноменологічна концепція (природне право виникає з правових цінностей); екзистенціалістська теорія (природне право виникає від абстрактної людини); герменевтика (природне право виникає з історичного праворозуміння).

Позитивістська теорія права виникла і оформилась в ХІХ ст. Її представники Д. Остін, М. Берг, М. Коркунов, Г. Шершеневич вважали, що існує тільки позитивне право, тобто право, встановлене державою. Право, на їх думку, є сукупністю норм, які дані об'єктивно і які не потребують ідеологічного обґрунтування, тобто позитивісти розглядали норму права як раз і назавжди усталену догму і закликали до простого описування, систематизації норм права без аналізу причин їх виникнення, спрямованості тощо.

Модифікованою формою позитивізму стала **нормативістська теорія права**, яка в теперішній час є однією з найвпливовіших теорій права. Основні ідеї цієї теорії обґрунтував Г. Кельзен у першій половині ХХ ст., який розглядав право як сукупність норм, що встановлюють належну поведінку людей. Ця теорія проголошує незалежність права від політики. Жодне позаправове поняття, у тому числі вчення про справедливість, природні і соціальні фактори не повинні бути критеріями оцінки права. Воно може пізнаватися на основі аналізу виключно правових явищ, нормативно-правових актів. При характеристиці права головне значення має форма, що надана йому державою. За Г. Кельзеном система права має вигляд піраміди, на вершині якої знаходиться так звана основна норма, яка має чисто гіпотетичний характер, є юридичним постулатом, що виводиться шляхом юридичного аналізу позитивного права. Нижче основної норми розміщується конституція, закони, укази та індивідуальні норми, що їх створюють суд та органи управління стосовно окремих правових ситуацій. Тобто нижчі норми витікають із вищих, чим забезпечується обов'язковість правових норм та їх підпорядкованість.

Позитивне значення нормативістського підходу полягає в тому, що він визначає прямий зв'язок права з державою, оскільки держава встановлює та забезпечує норми права, значно сприяє розвитку провідного в юриспруденції логічного методу дослідження права, наголошує на необхідності поглибленого вивчення форм права, їх ієрархічної субординації. Проте в цілому нормативістська теорія права є

ідеалістичною і однобокою, вона перебільшує роль держави в нормотворенні, недооцінює зв'язок права з економікою, політикою та іншими соціальними явищами, і тим самим обмежує кругозір юриста виключно правовими поняттями.

Соціологічна теорія права зародилась у середині XIX ст. Її представниками були Є. Ерліх, Р. Паунд, Г. Гурвіч, С. Муромцев. Ця теорія виходить із системного та функціонального призначення права, з його взаємозв'язку із суспільством і зумовленості фактичними суспільними відносинами. Право розглядається не як система абстрактних і формальних норм, а як система фактичних правовідносин. Прихильники цієї теорії закликають до гнучкості права і виступають проти чіткості правової термінології та юридичних конструкцій. На їх думку, необхідно розділяти право та закон. Право втілюється не в природних правах і не в законах, а в реалізації останніх. Під правом розуміють юридичні дії, юридичну практику судових та адміністративних органів, правопорядок тощо. Тобто робиться акцент не на тому, що є право, а на тому, як воно діє. Звідси інша назва цієї доктрини — теорія «живого права», яку наповнюють судді, приймаючи відповідні рішення та діючи при цьому як суб'єкти правотворчості.

Психологічна теорія права виникла і досягла найбільшого поширення в кінці XIX ст. — на початку XX ст. Її представниками були Л. Петражицький, Г. Тард, Л. Кнапп, А. Росс, які вважали джерелом права правові переживання і емоції людини. Правові явища, за Петражицьким, це особливого роду складні емоційно-інтелектуальні психічні процеси, які здійснюються у сфері психіки індивіда. Психологічна теорія поділяє право на позитивне (встановлене державою) та інтуїтивне (результат внутрішнього, інтуїтивного самовизначення індивіда) право. Інтуїтивне право виступає регулятором поведінки людини і тому вважається реальним, діючим правом. Воно визнається критерієм оцінки позитивного права.

Позитивним у цієї теорії є те, що вона враховує психологічні особливості людей, роль правосвідомості у правовому регулюванні суспільних відносин, а недоліками є її односторонній характер, відрив від об'єктивної реальності, неможливість відрізнити його від інших соціально-регулятивних явищ.

Марксистська (класова) теорія права (середина XIX–XX ст.ст.), представниками якої були К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, трактувала право як піднесену до закону волю пануючого класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя цього класу. Тобто право, за цим вченням, — суто класове явище. Право є частиною надбудови над еко-

номічним базисом суспільства. Цей базис визначає зміст права, в той же час право здійснює зворотній вплив на економіку та суспільне життя.

У радянські часи існували різні інтерпретації марксистської теорії права, як правило, переважав соціологічний (П. Ступка) та, частково, психологічний (І. Рейснер) підхід. Але з 1938 року право стало ототожнюватись з законом, визнаватись похідним від держави, продуктом її діяльності, обов'язкової класовості і орієнтації на примус у праві, заперечення його загально-соціальної цінності.

Позитивним у цій теорії є те, що вона звертає увагу на наявність у права певної соціальної бази, його матеріальну обумовленість, тісний зв'язок права з державою, обґрунтування положення про можливість забезпечення з допомогою права юридичної рівності людей.

Теорія інтегративної юриспруденції подається у вченні Д. Холла. Він спробував створити сучасне, єдине уявлення про право шляхом поєднання окремих концепцій теорій природного права, позитивістської, нормативістсько-соціологічної теорій права. Д. Холл намагається примирити представників різних шкіл щодо питання про джерела права, вважаючи джерелами права законодавчу діяльність держави і правотворчу діяльність суду.

Недоліками цієї теорії є те, що була здійснена спроба механічного поєднання елементів різних концепцій права, відсутність чітких характерних ознак, розмитість поняття права.

Жодну із наведених теорій не можна заперечувати, оскільки вони характерні для різних правових шкіл і розкривають якийсь один аспект такого складного багатовимірного соціального явища як право. Поділяючи зміст одних теорій і відхиляючи інші, слід і в останніх бачити те раціональне зерно, яке допомагає краще усвідомлювати основні ознаки права.

2. Поняття, ознаки та принципи права

Право, як і держава, завжди безпосередньо відображає потреби суспільного розвитку і спрямоване на нормативне регулювання суспільних відносин. Право визначає, що може або мусить робити держава, її органи, кожен громадянин, встановлює відповідні дозволи і заборони. Метою права є поєднання свободи кожного зі свободою усіх. Характер цього поєднання залежить від особливостей економічних, політичних, соціальних та інших відносин, властивих тому чи іншому суспільству. Таким чином, право виступає як природна міра свободи, тобто відповідає інтересам і волі суб'єктів суспільних відносин.

Право не тільки закріплює рівність усіх перед законом, але, водночас, встановлює її міру, що необхідно для запобігання зловживання цим принципом.

В сучасній юридичній науці термін «право» розглядають як загальносоціальне явище, тобто яке впливає безпосередньо із соціального життя і не залежить від держави, і як юридичне явище (право), тобто яке є наслідком державної діяльності, втіленням волевиявлення держави.

Як загальносоціальне явище, право характеризується певною свободою й обґрунтованістю поведінки людей, тобто загальними й рівними можливостями для усіх однойменних суб'єктів. З таких позицій розрізняють: права людини; права соціальних спільностей; права нації, народу; права людства.

Юридичне явище (право) — це складна система, яка складається із загальнообов'язкових принципів, правил і норм поведінки, встановлених або санкціонованих державою, які виражають волю домінуючої частини соціально неоднорідного суспільства, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі і забезпечуються державою.

Юридичне право, у свою чергу, ділиться на:

- 1) об'єктивне право;
- 2) суб'єктивне право.

Об'єктивне право — це система діючих у державі загальнообов'язкових, формально визначених норм права, втілених у різних джерелах права і незалежних від індивідуальної свідомості суб'єкта права.

Термін «об'єктивне» означає, що норми права встановлені або санкціоновані державою, містяться у виданих компетентними державними органами нормативно-правових актах і тому є незалежними від індивідуального інтересу та свідомості суб'єкта права.

Застосування права до кожного конкретного випадку супроводжується переходом від об'єктивного до суб'єктивного права. Тобто, доки норма права є загальною і поширюється на усі випадки конкретної сфери життєдіяльності, вона є об'єктивною. Коли ж ця правова норма стосується конкретної ситуації і реалізується в поведінці суб'єкта, то вона стає суб'єктивною.

Суб'єктивне право — це закріплена правовими засобами можливість конкретного суб'єкта здійснювати певні дії, вимагати дій від інших суб'єктів та звертатися до держави за захистом порушених прав.

Термін «суб'єктивне» означає, що право належить конкретному суб'єкту, який, на свій розсуд, може скористатися або не скористатися наданими йому правами і свободами, тобто усе залежить від його волі та свідомості.

Об'єктивне і суб'єктивне право тісно взаємозв'язані. Суб'єктивне право є похідним від об'єктивного, виникає на його підґрунті та у його межах.

На підставі об'єктивного права здобуваються суб'єктивні права та виникають правовідносини.

Отже, право — це система загальнообов'язкових, формально визначених, встановлених або санкціонованих і гарантованих державою норм права, які встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин, виступають регулятором суспільних відносин та забезпечуються примусовою силою держави.

В юридичній науці існує достатньо багато визначень поняття права, але жодна дефініція не в змозі охопити усі ознаки права.

Ознаки права — це найсуттєвіші характеристики права, ті риси, які відрізняють право від інших правил поведінки (норм моралі, звичаїв, традицій) та відображають його сутність.

Основними ознаками права є:

- 1) **право встановлюється або санкціонується державою**, тобто держава, з метою регулювання найважливіших сфер суспільних відносин, виявляє правові потреби суспільства і оформляє їх у нормативно-правових актах. Нормативно-правові приписи встановлюються насамперед законодавчим органом, який приймає акти найвищої юридичної сили — закони, а також багатьма іншими державними органами, діяльність яких має підзаконний, виконавчий характер. В особливих випадках держава вдається до всенародного опитування населення — референдуму, як безпосереднього волевиявлення народу країни. Санкціонування, тобто офіційне схвалення державою раніше діючих правил, як правових норм, в сучасному житті застосовується відносно рідко;
- 2) **нормативність права**, тобто право складається з правових норм як загальнообов'язкових правил поведінки, які встановлюють межі поведінки суб'єктів права. Тим самим право моделює у своїх нормах правомірну поведінку цих суб'єктів. Нормативна основа права складається з трьох головних елементів: дозвіл; припис (веління); заборони. Під дозволом розуміють надання суб'єкту права можливості здійснення позитивних дій на свій розсуд заради задоволення певного інтересу. Припис (веління)

встановлює безальтернативне спрямування поведінки суб'єкта права на вчинення будь-яких активних дій. Заборона вимагає безумовного утримання суб'єкта права від певної поведінки, яка визнається протиправною;

- 3) **загальнообов'язковість права**, тобто вимоги норм права є обов'язкові для усіх суб'єктів правовідносин, до яких вони звернені, і повинні виконуватися ними без винятків та незалежно від їхнього ставлення до самих норм. Винятки можуть мати місце тоді, коли вони передбачені самим законом;
- 4) **формальна визначеність права**, тобто вимоги норм права чітко визначені і офіційно закріплюються державою у визначених формах (у формі правових звичаїв, прецедентів, договорів, нормативно-правових актів). Ці форми мають відповідну структуру, приймаються за встановленою процедурою, підлягають однаково тлумаченню і застосуванню. Досягається це за допомогою правових понять, їх визначень, правил юридичної техніки;
- 5) **системність права**, тобто право становить цілісну систему взаємопов'язаних, взаємопогоджених і взаємодіючих правових норм, яка діє на основі єдиних принципів, виконує єдині функції та має чітку внутрішню структуру, що включає інститути, підгалузі та галузі права;
- 6) **державна забезпеченість**, тобто держава за допомогою компетентних державних органів не тільки встановлює правові норми, але й забезпечує їх належний захист. Виконання норм права повинне гарантуватися впевненістю виконавців у тому, що вони справедливі і їх вимогам слід підкорятися, правовою освітою і вихованням населення, встановленням державного нагляду і контролю за виконанням Конституції і законів. Особливу роль у державному захисті права відіграє суд, який здійснюючи правосуддя, не обов'язково звертається до застосування державного примусу. Право передбачає можливість застосування примусу до осіб, які не виконують або виконують неналежним чином вимоги правових норм. Підстави, види та міра державного примусу, як і порядок його застосування, суворо регламентовані нормами права. Отже, державний примус виступає як гарантія, передбачена правовими нормами на випадок можливого порушення встановлених правил;
- 7) **регулятивний характер права**, тобто право виступає регулятором суспільних відносин, впливає на поведінку і свідомовольову діяльність суб'єктів права;

- 8) **вираз у праві міри свободи, рівності та справедливості**, тобто право з достатньою повнотою втілює основні права і свободи людини, надає їй легальну можливість реалізувати свої інтереси не порушуючи (обмежуючи) прав і свобод інших людей. У праві свобода трансформується в суб'єктивні права, яким відповідають обов'язки, що їх обмежують. Право передбачає рівність вимог нормативних приписів до усіх суб'єктів суспільних відносин незалежно від їх індивідуальних властивостей. Зрозуміло, що не кожне право може бути справедливим. Справедливість — це баланс інтересів: влади і громадянина, роботодавця і працівника, виробника і споживача, продавця і покупця тощо. Право, як і держава, складається на певній соціальній базі і багато в чому залежить від того, яка соціальна група, клас або прошарок відіграє провідну роль у суспільстві. І тому найвищим суспільним призначенням права є забезпечення у нормативному порядку прав і свобод людини і громадянина, підтвердження принципів рівності та справедливості, виключення будь-якого свавілля з життя суспільства.

Серед компонентів права важливе місце і значення мають принципи права. Поняття «принцип» у перекладі з латинської мови означає «початок», «першооснова», «первинність». Принципи права притаманні будь-якій правовій системі, вони виступають в якості своєрідної конструкції, на якій базуються і реалізуються не тільки окремі норми права, інститути і галузі права, а й вся система права. Як правило, принципи права закріплюються або в законодавчих актах, або заповнюють собою зміст правових норм. Вони служать основним орієнтиром всієї правотворчої, правозастосовчої і правоохоронної діяльності державних органів. Ті принципи, що не закріплені у правових приписах, вважаються лише ідеями права і належать до сфери правосвідомості.

Принципи права — це основні засади, вихідні ідеї, положення, що відображають зміст права, його сутність і призначення у суспільстві, визначають спрямованість правового регулювання і поширюються на усіх суб'єктів права.

У юридичній науці існують різноманітні підходи щодо класифікації принципів права. Зокрема, залежно від призначення і об'єкта відображення, **принципи права поділяються на соціально-правові і спеціально-правові.**

Соціально-правові принципи права відображують систему цінностей, властивих суспільству, забезпечують їх вплив на суспільні

відносини шляхом правового регулювання та інших видів правового впливу. Вони забезпечують домінування загальнолюдських цінностей над інтересами націй, класів, груп, визнання пріоритету прав і свобод людини і громадянина, єдність суспільних і особистих інтересів.

Спеціально-правові принципи права відображають основні засади формування та існування власне права, як специфічного соціального явища і за сферою дії вони поділяються **на загальноправові, галузеві, міжгалузеві та принципи інститутів права.**

Загальноправові принципи права характерні для права у цілому, визначають його характер і ознаки, розвиток та формування національної правової системи. Вони діють у всіх галузях права і до них належать:

- 1) **принцип гуманізму** — означає визнання людини найвищою соціальною цінністю, домінування у формуванні і функціонуванні правової системи невід’ємних природних прав і свобод людини (право на життя, здоров’я, особисту свободу, недоторканість тощо);
- 2) **принцип демократизму** — означає закріплення в нормах правового становища людини, порядку участі народу у формуванні органів державної влади та управлінні державними справами, у створенні й удосконаленні законодавства;
- 3) **принцип соціальної справедливості** — означає здатність права захищати права, свободи та інтереси різних соціальних груп (класів), кожна з яких має своє уявлення про справедливість, а також відповідність між практичною роллю різних індивідів у житті суспільства та їхнім соціальним становищем, між їхніми правами та обов’язками, злочином і покаранням, заслугами людей та їхнім суспільним визнанням;
- 4) **принцип свободи** — означає можливість вибору певного варіанта поведінки для окремої людини, державних органів і посадових осіб;
- 5) **принцип рівності** — означає рівність усіх громадян перед законом, незалежно від національної, статевої, політичної, релігійної належності, соціального походження, майнового стану, роду і характеру занять та інших обставин, наявність рівних загальногромадянських прав і обов’язків, рівний захист у суді;
- 6) **принцип взаємної відповідальності держави і особи** — означає, що вони пов’язані взаємними правами і обов’язками. І тому не тільки особа відповідальна перед державою, але й держава ві-

дповідіає перед громадянами за здійснення своєї діяльності (прийняття законів, забезпечення гідного рівня життя людини тощо);

- 7) **принцип законності** — означає однакове розуміння і суворе дотримання і виконання законів і підзаконних нормативно-правових актів усіма суб'єктами суспільних відносин, верховенство закону в системі нормативно-правових актів, неприпустимість зворотної сили законів, відповідальність за вину громадян і посадових осіб.

Галузеві принципи права притаманні конкретній галузі права, які, нарівні з методом і предметом правового регулювання, сприяють індивідуалізації цієї галузі. Наприклад, принцип рівності сторін у майнових відносинах — у цивільному праві; принцип забезпечення свободи праці — у трудовому праві; принцип індивідуалізації покарання — у кримінальному праві тощо.

Міжгалузеві принципи права притаманні кільком спорідненим галузям права. Наприклад, принципи гласності, змагальності сторін і незалежності судочинства — у кримінально-процесуальному та цивільно-процесуальному праві; принципи матеріальної відповідальності — у цивільному та трудовому праві тощо.

Принципи інститутів права діють у межах однорідних суспільних відносин, що регулюються нормами певного інституту права і виступають конкретизуючим елементом системи загальних принципів права. Наприклад, принцип несприйняття подвійного громадянства — інститут громадянства у конституційному праві; принцип добровільності цивільно-правових угод — інститут цивільно-правових угод у цивільному праві тощо.

До основних принципів права також належать також правові аксіоми та правові презумпції.

Правові аксіоми — це такі положення, які сприймаються без доведення, тому що не підлягають сумніву. Наприклад, незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності; закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи тощо.

Правові презумпції — це певні припущення, що слід довести. Наприклад, ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення; особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду тощо.

3. Сутність, зміст і структура права

Сутністю будь-якого явища або предмета філософія вважає сукупність найбільш важливих та стійких якостей, відносин або властивостей, що становлять їхню основу, визначають глибину природи та зв'язки, що впливають на всі інші характеристики.

Для розуміння сутності та природи права слід брати до уваги багатогранність способу та форм прояву права в соціальному житті, які відображають його універсальність та всі аспекти регулятивного впливу.

Сутність права слід визначати, враховуючи такі положення:

- 1) право існує у певних формах, що фіксують певні юридичні конструкції;
- 2) право може існувати і поза інституційними формами свого виявлення (як ідеї, оцінки, зв'язки або діяльність суб'єктів);
- 3) з формальної точки зору право виступає як регулятор, що обслуговує той чи інший соціальний інтерес.

У різні періоди історичного розвитку правової думки до розуміння права ставилися по-різному. Деякі вчені виділяють **два підходи до розуміння сутності права:**

- 1) **класовий**, тобто право визнається як система встановлених і гарантованих державою правових норм, що відображають державну волю економічно пануючого класу. Воля пануючого в економіці та політиці класу нав'язується як закон всьому суспільству;
- 2) **загальносоціальний**, тобто право розглядається як загальновизнаний компроміс між різними класами, групами та соціальними прошарками для забезпечення потреб та інтересів як громадянського суспільства в цілому, так і окремих його суб'єктів.

Поряд з цим можна виділити також релігійний, національний, расовий та інші підходи до розуміння сутності права, в межах яких відповідні релігійні, національні або расові інтереси будуть визначальними для організації державно-політичного життя суспільства та офіційно зафіксовані у системі законів та підзаконних нормативно-правових актів, інших формах права.

Таким чином, сутність права багатоаспектна і тому потребує використання різних форм і методів її пізнання залежно від історичних обставин, умов та цілей наукового дослідження.

З питанням про сутність права тісно пов'язано питання про його зміст. Якщо сутність права відповідає на питання про його найважливіші ознаки і властивості, то зміст права визначає, в чому конкретно ці

ознаки і властивості знаходять свій об'єктивний вираз. Отже, через зміст права матеріалізується його сутність.

Зміст права — це сукупність правових приписів, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин; це закріплені у правових нормах суб'єктивні права (дозволи), юридичні обов'язки (зобов'язання) та заборони.

Розрізняють два види змісту права:

- 1) **соціально-політичний**, в якому відображається економічна, політична, класова сутність та спрямованість права;
- 2) **спеціально-юридичний**, що характеризує право як специфічне інституційне утворення (соціальний інститут, необхідний атрибут функціонування суспільства).

Отже, зміст права визначається потребами суспільного розвитку, інтересами суб'єктів суспільних відносин, вираженими в їх свідомості.

Структура права — це внутрішня побудова права, спосіб організації та взаємодії його елементів.

У структурі права розрізняють такі елементи:

- 1) за субординацією у правовому регулюванні — матеріальне і процесуальне право;
- 2) за функціональним призначенням — регулятивне і охоронне право;
- 3) за предметом та методом правового регулювання — публічне і приватне право.

Матеріальне право — це сукупність правових норм, за допомогою яких держава безпосередньо регулює суспільні відносини.

Норми матеріального права закріплюють форми власності, визначають порядок створення і структуру державних органів, встановлюють правовий статус фізичних і юридичних осіб тощо.

Процесуальне право — це сукупність правових норм, які регулюють відносини, що виникають у процесі розслідування злочинів, розгляду та вирішення у судових засіданнях адміністративних, кримінальних, цивільних та господарських справ.

Незважаючи на те, що процесуальне право характеризується відносною самостійністю, воно походить від матеріального права та обслуговує його інтереси.

Матеріальне і процесуальне право співвідносяться як зміст та форма, адже процесуальні норми відображають порядок реалізації матеріальних норм права, що є однією з передумов ефективного впливу права на суспільні відносини.

Регулятивне право — це сукупність правових норм, які регулюють поведінку суб'єктів права шляхом закріплення між ними суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Регулятивні норми права фіксують стан суспільних відносин у державі, що забезпечується відповідною системою гарантій.

Охоронне право — це сукупність правових норм, які охороняють суспільні відносини від різного роду посягань та поновлюють порядок їх функціонування шляхом застосування засобів державно-владного впливу.

Публічне право — це сукупність правових норм, які регулюють суспільні правовідносини, що забезпечують державні, міждержавні й загальні суспільні інтереси громадян.

Публічне право регулює відносини фізичних осіб з державою, а також між державними органами та між державами, інші суспільні відносини публічного характеру.

Приватне право — це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що забезпечують приватні інтереси індивідуальних власників та їх об'єднань в їх майновій діяльності та особистих відносинах.

Приватне право регулює майнові, особисті немайнові, шлюбно-сімейні, трудові та інші відносини між фізичними та юридичними особами, які виникають, змінюються та припиняються за волею цих осіб, встановлює певні межі їх дій.

Разом з тим, приватне право, забезпечуючи права і законні інтереси фізичних та юридичних осіб, не може бути повністю автономним від публічного права, тому що воно охороняється і захищається ним.

4. Функції права та його соціальна цінність

Право займає основне, найважливіше місце в усій системі соціального впливу на життя особи, держави та суспільства. Завдяки своїм властивостям та регулятивним якостям право є регулятором суспільних відносин, сприяє правильному поєднанню інтересів особи, держави і суспільства в цілому. За його допомогою забезпечується загальний і стабільний порядок у суспільних відносинах.

Завдяки праву досягається відповідність та точність у самому змісті суспільних відносин, закріплюються найважливіші норми і принципи моралі, перетворюючи їх на загальнообов'язкові, встановлені та гарантовані державою правила поведінки.

Право забезпечує оптимальне поєднання свободи і справедливості, визначає межі дозволених і заборонених дій.

Право є засобом захисту прав і законних інтересів людини, перешкоджає незаконним втручанням у сферу її особистої правомірної діяльності. На правовій основі формується громадянське суспільство, усі протиріччя, що виникають у суспільстві, повинні вирішуватися виключно на основі права.

Право є важливим засобом врегулювання міжнародних і міжнаціональних стосунків, наявних в суспільстві конфліктів, забезпечення стабільності та громадського порядку в державі.

Цінність права полягає і в тому, що його зміст завжди є показником рівня цивілізованості суспільства. У праві закріплені історичний досвід певного народу, його досягнення в різних галузях життя, ставлення держави до особистості.

Соціальне призначення права, його місце і роль у системі соціально-нормативного регулювання відображається в його функціях. У юридичній науці, під функцією права, розуміють або соціальне призначення права, або напрями його правового впливу на суспільні відносини, або і те й інше разом.

Розкриваючи зміст будь-якої функції права, необхідно постійно мати на увазі, що вони:

- 1) характеризують основні напрями впливу права на суспільні відносини;
- 2) тісно взаємодіють з функціями держави, оскільки право невід'ємне від держави і не може впливати на суспільні відносини всупереч функціям держави;
- 3) відображають найбільш істотні, головні риси права і спрямовані на вирішення конкретних завдань правового регулювання, що стоять перед суспільством та державою на конкретному етапі їх розвитку;
- 4) реалізуються шляхом встановлення міри дозволеної чи забороненої поведінки, закріплення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів права;
- 5) розкривають безпосередній зв'язок між сутністю права та реальними суспільними відносинами, на які впливає право.

У реальному житті функції права не існують ізольовано одна від одної, вони тісно взаємопов'язані, тобто складають багаторівневу систему функцій права.

Функція права — це основні напрями впливу права на суспільні відносини, що відображають його сутність і соціальне при-

значення у суспільстві, а також способи організації суспільних відносин.

Функції права поділяють на загальносоціальні та спеціально-юридичні.

Загальносоціальні функції права — це напрями взаємодії права та інших соціальних явищ як єдності форми та змісту.

До загальносоціальних функцій права включають:

- 1) **гуманістичну** — право охороняє та захищає права людства, народу, людини;
- 2) **організаційно-управлінську** — право забезпечує можливості окремих суб'єктів щодо вирішення певних економічних і соціальних проблем;
- 3) **виховну** — право сприяє становленню людини, як правослужняного члена громадянського суспільства, виховує у неї зразки правомірної поведінки;
- 4) **інформаційну (комунікаційну)** — право інформує людей про волю законодавця;
- 5) **оціночно-орієнтаційну** — поведінка людей оцінюється з точки зору законів держави, вказує на безконфліктні, соціально-допустимі шляхи й засоби задоволення потреб людини в межах правомірної поведінки;
- 6) **гносеологічну (пізнавальну)** — право само виступає як джерело знань.

Спеціально-юридичні функції права — це напрями суто правового впливу на суспільні відносини.

До спеціально-юридичних функцій права належать:

- 1) **регулятивна** — це функція, яка спрямована на врегулювання суспільних відносин шляхом закріплення бажаної поведінки суб'єктів в тих чи інших галузях права;
- 2) **охоронна** — це функція, яка спрямована на захист відповідної системи суспільних відносин шляхом усунення соціально шкідливих і небезпечних діянь людей та їх об'єднань, відновлення порушених прав суб'єктів.

Регулятивна й охоронна функції тісно пов'язані між собою. Охоронна функція права покликана забезпечити нормальну дію регулятивної функції.

Тема 8. ПРАВОТВОРЧИСТЬ ТА ДЖЕРЕЛА (ФОРМИ) ПРАВА

План

1. Поняття, ознаки та види правотворчості.
2. Поняття та стадії правотворчого процесу.
3. Поняття та види джерела (форми) права.
4. Поняття та види нормативно-правових актів.

1. Поняття, ознаки та види правотворчості

Правоутворення відображає процес формування права як результат соціального розвитку суспільства і складається з трьох етапів:

- 1) **гносеологічного**, який відображає процес виникнення і становлення права у формі правосвідомості;
- 2) **матеріального**, який виражає формування права у вигляді конкретних правовідносин;
- 3) **інституціонального**, який відображає існування права як системи правових норм, тобто цей етап і є правотворчістю.

Правотворчість — це правова форма діяльності держави та уповноважених організацій, яка спрямована на прийняття, зміну, призупинення чи скасування правових норм.

Правотворчість є результатом об'єктивного розвитку суспільних відносин, безпосередньо спрямованих на їх врегулювання. Правотворчість — це особлива функція держави та її уповноважених суб'єктів, правова форма їх діяльності.

Метою правотворчості є створення єдиної, внутрішньо-узгодженої системи правових норм, яка регулює різноманітні за змістом суспільні відносини; розвиток і вдосконалення національного права; утвердження принципу верховенства права. Зміст і значення правотворчості полягає у тому, щоб вибрати такий варіант врегулювання суспільних відносин, який би повною мірою відповідав поставленій меті.

Правотворчість характеризується такими ознаками:

- 1) здійснюється передусім державою, а також народом (шляхом референдуму) чи уповноваженими організаціями (органи місцевого самоврядування, профспілки тощо);

- 2) відображується у створенні нових норм права, зміні або скасуванні чинних правових норм;
- 3) здійснюється у межах, встановлених процесуальними нормами (процедурами);
- 4) має організаційну спрямованість.

Правотворчість здійснюється на основі принципів, додержання яких допомагає уникати помилок та створення неефективних правових норм, сприяє підвищенню правової культури фізичних та юридичних осіб тощо.

Принципи правотворчості — це основоположні ідеї, керівні основи діяльності, пов'язаної з прийняттям, зміною або скасуванням норм права.

Основними принципами правотворчості є:

- 1) **гуманізм**, тобто формування нормативно-правових актів повинно здійснюватися на основі загальнолюдських цінностей та природних прав людини, які мають бути спрямовані на захист прав і свобод громадян, задоволення їх інтересів і потреб;
- 2) **демократизм**, тобто участь народу (безпосередньо на референдумі) і недержавних організацій у процесі підготовки та прийняття нормативно-правових актів, врахування суспільної думки й інтересів різних соціальних груп;
- 3) **гласність**, тобто відкритість правотворчого процесу на всіх його етапах для широкої громадськості, інформування громадян про прийняті нормативно-правові акти та їх реалізацію;
- 4) **законність**, тобто правотворча діяльність повинна здійснюватися у відповідності до Конституції та чинного законодавства країни, відповідати загальним принципам міжнародного права, дотримання встановленої правової процедури підготовки, прийняття і опублікування нормативно-правових актів, компетенції суб'єктів правотворчості;
- 5) **науковість**, тобто використання результатів сучасних досягнень юридичної та інших наук при підготовці нормативно-правових актів, залучення до їх розроблення науковців, фахівців відповідної галузі права чи господарства, використання вітчизняного та зарубіжного досвіду, врахування правил законодавчої техніки. Залучення насамперед учених-юристів до правотворчої діяльності, забезпечує об'єктивну оцінку положень проектів нормативно-правових актів;
- 6) **професіоналізм**, тобто участь у правотворчій діяльності професійно підготовлених, компетентних, кваліфікованих фахівців

відповідних галузей науки (юристів, управлінців, економістів та інші), що забезпечить високий рівень прийнятих нормативно-правових актів.

- 7) **системність**, тобто послідовність у правотворчості, взаємозв'язок і взаємодія нормативно-правових актів, узгодження кожного акту з нормами Конституції, чинним законодавством та ратифікованими міжнародно-правовими актами;
- 8) **своєчасність**, тобто необхідність своєчасного реагування суб'єктів правотворчості на зміни в соціально-економічному і політичному розвитку суспільства та оперативного видання відповідних нормативно-правових актів;
- 9) **планування**, тобто для правового забезпечення розвитку основних напрямків суспільних відносин необхідна концентрація зусиль щодо підготовки пріоритетних законодавчих актів і послідовність їх прийняття. Планування допомагає уникнути непродуманого правотворення, ліквідувати дублювання і зосередити зусилля на створенні умов для якісної підготовки нормативно-правових актів.

У зв'язку з тим, що процес правотворчості є складним і багатогранним явищем, його можна класифікувати на види за різними критеріями.

Залежно від способу створення норм права правотворчість поділяється на такі види:

- 1) санкціонування органами державної влади, тобто надання юридичних властивостей вже існуючим соціальним нормам, які існують у суспільстві у вигляді звичаю або у вигляді нормативних положень, що виникли у результаті узагальнення практики діяльності людей або громадських організацій;
- 2) прийняття правових норм суб'єктами правотворчої діяльності, що знаходить прояв у вигляді нормативно-правових актів чи нормативно-правових договорів;
- 3) надання рішенням судового або адміністративного органу з конкретної юридичної справи загальнообов'язкового значення при розгляді наступних аналогічних справ у майбутньому (правовий прецедент).

Залежно від суб'єктів правотворчості поділяється на:

- 1) правотворчість народу в процесі проведення референдуму, тобто прийнятті законів шляхом всенародного голосування. Закони, прийняті на референдумі, мають вищу юридичну силу, вони не потребують додаткового затвердження і є обов'язковими до ви-

конання на всій території країни. Змінити їх можна лише в результаті проведення повторного референдуму;

- 2) правотворчість представницького органу державної влади — парламенту. У правотворчості України головну роль відіграє законодавчий орган державної влади — Верховна Рада, яка має виключне право щодо прийняття законів;
- 3) делеговану правотворчість, тобто не нормотворча діяльність уповноважених органів державної влади, яка здійснюється за прямим дорученням вищого представницького органу державної влади, зі збереженням певної системи контролю з боку вищого органу за здійсненням делегованих повноважень;
- 4) правотворчість органів місцевого самоврядування, яка виражається у наданні представницьким органам і посадовим особам сільських, селищних, районних, міських рад права приймати нормативно-правові акти (рішення), які діють на території певної адміністративно-територіальної одиниці;
- 5) правотворчість громадських організацій (об'єднань), яка виражається у прийнятті рішень (статутів), у яких визначаються права і обов'язки членів організації, порядок діяльності, реорганізації та ліквідації самої організації. Нормативні акти видаються також їх керівниками;
- 6) локальну правотворчість, яка виражається у прийнятті конкретним підприємством, установою, організацією статутів, положень, правил, виданні наказів, розпоряджень, посадових інструкцій тощо.

Залежно від юридичної сили нормативно-правових актів, правотворчість поділяється на:

- 1) законотворчість, тобто діяльність парламенту щодо підготовки і прийняття законів, які є актами вищої юридичної сили;
- 2) підзаконну правотворчість, тобто діяльність президента, уряду, міністерств, комітетів, відомств, державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, керівників підприємств, установ, організацій щодо підготовки і прийняття підзаконних нормативно-правових актів на підставі та у виконання законів.

Підзаконна правотворчість, у порівнянні з законотворчістю, характеризується більшою оперативністю, гнучкістю, меншою формальністю, а також компетентністю відповідних органів, які її здійснюють, що збільшує ефективність прийнятого юридичного рішення.

2. Поняття та стадії правотворчого процесу

Правотворчий процес — це процесуальна діяльність суб'єктів правотворчості щодо порядку формування і закріплення їхньої волі шляхом прийняття, зміни, призупинення чи скасування правових норм, яка відбувається згідно встановленої процедури.

В Україні основною стадією правотворчого процесу є законодавчий процес. Ці поняття не тотожні тому, що правотворчість охоплює не тільки діяльність, пов'язану зі створенням і прийняттям нормативно-правового акту, а і з з'ясуванням суспільної потреби у правовому регулюванні певної сфери суспільних відносин (тобто формуванні державної волі), прийняттям рішення про підготовку правового акту, визначенням його виду та суб'єкта прийняття, а також оцінку ефективності нормативно-правового акту, який набрав чинності.

Також слід відмежовувати законодавчий процес як юридичне поняття від законотворчості як загально-соціального явища. Поняття «законотворчість» ширше ніж поняття «законодавчий процес».

У кожній країні законодавчий процес має свої особливості, але він завжди чітко регулюється за допомогою Конституції, законів та спеціальних положень і регламентів, а також відображає і закріплює логіку проходження законопроекту на всіх його етапах.

Законодавчий процес — це регламентована діяльність компетентних державних органів з розробки, прийняття і оприлюднення нормативно-правових актів вищої юридичної сили (законів).

Конституція України закріплює основні засади законодавчого процесу, який складається з таких стадій:

- 1) **законодавча ініціатива**, тобто право офіційно вносити до Верховної Ради України пропозиції чи проект стосовно прийняття нового закону або зміни чи скасування чинного закону, які Верховна Рада зобов'язана розглянути по суті. Таке право, згідно ст. 93 Конституції та Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року належить:
 - Президентові України;
 - народним депутатам України;
 - Кабінету Міністрів України.

Якщо президент України визнає свій законопроект невідкладним, то він розглядається Верховною Радою позачергово;

- 2) **розробка законопроекту**, тобто відповідно до законодавства України розроблення законопроектів здійснюється за дорученням Верховної Ради України, на замовлення на договірній осно-

ві, а також у ініціативному порядку. Порядок розроблення законопроектів визначається Положенням про структуру, виклад, зміст і оформлення проектів законів. Законопроекти, розроблені громадянами або юридичними особами у ініціативному порядку, вносяться до Верховної Ради України від імені суб'єктів законодавчої ініціативи, чи за їхньою підтримкою з обов'язковим зазначенням усіх авторів. Верховна Рада може доручити розробку проекту закону або його частини парламентським комітетам, тимчасовій спеціальній комісії, уряду або міністерствам, колективам вчених-фахівців.

Законопроект подається із пояснювальною запискою, яка має містити обґрунтування необхідності його розробки та прийняття, характеристику цілей, завдань та основних положень майбутнього нормативно-правового акту, його місце в системі чинного законодавства, а також очікувані соціально-економічні й інші наслідки його застосування.

У разі внесення законопроекту, який потребує фінансових витрат, пов'язаних з його прийняттям і реалізацією, до нього додається фінансово-економічне обґрунтування та пропозиції щодо покриття цих витрат, а також оцінка відповідного міністерства.

Особливе значення має наукова експертиза законопроекту, тобто діяльність компетентних органів, установ, спеціалізованих експертних організацій, груп або окремих експертів, щодо дослідження й оцінки наукового рівня, юридичних якостей проекту закону, його відповідності встановленим вимогам.

Підготовлені проекти законів можуть бути оприлюднені для обговорення державними органами, науковими установами, громадськістю.

Обов'язковим є оприлюднення проектів конституційних законів та законопроектів, що виносяться на всеукраїнський референдум;

- 3) **попереднє обговорення законопроекту**, тобто прийнятий до розгляду законопроект за участю суб'єкта права законодавчої ініціативи та розробників проекту проходить попередній розгляд у відповідних комітетах Верховної Ради України. При цьому для підготовки висновків визначається головний комітет, якому інші комітети надають свої результати обговорення законопроекту;
- 4) **офіційне обговорення законопроекту** здійснюється на пленарних засіданнях Верховної Ради України, як правило, в першому, другому і третьому читаннях.

При першому читанні законопроекту Верховна Рада заслуховує доповідь представника суб'єкта права законодавчої ініціативи, співдоповідь ініціаторів, внесення кожного альтернативного законопроекту (якщо такі є), співдоповідь головного комітету, обговорює основні положення законопроекту і його структуру (частини, статті, розділи), повноту і послідовність їх викладення. За результатами обговорення Верховна Рада приймає рішення про відхилення законопроекту, передачу його головному комітету на доопрацювання, опублікування для всенародного обговорення і наступне доопрацювання за результатами обговорення, прийняття законопроекту за основу і підготовка його до другого читання.

Під час другого читання законопроекту (який є основним) Верховна Рада проводить постатейне обговорення законопроекту та здійснює постатейне голосування. У разі необхідності можуть обговорюватися і ставитися на голосування частини статті, її підпункти або речення.

Під час третього читання законопроекту відбувається прийняття закону в цілому. Крім того, на третє читання одночасно із законопроектом подається проект постанови Верховної Ради України про порядок введення його в дію, зміни чи доповнення до чинних законів, а також план уряду України щодо організаційних, кадрових, матеріально-технічних, фінансових заходів для введення даного закону в дію;

- 5) **прийняття закону** здійснюється на відкритому пленарному засіданні Верховної Ради України шляхом голосування простої більшості голосів народних депутатів України (тобто 50 відсотків + один голос) або кваліфікованою більшістю (тобто двома третинами голосів) залежно від характеру закону.

Текст закону, прийнятий Верховною Радою України, у 5-денний строк підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його на підпис Президенту України;

- 6) **підписання (промульгація) закону Президентом України** здійснюється в установлені Конституцією строки, тобто Президент України протягом 15 днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання та офіційного оприлюднення або в цей же строк застосовує своє право вето щодо прийнятого закону і повертає його зі своїми зауваженнями і вмотивованими пропозиціями Верховній Раді для повторного розгляду. Якщо під час повторного розгляду закон ухвалюється у тій же редакції не

менш як двома третинами голосів від конституційного складу Верховної Ради України, то вето вважається подоланим і Президент України зобов'язаний підписати закон та офіційно оприлюднити його протягом 10 днів.

У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув до Верховної Ради закон для повторного розгляду, то він вважається ним схваленим і має бути підписаний та офіційно оприлюднений, а також у разі якщо Президент України не підписав закон, то він офіційно публікується за підписом Голови Верховної Ради України;

- 7) **оприлюднення (опублікування) закону**, тобто підписані Президентом України закони не пізніше як у 15-денний строк після їх прийняття підлягають оприлюдненню з усіма реквізитами державною мовою в офіційних друкованих виданнях, якими є: «Офіційний вісник України», «Офіційний вісник Президента України», «Відомості Верховної Ради України», «Голос України», «Урядовий Кур'єр». Опублікування тексту закону в інших засобах масової інформації має виключно інформаційне значення і не спричиняє ніяких юридичних наслідків.

Значення цієї стадії полягає в тому, що неоприлюднені та, таким чином, не доведені до відома населення країни закони не застосовуються;

- 8) **набрання законом чинності**. Відповідно до ст. 94 Конституції України закон набирає чинності через 10 днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше непередбачене самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Особливою формою законодавчої діяльності є прийняття законів всеукраїнським референдумом. Всеукраїнським референдумом може бути прийнятий будь-який конституційний або звичайний закон, крім законів з питань податків, бюджету та амністії. Закони, прийняті на всеукраїнському референдумі, не потребують затвердження Верховною Радою України і можуть бути змінені лише іншим всеукраїнським референдумом. Конституційні закони, прийняті всеукраїнським референдумом, мають більш вищу юридичну силу, ніж звичайні закони. Датою прийняття таких законів вважається день проведення референдуму. Вони набирають чинності у порядку, визначеному самим законом, але не пізніше 10 днів з дня їх офіційного оприлюднення.

3. Поняття та види джерела (форми) права

Право, як цілісне явище соціальної дійсності, має певні форми свого виразу. В юридичній науці розрізняють внутрішню і зовнішню форми права, під якими традиційно розуміють, у першому випадку, внутрішню структуру права, у другому — джерела права, що формально закріплюють правові явища і дозволяють адресатам знайомитися з їх змістом та користуватися ними.

В юридичній літературі разом з терміном «форма права» використовується термін «джерело права». Вони досить тісно взаємопов'язані, але не співпадають. Зміст цих понять буде різним залежно від того, в якому контексті вони вживаються — чи по відношенню до права як цілого, чи по відношенню до окремої норми або групи норм.

Термін «джерело права» часто розглядається у таких значеннях:

- 1) **джерело права в матеріальному розумінні** — це суспільні відносини, які розвиваються і обумовлюють виникнення, розвиток та зміст права;
- 2) **джерело права в ідеологічному розумінні** — це виражена в офіційній формі сукупність юридичних ідей, поглядів, теорій, під впливом яких утворюється і функціонує право;
- 3) **джерело права у формальному (юридичному) розумінні** — це офіційні форми зовнішнього вираження і закріплення правових норм, що діють в певній державі, тобто це і є власне форма права.

Отже, вживання терміна «джерело (форма) права» означає, що йдеться про джерела права у формальному (юридичному) значенні.

Джерело (форма) права — це способи зовнішнього вираження і закріплення норм права, що виходять від держави і які мають загальнообов'язкове значення.

Основні джерела (форми) права:

- 1) правовий звичай;
- 2) правовий (судовий, адміністративний) прецедент;
- 3) нормативно-правовий договір;
- 4) нормативно-правовий акт.

Правовий звичай історично був першим джерелом права, що регулювало відносини у період виникнення та становлення держави. Генетично він походить від звичаїв як специфічного виду соціальних норм, проте не кожний звичай стає правовим, а тільки той, який відповідає інтересам певної групи людей, тієї чи іншої спільності або суспільства в цілому та визнається і санкціонується державою, яка надає

йому статусу норми права, тобто перетворюючи його у правовий звичай й беручи під свій захист.

Особливістю даних норм є те, що вони не встановлюються рішенням органів держави, а виникають у результаті багаторазового застосування протягом століть, закріплюють людський досвід у свідомості людей і входять у звичку. Крім того, в результаті санкціонування державою, звичай набуває загальнообов'язкового характеру, гарантується його виконання та забезпечується реалізація заходами державного примусу.

Держава визнає не всі звичаї, що склалися в суспільстві, а лише ті, що мають найбільше суспільне значення, відповідають його інтересам та історичному етапу його розвитку.

Правовий звичай — це історично обумовлене, неписане, стихійно сформоване, стійке правило поведінки людей, що ввійшло у звичку, завдяки багаторазовому застосуванню протягом тривалого часу, яке санкціонується і забезпечується державою.

У правових системах більшості сучасних країн правовий звичай втратив характер самостійного джерела права і відіграє незначну роль, здебільшого він служить врахуванню особливостей суспільних відносин в конкретних місцевостях чи в конкретних галузях діяльності.

Визнається правовий звичай і в правовій системі України. На сьогодні Конституція України не закріплює правовий звичай як джерело права, але не зважаючи на це, окремі законодавчі акти містять такі норми. Наприклад, у ст. 7 Цивільного Кодексу України передбачається, що цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема, звичаєм ділового обороту.

Особливістю правового звичаю є те, що закон, в якому він згадується, надає йому статусу норм права, але не розкриває його змісту. З цього випливає, що на відміну від інших норм права ті, які виражені в санкціонованих звичаях, не мають здебільшого текстувального закріплення в статтях відповідного закону.

Держава санкціонує лише ті звичаї, що не суперечать її політиці, загальнолюдським правам і свободам, моральним засадам суспільства.

З вдосконаленням системи законодавства, за деяким винятком, сфера використання звичаїв може звужуватись.

Правовий прецедент в перекладі з латинської мови означає той, що йде попереду, тобто це те, що мало місце раніше і може бути прикладом для подібних дій надалі.

Іншими словами, **правовий прецедент** — це рішення компетентного державного органу щодо конкретної юридичної справи,

якому надається формальна обов'язковість при вирішенні подібних справ у майбутньому.

Правовий прецедент застосовується тоді, коли мають місце прогалини у правовому регулюванні чи є потреба в юридичній кваліфікації конкретних обставин, тобто офіційного формулювання правових норм.

Видами правових прецедентів є **судовий і адміністративний прецеденти.**

Судовий прецедент визнається основним джерелом права в країнах так званої англо-саксонської правової системи (Велика Британія, США, Канада, Австралія, Індія, Нова Зеландія та ін.). В цих країнах судді у законодавчому порядку наділені правотворчою функцією. Прецедент має обов'язковий характер для всіх судів нижчої інстанції, а вищі суди зв'язані своїми попередніми рішеннями. При розгляді справи суддя повинен обов'язково врахувати обставини справи, у зв'язку з яким прийняте попереднє рішення. Дотримання такого рішення має на меті досягнення високого рівня одноманітності судової практики.

У названих країнах прецедент тісно взаємодіє з законодавством, усуваючи його прогалини і визначаючи практику застосування. Як правило, правовий прецедент містить норму-правило поведінку, яка регулює суспільні відносини, що не врегульовані нормативно-правовими актами.

У країнах романо-германської правової системи судова практика, як правило, не виходила за межі тлумачення закону і судовий прецедент офіційно джерелом права не визнавався. Наприкінці ХХ століття, за умов зближення англо-саксонської та романо-германської правових систем, прецедент фактично перетворюється на джерело права і в цих країнах.

За правової системи України судова практика не створює судових прецедентів і він, як джерело права, не застосовується. Проте, після 17 липня 1997 року, коли Верховна Рада України ратифікувала Європейську Конвенцію захисту прав і свобод людини та враховуючи положення ст. 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України», а також ст. 55 Конституції «кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних органів міжнародних судових установ чи до відповідних міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна», судові

органи України не можуть не рахуватися із судовими прецедентами, створеними Європейським судом з прав людини.

Нормативно-правовий договір з'явився у Стародавньому Римі у період республік, а в XX столітті, стає однією з головних юридичних форм існування правових норм.

Нормативно-правовий договір — це письмова угода, в якій правила поведінки загального характеру встановлюються за взаємною згодою двох і більше суб'єктів правових відносин і забезпечується державою.

Для нормативно-правового договору притаманні наступні ознаки:

- 1) нормативно-правовий договір — це документ, який закріплює волевиявлення сторін з приводу прав і обов'язків, встановлює порядок його реалізації, а також взаємну відповідальність за невиконання або неналежне виконання добровільно прийнятих на себе зобов'язань;
- 2) договір з нормативним змістом завжди містить загальні правила поведінки і не має персоніфікованого характеру;
- 3) суб'єктом договору завжди є суб'єкт публічно-правових відносин, і перш за все той, що має владні повноваження. Від того яке місце займає суб'єкт договору у механізмі держави залежить юридична сила договору, тобто чим вище місце суб'єкта, тим більша сила договору;
- 4) змістом нормативно-правового договору є норми права, що виникають у результаті згоди сторін та регулюють взаємні інтереси суб'єктів договору (норми-цілі, норми-наміри, норми-узгодження, норми-утримання тощо). Зміст договору не може суперечити конституції та чинному законодавству;
- 5) нормативно-правовий договір має тривалий строк дії, він набуває чинності лише після проведення відповідної процедури (ратифікації, підписання тощо);
- 6) норми, які містяться у нормативно-правовому договорі, є загальнообов'язковими до виконання, вони забезпечуються гарантіями держави та її органами шляхом застосування різних форм і методів, у тому числі й державним примусом;
- 7) нормативно-правовий договір є частиною національного законодавства і може бути підставою для укладання інших правових актів.

Нормативно-правові договори, як джерело права, можуть належати до різних галузей права (конституційне, міжнародне, цивільне, трудове право тощо), проте вони не можуть бути застосовані у всіх

формах суспільних відносин, а також у процесі регулювання відносин між фізичними особами.

Джерела права різноманітні і досить відмінні в різних країнах, що пов'язано з різними підходами до розуміння права в цілому, з існуванням різних моделей правових систем. Для багатьох правових систем, зокрема, для країн романо-германської правової системи, а також для колишніх соціалістичних країн, що йдуть шляхом демократичних перетворень, а отже й сучасній Україні, найпоширенішим, основним, а іноді й єдиним джерелом (формою) права є нормативно-правовий акт.

Нормативно-правовий акт — це офіційний письмовий документ, прийнятий у встановленому законом порядку і формі уповноваженими на те суб'єктами правотворчості, який закріплює правило поведінки загального характеру, що забезпечується державою.

У Конституції України визначено перелік форм нормативно-правових актів для кожного суб'єкта правотворчої діяльності, їх ієрархічне підпорядкування, межі повноважень зазначених суб'єктів та порядок дії в часі та просторі.

Нормативно-правові акти мають певні переваги перед іншими джерелами права, для них характерні такі ознаки. Вони:

- 1) завжди містять загальні приписи, тобто правові норми, які поширюються на певний вид суспільних відносин;
- 2) приймаються тільки чітко визначеними правотворчими суб'єктами і в межах їх компетенції;
- 3) приймаються з дотриманням певної юридичної процедури;
- 4) ухвалюються суб'єктами правотворчості у формах, визначених для кожного з них Конституцією і законами України;
- 5) є обов'язковими для виконання, забезпечуються системою державних гарантій, у тому числі й примусовими засобами;
- 6) діють в часі, протягом якого нормативно-правовий акт має юридичну силу, просторі, на який поширюється чинність нормативно-правового акту та за колом осіб, які підпадають під вплив нормативно-правового акту і на основі його набирають суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

До нормативно-правових актів, як офіційно письмового документа ставляться відповідні вимоги, а саме:

- 1) структура нормативно-правового акта повинна включати назву, преамбулу, розділи, глави, статті, пункти, підпункти статей, дату і місце його прийняття, а також підпис відповідної посадової особи;

- 2) нормативно-правові акти підлягають обов'язковій державній реєстрації та обліку. З цією метою в Україні створено Єдиний державний реєстр нормативно-правових актів;
- 3) при створенні нормативно-правових актів враховуються правила юридичної техніки, які передбачають вимоги щодо використання мови, юридичної термінології, прийомів і засобів викладення тексту, юридичних конструкцій тощо;
- 4) нормативно-правові акти публікуються в офіційних друкованих виданнях.

Нормативно-правові акти є основним джерелом права в Україні, їх можна класифікувати:

- 1) за юридичною силою — на закони і підзаконні акти;
- 2) за суб'єктами правотворчості — на нормативні акти, прийняті народом на референдумі, главою держави, органами законодавчої, виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, посадовими особами тощо;
- 3) за сферою дії — на загальнообов'язкові, спеціальні, локальні;
- 4) за галузеву належністю — на нормативні акти, які містять норми конституційного, цивільного, трудового, сімейного, адміністративного, кримінального та інших галузей права;
- 5) за зовнішньою формою виразу — на закони, постанови, укази, розпорядження, рішення, накази тощо.

Найбільш поширеною вважається класифікація нормативно-правових актів за їх юридичною силою.

Таким чином нормативно-правові акти як джерела права володіють рядом суттєвих специфічних ознак, що якісно вирізняють їх від інших джерел права. Крім того, за їх допомогою держава може оперативно здійснювати правове регулювання, реагувати на правові потреби суспільства, координувати всю роботу по управлінню суспільними процесами.

4. Поняття та види нормативно-правових актів

За юридичною силою усі нормативно-правові акти поділяються на дві великі групи: закони і підзаконні нормативно-правові акти.

Закон — це нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади держави або безпосередньо народом на референдумі, який регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю та інтереси більшості населення, має вищу юридичну

силу щодо інших нормативно-правових актів, особливий порядок прийняття, охороняється та гарантується державою.

Основними ознаками закону є:

- 1) приймається тільки законодавчим органом (в Україні Верховною Радою) або безпосередньо народом на референдумі;
- 2) у межах своєї дії регулює найважливіші суспільні відносини;
- 3) має вищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів, які приймаються на основі і на виконання закону і не можуть суперечити йому. Тим самим забезпечується верховенство закону та єдність системи нормативно-правових актів;
- 4) має загальний характер, встановлює загальнообов'язкові правила поведінки, має належну форму, породжує юридичні наслідки та гарантується державою;
- 5) як джерело права, є виразником волі та інтересів усього населення країни чи його більшості;
- 6) відноситься до найбільш стабільних нормативно-правових актів, як правило, має досить тривалу дію у часі, розповсюджується по всій території країни, поширюється на всіх громадян або на значну їх частину;
- 7) приймається, змінюється та доповнюється в особливому процесуальному порядку, передбаченому Конституцією. Змінити або скасувати закон вправі тільки той орган, який його прийняв.

Усі закони за юридичною силою, за значенням і місцем у системі законодавства можна класифікувати на такі види:

- 1) **конституція** — це основний, головний закон держави, який має найвищу юридичну силу і приймається в особливому порядку, в якому регламентуються найважливіші, з її точки зору, суспільні відносини у сфері організації і функціонування органів державної влади, державного устрою та правового статусу людини і громадянина.

Термін «конституція» латинського походження і означає «засновую», «встановлюю». Дане слово вживали ще античні мислителі, але сучасне розуміння конституції як основного закону суспільства з'явилося у XVIII столітті. Прийняття перших конституцій було здійснено у США (1787 р.), Франції і Польщі (1791 р.)

Конституції можна класифікувати на наступні види:

Залежно від способу вираження основного закону держави розрізняють: **кодифіковані та некодифіковані конституції.**

Кодифікована конституція може складатися як з одного (Конституції України, Російської Федерації, США та ін.) так і з декількох

окремих актів, які були прийняті у різний час і офіційно проголошені основними законами держави (Конституції Франції, Швеції та інші).

Некодифікованою конституцією називають сукупність несистематизованих законів, не проголошеними формально її основними законами. Некодифіковані конституції мають Велика Британія, Нова Зеландія, Ізраїль, Канада.

За способом внесення змін, поправок і доповнень конституції поділяються на: **жорсткі і гнучкі**.

Жорсткі конституції це ті, для внесення змін до яких встановлений більш жорсткий порядок, ніж для звичайних законів, а гнучкі — для внесення змін встановлений такий самий порядок, як і для прийняття звичайних законів.

За формою політико-територіального устрою конституції поділяються на: **унітарні і федеративні**.

За порядком прийняття конституції поділяються на: **даровані** (прийняті одноособово монархом), **народні** (прийняті парламентом або народом на референдумі), **договірні**.

За терміном дії у часі конституції поділяються на: **тимчасові** (прийняті на відповідний строк) і **постійні**.

За формою державного режиму конституції поділяються на: **демократичні, авторитарні, тоталітарні**.

За формою правління конституції поділяються на: **республіканські і монархічні**.

Згідно наведеної класифікації, Конституцію України можна визнати як кодифіковану, жорстку, унітарну, народну, постійну, демократичну, республіканську.

Конституція України, як акт найвищої юридичної сили є юридичною базою для поточного законодавства і формування правової системи держави. Усе, що суперечить Конституції або не відповідає їй, вважається незаконним. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Це стабільний правовий акт тривалої і постійної дії. Її охорона забезпечується Конституційним Судом України та іншими державними органами, в межах їх компетенції;

- 2) **конституційні закони** — це закони, які вносять зміни чи доповнення до тексту Конституції або необхідність видання яких передбачено самою Конституцією. Як правило, ці закони конкретизують окремі положення Конституції або містять посилання на Конституцію. Вони мають складнішу, ніж звичайні закони, процедуру ухвалення. Процедура прийняття таких законів спеціально передбачена Конституцією у розділі XIII «Внесення змін до Конституції України»;

3) **органічні закони** — це закони, на необхідність існування яких прямо вказує Конституція.

4) **звичайні (прості, поточні) закони** — це всі інші закони, які приймаються на основі та на виконання Конституції і визначають основи правового регулювання суспільних відносин у певній сфері. Вони різноманітні за змістом і приймаються простою більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Як різновид закону, в Україні існують кодифіковані закони, які приймаються у формі кодексів та Основ законодавства.

Особливе місце у системі національного законодавства України займають чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. При цьому, якщо у чинному міжнародному договорі України містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом законодавства, та застосовуються правила відповідного міжнародного договору України.

Підзаконні акти — це нормативно-правові акти, прийняті уповноваженими на те компетентними правотворчими державними органами на підставі та на виконання законів.

Тобто, приписи підзаконних актів є похідними від законів. Це є загальновизнаним і ні в кого не викликає будь-яких сумнівів. І тому всі без винятку підзаконні акти мають меншу юридичну силу, ніж будь-який закон, і не можуть протирічити йому, а також не можуть змінювати або скасовувати норми законів. В іншому разі підзаконні акти визнаються недійсними з моменту їх прийняття і підлягають скасуванню.

Існування підзаконних нормативно-правових актів у правовій системі обумовлено багаторівневою структурою самих суспільних відносин, які потребують як законодавчого, так і підзаконного нормативного регулювання, а також необхідністю оперативного, компетентного і професійного вирішення питань у різних сферах життєдіяльності суспільства.

Відповідно до Конституції України повноваження з прийняття підзаконних нормативно-правових актів закріплені за Верховною Радою України (ст. 91), Президентом України (ст. 106), Кабінетом Міністрів України, міністерствами та іншими органами виконавчої влади (ст. 117), місцевими державними адміністраціями (ст. 118), органами місцевого самоврядування (ст. 144).

Залежно від компетенції правотворчого органу і сфери дії, підзаконні акти поділяються на:

1) **загальні**, які обов'язкові для виконання на всій території країни. До них відносяться:

- постанови Верховної Ради України;
- укази і розпорядження Президента України;
- постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України;
- акти Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Генерального прокурора України, вищих судів України;

2) **відомчі**, які поширюються тільки на організації і осіб даного міністерства, державного комітету, іншого органу центральної виконавчої влади зі спеціальним статусом, що видав нормативний акт. До них відносяться:

- накази;
- вказівки;
- інструкції;
- положення.

У випадках, передбачених чинним законодавством, коли нормативний акт міністерства має міжвідомчий характер, то він є обов'язковим до виконання іншими суб'єктами права;

3) **місцеві**, які мають чинність на території певної адміністративно-територіальної одиниці. До них відносяться:

- розпорядження голови місцевої державної адміністрації в областях, районах, районах міста Києва;
- накази керівників управлінь, відділів, інших структурних підрозділів місцевої державної адміністрації;
- рішення сільських, селищних, міських, районних та обласних рад;
- рішення виконавчих комітетів місцевих рад;
- розпорядження голови сільської, селищної, міської, районної в місті, районної та обласної ради;

4) **локальні**, що видаються державними і недержавними підприємствами, установами, організаціями і які поширюються на членів цих організацій. До них відносяться:

- накази, розпорядження і інструкції керівника підприємства, установи, організації;
- статут, положення, правила внутрішнього трудового розпорядку, які приймаються установчими зборами або трудовим колективом.

Отже, підзаконні нормативно-правові акти, як джерела права, включають нормативно-правові акти державних органів, нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування та нормативно-корпоративні акти.

Тема 9.

НОРМИ ПРАВА У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

План

1. Поняття та види соціальних норм.
2. Співвідношення норм права і норм моралі.
3. Поняття, ознаки та види норм права.
4. Структура норми права. Способи викладення правових норм.

1. Поняття та види соціальних норм

Задовольняючи свої життєві потреби та інтереси, людина вступає у зв'язки та відносини з іншими людьми, без яких вона не може існувати. Відтворення цих відносин згодом стають особливою потребою людей і перетворюється на відносно самостійну сферу їх життєдіяльності. Цей процес має безперервний характер і тому кожне суспільство має регулювати відносини між людьми. Таке регулювання та охорона суспільних відносин здійснюється за допомогою соціальних норм. Оскільки суспільне життя складне і різноманітне, то соціальні норми помітно відрізняються одна від одної не лише за сферами регулювання суспільних відносин, а й за способами свого встановлення і забезпечення. Кожна людина по-різному усвідомлює та сприймає соціальні норми, що нав'язуються чи впроваджується суспільством, державою, групою людей. Вони можуть відповідати або не відповідати її інтересам, світогляду, ціннісним орієнтаціям, переконанням. У зв'язку з чим ці норми можуть виконуватися або зовсім не виконуватися. І тому громадянське суспільство повинно відповідати за зміст соціальних норм, які воно встановлює, за їх принципову здійсненість, їх практичне виконання.

У своїй сукупності норми представляють єдину систему соціального регулювання, в якій ефективність кожного виду норм, найбільшою мірою, виявляється лише у взаємодії з іншими елементами цієї системи. Система соціальних норм відображає досягнутий ступінь економічного, соціально-політичного і духовного розвитку суспільства, якість життя людей, історичні і національні особливості країни, характер державної влади.

Соціальні норми — це історично зумовлені загальні правила поведінки людей у суспільстві, є проявом їх свідомої вольової ді-

яльності та забезпечуються різними засобами соціального та державного впливу.

Кожна соціальна норма має специфічні риси, однак кожній з них притаманні і **загальні для всіх норм ознаки**:

- 1) регулюють відносини, які існують між людьми в суспільстві та між суспільством і державою;
- 2) мають загальний характер, діють як типові регулятори поведінки, тобто поширюються на невизначене коло осіб та розраховані на багаторазове застосування;
- 3) виникають у процесі історичного розвитку і функціонування суспільства, внаслідок свідомої вольової діяльності людей;
- 4) гарантуються та забезпечуються певними засобами суспільного або державного впливу.

Зазначені ознаки соціальної норми характеризують її, як важливий регулятор суспільних відносин, що активно впливає на поведінку людей і визначає її дії в різних життєвих обставинах.

Усі соціальні норми мають спільну мету — регулювати поведінку людей, але розрізняються за способами створення, сферою дії.

Види соціальних норм:

- 1) **за способом створення норми права** — це загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, встановлені або санкціоновані державою і спрямовані на врегулювання найважливіших суспільних відносин шляхом надання їх учасникам юридичних прав і покладення на них юридичних обов'язків. Іншими словами, це — правило, що містить дозвіл, обмеження, заборону або покладає позитивний обов'язок, а також визначає, яким чином слід діяти за певних обставин;
- 2) **норми моралі** — це правила поведінки людей, які склалися у суспільстві на підставі їх уявлень про честь, гідність, совість, добро і зло, справедливе й несправедливе, гуманне й негуманне, та забезпечуються їх внутрішніми переконаннями та засобами громадського впливу. Норми моралі, зазвичай, незафіксовані документально, вони існують як моральні орієнтири у свідомості людей. Слід зазначити, що в суспільстві, крім класово обумовлених моральних настанов, сформувалися і моральні вимоги загальнолюдської значущості, зокрема турбота про людей похилого віку, надання матеріальної та моральної допомоги хворим і незаможним громадянам тощо;
- 3) **корпоративні норми (норми об'єднань громадян)** — це правила поведінки, що встановлюють для своїх членів об'єднання

громадян, які держава визнає або навіть надає їм обов'язкового характеру. Особливість корпоративних норм полягає у тому, що вони регулюють діяльність, зумовлену завданнями певних об'єднань громадян і спрямовану на досягнення певної мети, заради якої вони створені. Ця група соціальних норм знаходить свій вираз і закріплення у правових актах (статуту, положення, програми), які видаються відповідними об'єднаннями;

- 4) **звичаї** — це неписані правила поведінки людей, соціальних груп, що склалися історично у суспільстві внаслідок багаторазового повторення і використання протягом тривалого часу в аналогічних ситуаціях, які закріпилися у їх свідомості та поведінці, стали внутрішньою потребою їх психічної діяльності.

Різновидом звичаїв є **традиції**. Вони також зумовлені звичкою, природністю формування й утвердження в свідомості людей того чи іншого типу поведінки. Традиції охоплюють, як правило, відповідний тип поведінки, складаються не з однієї дії, а із стилю поведінки. Іншими словами, традиції — це загальні правила поведінки людей, соціальних груп, які закріплені у суспільній практиці внаслідок багаторазового повторення протягом тривалого часу та передаються із покоління у покоління.

Звичаї та традиції відрізняються одне від одного ступенем загальності правила поведінки. Традиції вважаються більш загальними правилами ніж звичаї.

за сферою дії:

- 1) **економічні норми** — це правило поведінки, що регулюють відносини у економічній сфері, тобто пов'язані з взаємодією форм власності, з виробництвом, розподілом і споживанням матеріальних благ;
- 2) **політичні норми** — це правило поведінки, що регулюють відносини між соціальними групами, націями, народностями, їх участь в організації та здійсненні державної влади, відносини з іншими суб'єктами політичної системи суспільства;
- 3) **релігійні норми** — це правила поведінки віруючих людей, які встановлені різними віросповіданнями і містяться в релігійних джерелах. Ця група соціальних норм зафіксована у священних книгах християн, іудеїв, мусульман, буддистів тощо (Біблії, Торі, Корані, Ведах). Норми релігії регулюють відносини віруючих у межах церкви або іншої релігійної організації та порядок відправлення ними релігійних культів.

Виконання більшості соціальних норм забезпечується недержавними засобами: громадським осудом, санкціями з боку об'єднань

громадян, церкви тощо. Держава забезпечує виконання тільки норм права, які відрізняються від інших соціальних норм взаємозв'язком із державою, напрямками та способами впливу на суспільні відносини.

2. Співвідношення норм права і норм моралі

Серед усіх соціальних норм найбільш поширеними і значущими для суспільства є норми права і норми моралі. Вони взаємодіють у процесі соціального регулювання, їх вимоги багато у чому співпадають: що забороняє або дозволяє право, те саме засуджує або заохочує мораль.

Взаємодія права і моралі в суспільстві — це складний та багатогранний процес. Активно впливаючи на мораль, право сприяє глибшому її втіленню у свідомості членів суспільства, одночасно під впливом моральних вимог право постійно збагачується, зростає його роль як соціального регулятора суспільних відносин.

Право і мораль — це засоби соціального нормативного регулювання, що взаємно доповнюють один одного, вони **мають спільні риси**, а саме:

- 1) є різновидами соціальних норм;
 - 2) мають спільну мету — упорядкування суспільних відносин, встановлення і підтримання порядку в суспільстві;
 - 3) мають однакове функціональне призначення — формувати правила поведінки людей у суспільстві, впливати на їх поведінку, регулювати відносини між ними;
 - 4) є правилами поведінки загального характеру;
 - 5) обумовлені матеріальним і духовним розвитком суспільства, прихильністю людей до ідеалів свободи і справедливості;
 - 6) певним чином встановлюються, закріплюються та гарантуються.
- Водночас **норми права і норми моралі мають відмінні ознаки**:
- 1) **за походженням** — норми права встановлюються, санкціонуються або визнаються державою, а норми моралі формуються поступово у свідомості людей, на основі їх уявлень про добро і зло, справедливе і несправедливе тощо;
 - 2) **за формою зовнішнього виразу** — норми права закріплюються у нормативно-правових актах (законах, указах, постановах), а норми моралі, як правило, не мають письмової форми і виступають у формі суспільної думки, у вигляді понять, ідей, принципів тощо;

- 3) **за сферою дії** — норми права регулюють найбільш важливі суспільні відносини, які піддаються правовому впливу, а норми моралі регулюють практично всі суспільні відносини;
- 4) **за ступенем деталізації** — норми права є деталізованими правилами про належну, бажану і заборонену поведінку, а норми моралі не містять точних правил і мають більш абстрактний характер;
- 5) **за способом забезпечення** — норми права забезпечуються, охороняються і захищаються примусовою силою держави, а норми моралі забезпечуються внутрішнім переконанням та силою громадського впливу (осудом чи схваленням).

Отже, мораль є опорою права, за допомогою її норм держава утверджує прогресивні норми моралі, які, в свою чергу, сприяють зміцненню морального авторитету права, і тим самим відбувається вдосконалення як норм моралі, так і норм права.

3. Поняття, ознаки та види норм права

Як було вже зазначено, особливим видом соціальних норм є норми права. Слово «норма» у перекладі з грецької мови означає правило поведінки. Саме через норми права держава здійснює вплив на суспільство, на їх основі визначаються повноваження державних органів, завдяки їм конкретизуються та реалізуються суб'єктивні права. Норма права є первинним структурним елементом системи права, за допомогою якої відображається і закріплюється найпростіше правило юридично значущої поведінки.

Норма права — це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, яке встановлене або санкціоноване державою і спрямоване на врегулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам юридичних прав і покладення на них юридичних обов'язків.

Основні ознаки норми права:

- 1) **державно-владний характер**, тобто норми права встановлюються або санкціонуються державою та відображають її волю. Встановлення норми права здійснюється шляхом безпосередньо державою або делегуванням правотворчості, а санкціонування являє собою державне затвердження вже існуючих у суспільстві правових принципів та надання їм певного ступеню обов'язковості. Норма права визначає важливі суспільні відносини і ре-

гулює їх. Вона завжди відображає волю певної соціальної групи чи всього населення країни, закріплює її та охороняє;

- 2) **загальнообов'язковий характер**, тобто норми права виходять від держави, поширюються на всіх суб'єктів суспільних відносин і повинні сприйматися ними як вказівки до дії, що не підлягають обговоренню щодо доцільності чи раціональності;
- 3) **формальна визначеність**, тобто норми права закріплюють права і обов'язки суб'єктів суспільних відносин, а також санкції, які застосовуються у випадках порушень настанов норми. Формально визначена норма завжди являє собою припис, який письмово закріплюється у тексті нормативно-правового акту у вигляді статті чи частини статті або ж у формі іншого джерела права. Вона формулюється державою від імені всього суспільства;
- 4) **загальний характер**, тобто дія норми права поширюється на необмежене коло суб'єктів суспільних відносин. В залежності від компетенції державного органа, що видає норму права, та конкретної мети, що ставиться перед нормою права, коло суб'єктів, на яких поширюється дія тієї або іншої норми права, може бути різним — від населення країни загалом до невеликих його груп;
- 5) **системність**, тобто кожна норма права характеризується ієрархічним підпорядкуванням, структурною будовою та спеціалізацією, яка виявляється в особливостях сфери суспільних відносин, що регулюються нормою. Вона нерозривно пов'язана з іншими нормами, утворюючи цілісну систему національного чи міжнародного права;
- 6) **гарантованість**, тобто норми права забезпечуються створенням державою необхідних умов для добровільного виконання приписів відповідними суб'єктами, а також можливістю застосування державного примусу у разі невиконання норм права.

Норми права за своїм змістом досить різноманітні, кожна з них призначена вирішувати специфічні завдання, реалізовувати ті чи інші функції права. У кожній країні існує і постійно створюється значна кількість правових норм. Ця обставина вимагає поділу норм права залежно від їх характерних ознак на такі **види**:

- 1) **за суб'єктами правотворчості**, норми права поділяються на норми органів законодавчої влади; норми глави держави; норми органів виконавчої влади; норми органів судової влади; норми контрольно-наглядових органів; норми органів місцевого самоврядування; норми громадських об'єднань, трудових колективів та усього населення;

- 2) **за предметом правового регулювання (залежно від галузей права)**, норми права поділяються на норми конституційного, кримінального, цивільно-процесуального, трудового, сімейного, кримінально-процесуального, адміністративного, цивільного й інших галузей права;
- 3) **за методом правового регулювання (за способом встановлення диспозиції)** норми права поділяються на:
- **імперативні норми права** — це норми, де диспозиція формулюється органом держави, в якій чітко позначені дії і не допускається ніяких відхилень від вичерпного переліку прав і обов'язків суб'єктів;
 - **диспозитивні норми права** — це норми, де суб'єктам права держава надає можливість самостійно встановлювати для себе певні взаємні права і обов'язки, тобто надає свободу вибору поведінки;
 - **бланкетні норми права** — це норми, які відсилають суб'єктів права до норм інших нормативно-правових актів, які необхідно виконувати;
- 4) **за функціональною спрямованістю** норми права поділяються на:
- **регулятивні норми права** — це норми, які безпосередньо спрямовані на здійснення правового регулювання суспільних відносин шляхом наділення їх учасників правами і покладанням на них юридичних обов'язків, тобто вони визначають міру правомірної поведінки суб'єктів. У свою чергу регулятивні норми поділяються на зобов'язальні, заборонні і уповноважуючі (дозволяючі);
 - **охоронні норми права** — це норми, які встановлюють санкції за порушення прав і невиконання обов'язків, передбачених регулятивними нормами;
- 5) **за правовим (функціональним) призначенням** норми права поділяються на:
- **норми матеріального права** — це норми, які визначають зміст первинних прав і обов'язків суб'єктів права, їх правове становище і безпосередньо спрямовані на регулювання суспільних відносин;
 - **норми процесуального права** — це норми, які регламентують порядок, форми й методи реалізації прав і обов'язків, передбачених у нормах матеріального права. Процесуальні норми завжди мають процедурний характер, вони адресовані суб'єктам, наділеним державно-владними повноваженнями

- щодо прийняття та застосування норм матеріального права, а також мають специфічну структурну побудову;
- 6) **за терміном дії в часі** норми права поділяються на **постійні** (норми невизначеної в часі дії) та **тимчасові** (норми визначеної в часі дії);
 - 7) **за сферою територіальної дії (дією в просторі)** норми права поділяються на **загальні** (поширюються на територію всієї країни) та **місцеві** (поширюються на територію певної адміністративно-територіальної одиниці);
 - 8) **за колом суб'єктів, на яких норма поширює свою дію**, норми права поділяються на **загальні** (поширюються на все населення або на всі органи і організації держави), **спеціальні** (поширюються на певне коло осіб) та **виняткові** (вилучають або усувають дію норми права щодо певних суб'єктів).

Дана класифікація норм права допомагає більш чітко визначити місце кожного із зазначеного виду в системі права і їх взаємозв'язок, з'ясувати функції і роль норм права у механізмі правового регулювання та точно визначити межі регулюючого впливу права на суспільні відносини.

4. Структура норми права. Способи викладення правових норм

Кожна норма права характеризується єдністю, цілісністю, неподільністю та певною структурою.

Структура норми права — це внутрішня будова норми права, яка характеризується єдністю і взаємодією її складових елементів.

У юридичній науці переважає концепція тричленної структури правової норми. Це впливає з того, що норма права, по-перше, повинна встановлювати певне правило поведінки шляхом закріплення прав і обов'язків суб'єктів; по-друге, визначати умови, за наявності яких суб'єкти можуть реалізовувати надані права та виконувати покладені на них обов'язки; по-третє, закріплювати певні засоби забезпечення приписів, що в ній містяться.

До структурних елементів норми права відносять: гіпотезу, диспозицію та санкцію. Така структура характерна, на відміну від інших соціальних норм, тільки правовим нормам, що безпосередньо містять правила поведінки.

Гіпотеза — це складова частина норми права, яка містить умови та обставини за настанням чи ненастанням яких суб'єкти мають здійснювати свої права й обов'язки, передбачені у диспозиції цієї норми.

Тобто гіпотеза — це перша частина правової норми, яка вказує на умови, за яких суб'єкт, мусить діяти так, як того вимагає диспозиція. Отже, призначення гіпотези — визначити сферу і межі регулятивної дії диспозиції правової норми. Гіпотеза починається словом «якщо». Коли ж це слово не вжито, то воно припускається. Іноді гіпотеза щільно пов'язана з іншим елементом правової норми — диспозицією. Причому настільки, що фактично ці елементи (гіпотеза та диспозиція) в тексті зливаються, як, наприклад, у нормах кримінального кодексу, які визначають відповідальність за конкретні злочини, що дає підстави вважати, що такі норми складаються лише з диспозиції і санкції.

Проте, враховуючи логічну структуру норми, слід визнати, що і тут присутні всі три елементи, в тому числі й гіпотеза.

Залежно від свого складу, гіпотези поділяються на:

- 1) **прості** — це коли у гіпотезі міститься лише одна умова, за настанням чи ненастанням якої норма права починає діяти;
- 2) **складні** — це коли гіпотеза передбачає існування декількох умов, наявність яких у своїй сукупності є обов'язковою умовою для початку дії норми права;
- 3) **альтернативні** — це коли гіпотеза передбачає існування декількох умов, за настанням кожної з яких починає діяти норма права.

За ступенем визначеності, гіпотези поділяють на:

- 1) **абсолютно визначені** — це коли гіпотеза чітко і вичерпно вказує на обставини, з наявністю чи відсутністю яких пов'язується дія норми права;
- 2) **відносно визначені** — це коли гіпотеза не містить достатньо повних умов про обставини дії норми, обмежуючи умови застосування норми права певним колом формальних вимог.

Диспозиція — це складова частина норми права, яка визначає саме правило поведінки суб'єкта у разі настання обставин, передбачених у гіпотезі цієї норми.

В диспозиції сформульовані права і обов'язки, яких суб'єкти суспільних відносин набувають при наявності умов, передбачених гіпотезою норми. Вона є центральною частиною норми права, тому що гіпотеза і санкція є похідними від неї. Разом з тим диспозиція норми права не може існувати без гіпотези і санкції, оскільки без них вона втрачає свої регулятивні властивості.

Залежно від ступеня визначеності прав і обов'язків суб'єктів, диспозиції поділяються на:

- 1) **абсолютно визначені** — це коли диспозиція чітко визначає одностороннє правило поведінки, тобто суб'єкти суспільних відносин можуть поводитись лише так, як вказано у нормі права, і їм не надається можливості для вибору іншої поведінки;
- 2) **відносно визначені** — це коли диспозиція чітко не визначає правило поведінки, в межах якої можуть діяти суб'єкти суспільних відносин;
- 3) **альтернативні** — це коли диспозиція визначає декілька варіантів поведінки суб'єктів суспільних відносин, але передбачає настання лише одного з них.

Санкція — це складова частина норми права, яка передбачає юридичні наслідки для суб'єкта за виконання чи невиконання правила поведінки, передбаченого диспозицією цієї норми.

Санкція є логічно завершальним елементом норми права, яка обумовлена існуванням диспозиції. Вона є виразом осуду і примусу, яка застосовується державою до суб'єкта суспільних відносин при порушенні ним вимог норми права. Тобто основне призначення санкції — це забезпечення реалізації диспозиції правової норми.

Залежно від ступеня визначеності, санкції поділяються на:

- 1) **абсолютно визначені** — це коли санкція чітко і вичерпно вказує на вид та міру юридичної відповідальності, яка повинна бути застосована до правопорушника за порушення норми права;
- 2) **відносно визначені** — це коли санкція передбачає мінімальну і максимальну (або лише максимальну) межу юридичної відповідальності, яка повинна бути застосована до правопорушника за порушення норми права;
- 3) **альтернативні** — це коли у санкції названі або перелічені декілька видів юридичної відповідальності, яка повинна бути застосована до правопорушника за порушення норми права, з яких правозастосовний орган обирає лише один — найдоцільніший до випадку, що розглядається.

За характером наслідків санкції поділяються на:

- 1) **штрафні (каральні)** — це санкції, які застосовуються уповноваженими суб'єктами до осіб, винних у вчиненні правопорушення;
- 2) **правовідновлювальні** — це санкції, які спрямовані не на покарання правопорушника, а на відновлення попереднього стану порушених прав і законних інтересів, виконання правопорушника

ком покладених на нього невиконаних або неналежним чином виконаних обов'язків;

- 3) **попереджувальні** — це санкції, які забезпечують запобігання правопорушенню (затримання підозрюваного, арешт майна тощо), проведенню профілактичної роботи правоохоронними органами та іншими уповноваженими суб'єктами, з метою недопущення протиправної поведінки суб'єктів суспільних відносин.

Отже, гіпотеза — це припущення, диспозиція — розпорядження, а санкція — стягнення. Усі ці елементи логічно впливають один з одного, утворюючи цільну упорядковану систему, яку можна викласти у вигляді словосполучення **«якщо — то — інакше»**. Тобто, **якщо** (гіпотеза) існують певні обставини, **то** (диспозиція) варто прийняти запропоновану лінію поведінки, **інакше** (санкція) настануть зазначені несприятливі наслідки. Наприклад, ст. 335 КК України говорить: «Ухилення від призову на строкову військову службу — карається обмеженням волі на термін до трьох років». Повну логічну структуру цієї норми можна виразити так: «Якщо призовника призивають на строкову військову службу, то обов'язок призовника з'явитися для проходження строкової військової служби, інакше за невиконання цього обов'язку до нього буде застосоване покарання у вигляді обмеження волі на термін до трьох років».

Цей приклад показує, що норма права не завжди збігається зі статтею закону. Поняття «норма права» і «стаття закону» не тотожні, бо правова норма — це теоретична конструкція норми, а стаття закону — це форма і спосіб фактичного викладу правової норми. Більшість статей нормативно-правових актів мають лише двочленну структуру правової норми — гіпотезу і диспозицію або диспозицію і санкцію. Тому норма права може бути викладена у різних статтях закону або навіть у різних нормативно-правових актах. Це обумовлено тим, що норми права мають неоднакові способи свого виразу, але при цьому вони зберігають свою логічну структуру.

Залежно від наявності чи відсутності у статті нормативно-правового акту всіх структурних елементів правової норми розрізняють **прямий, відсильний і бланкетний** способи їх викладення.

При прямому способі викладення усі три елементи структури норми права викладені в одній статті закону і в такому разі логічна структура правової норми збігається зі структурою статті нормативно-правового акту.

Прикладом такого викладення є ст. 432 КК України, яка передбачає кримінальну відповідальність за мародерство: «Викрадення на

полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених (мародерство), — карається позбавленням волі на строк від трьох до десяти років». Гіпотезою тут є поле бою і речі, що знаходяться при вбитих чи поранених, диспозицією — заборона викрадення цих речей, а санкцією — позбавлення волі.

При відсильному способі викладення не всі структурні елементи норми права викладені у статті нормативно-правового акта і для її заповнення робиться відіслання до іншої статті цього ж акта, в якій розміщена відсутня частина цієї норми.

Відсильною є, наприклад, норма передбачена ч.1 ст.12 КК України, яка говорить: «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, тобто умисне ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, передбачених у статті 121 цього Кодексу, але таке, що причинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину, — карається виправними роботами на строк до двох років або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до трьох років». Отже, ця стаття відсилає до ст.121 КК України, яка передбачає покарання за спричинення умисних тяжких тілесних ушкоджень.

При бланкетному способі викладення окремі структурні елементи норми права (як правило, гіпотеза і санкція) викладені в статті одного нормативно-правового акта, а інші (як правило, диспозиція) — у статтях іншого нормативно-правового акту.

Наприклад, ст. 271 КК України — «Порушення вимог законодавства про охорону праці» самих цих вимог не називає, а відсилає до тих нормативно-правових актів, якими вони передбачені.

У юридичній науці існують й інші підходи щодо способів викладення норми права у статтях нормативно-правового акта (наприклад, залежно від рівня узагальнення фактичних обставин та їхньої деталізації виділяють казуальний та абстрактний спосіб).

Тема 10. СИСТЕМА ПРАВА ТА СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

План

1. Поняття та загальна характеристика системи права.
2. Загальна характеристика основних галузей права України.
3. Поняття та загальна характеристика системи законодавства.
4. Систематизація законодавства.

1. Поняття та загальна характеристика системи права

Кожна держава має свою національну правову систему, яка є частиною її соціальної системи. Правова система тієї чи іншої країни має свою специфіку, структуру, мету, відносини, формується у визначений історичний період та характеризується притаманними лише їй національними особливостями.

Правова система — це сукупність взаємопов'язаних, взаємодіючих і взаємоузгоджених правових засобів, за допомогою яких держава здійснює регулювання суспільних відносин.

У юридичній науці існують поняття «правова система» і «система права», які не є тотожними, і тому їх слід розрізняти. Поняття «правова система» ширше ніж поняття «система права». Система права є складовим елементом правової системи. Вона відображує не всю сукупність правових явищ, а тільки внутрішню будову права як сукупність правових норм.

Системна побудова права має велике значення, тому що дозволяє більш повно і точно тлумачити окремо взятую норму права і правильно застосувати її на практиці.

Система права — це обумовлена об'єктивними факторами внутрішня будова права, що характеризується єдністю і узгодженістю всіх її норм, розподілом їх на галузі, підгалузі та інститути права.

Структурними елементами системи права є:

- 1) норма права;
- 2) інститут права;
- 3) підгалузь права;
- 4) галузь права.

Норма права, поняття якої надано при викладенні попередньої теми, носить загальний характер, тобто вона не припиняє свою дію

після одноразового застосування, а діє постійно і безперервно. Норма права також характеризується неконкретністю адресатів — вона поширює свою дію не на індивідуально визначених, а на будь-яких осіб, які вступають або можуть вступити в правовідносини на її основі.

Правові норми завжди існують у формально закінченому вигляді в нормативно-правових актах, з яких складаються інститути, підгалузі та галузі права.

Основним структурним елементом системи права є галузь права.

Галузь права — це сукупність правових норм, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання.

В основі розподілу права на галузі лежать два критерії — предмет (матеріальний критерій) та метод (юридичний критерій) правового регулювання.

Предмет правового регулювання — це сукупність якісно однорідних суспільних відносин, які врегульовані нормами права.

Предмет правового регулювання вказує, на яку групу однорідних суспільних відносин спрямована дія норми права, тобто відповідає на питання: що саме, які суспільні відносини регулюються правовими нормами.

Предмет правого регулювання є головною підставою для поділу правових норм на галузі права, тобто кожній галузі права відповідає певний предмет правового регулювання. Наприклад, предмет земельного права складають суспільні відносини у сфері раціонального використання і охорони земель; предмет адміністративного права — суспільні відносини у сфері здійснення виконавчої влади та державного управління тощо.

Додатковим, похідним від предмета, критерієм розподілу норм права на галузі, є метод правового регулювання.

Метод правового регулювання — це сукупність прийомів та способів, за допомогою яких здійснюється вплив права на суспільні відносини певного виду.

Метод правового регулювання відповідає на питання: як, яким чином право здійснює свій регулятивний вплив. Кожній галузі права характерний свій набір методів правового регулювання.

За предметом і методом правового регулювання галузі права поділяються на:

- 1) **профілюючі (фундаментальні)** — конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне, цивільне процесуальне, кримінально-процесуальне право;

- 2) **спеціальні** — трудове, сімейне, фінансове, земельне, водне, лісове право тощо;
- 3) **комплексні** — господарське, аграрне, житлове, екологічне, морське право тощо.

Як правило, кожна галузь права має свої інститути права.

Інститут права — це сукупність відокремлених, взаємопов'язаних правових норм певної галузі чи підгалузі права, що регулюють певну групу однорідних суспільних відносин.

Інститут права регулює окремі сторони суспільного життя і характеризується певними властивостями, а саме: регулятивністю, предметністю та галузевістю. Його головне призначення — забезпечити відносно закінчене регулювання у межах своєї групи однорідних суспільних відносин.

Серед правових інститутів розрізняють:

- 1) галузеві (інститут громадянства, інститут спадкування), тобто кожний з них має власний предмет, метод правового регулювання та правовий режим;
- 2) міжгалузеві (інститут юридичної відповідальності за злочини, інститут права власності), тобто до його складу входять норми різних галузей права;
- 3) комплексні (інститут права власності складається з інститутів власності українського народу, державної, приватної та комунальної власності), тобто до його складу входять менші за обсягом інститути.

Крім того, залежно від підстав, **правові інститути поділяються на:**

- 1) за галузевою належністю — **конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне та інші галузі права;**
- 2) у залежності від ролі, яку вони виконують — **предметні і функціональні;**
- 3) у залежності від відносин, що вони регулюють — **матеріальні і процесуальні;**
- 4) залежно від закріплення загальних понять, принципів, завдань чи спеціальних зобов'язань — **загальні і спеціальні;**
- 5) за спрямованістю дії — **регулятивні і правоохоронні.**

Споріднені інститути утворюють підгалузі права, які є більшими за обсягом ніж правовий інститут, але водночас залишається у межах певної галузі права.

Підгалузь права — це сукупність однорідних правових інститутів певної галузі права, що регулюють певну сферу суспільних відносин.

На відміну від правових інститутів, підгалузь права не є обов'язковим елементом кожної галузі права. Вона утворюється лише в межах найрозвиненіших галузей права. Наприклад, у складі конституційного права вирізняють такі підгалузі, як виборче, парламентське, муніципальне право; у цивільному — зобов'язальне, авторське, спадкове право; у фінансовому — бюджетне, податкове право тощо.

Галузі права, для яких характерні невеликі обсяги нормативного матеріалу, не мають у своєму складі підгалузей права (процесуальні галузі права). В той же час, за певних умов, а саме об'єктивної потреби у регулюванні певних сфер суспільних відносин, підгалузь може набути характеру самостійної галузі права. Так, наприклад, з галузі цивільного права відокремилось житлове право.

Залежно від соціального призначення, всю систему права можна поділити на **матеріальне** (конституційне, адміністративне, цивільне, трудове, сімейне, кримінальне право тощо) і **процесуальне** (цивільне процесуальне, адміністративно-процесуальне, кримінально-процесуальне) **право**.

Предметом матеріального права є врегульовані суспільні відносини, які реально склалися між людьми і повинні бути організовані за допомогою правового регулювання, а предметом процесуального права — є організаційні суспільні відносини, тобто такі, які визначають засоби реалізації норм матеріального права і де суб'єктами, як правило, виступають органи держави та їх посадові особи.

Особливе місце у системі права будь-якої держави займає міжнародне право (публічне і приватне), яке хоча і не входить у національну систему права, але здійснює на неї відповідний вплив.

Теоретичне обґрунтування поділу системи права на публічне і приватне було здійснено юристами стародавнього Риму. Так, римський юрист Ульпіан писав, що публічне право має відношення до держави, а приватне — відбиває інтереси окремих осіб. Такий поділ права дістав у подальшому теоретичну підтримку у працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є, І. Канта, Г. Гегеля, Л. Петражинського, М. Коркунова, Г. Шершеневича та інших.

У теперішній час правові системи багатьох цивілізованих країн, у тому числі і України, ґрунтуються на принципі поділу права на приватне і публічне.

До публічного права можна віднести такі галузі права, як конституційне, адміністративне, кримінальне, фінансове та ін.

До приватного права можна віднести такі галузі права, як цивільне, сімейне, трудове, підприємницьке право.

Публічне і приватне право взаємопов'язані між собою. Приватне право фактично не існує без публічного, оскільки публічне право покликане охороняти і захищати приватні відносини.

На сьогодні публічне і приватне право лишаються фундаментальними вихідними частинами дійсно демократичної правової системи.

2. Загальна характеристика основних галузей права України

Система права України, залежно від предмета та методу правового регулювання, поділяється на ряд галузей права, для кожної із якої характерні свої ознаки.

Основними галузями сучасного права України є:

1) **конституційне право** — це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що пов'язані з основами конституційного ладу, державним і територіальним устроєм, правовим статусом людини і громадянина, порядком організації та функціонування органів державної влади, загальними засадами місцевого самоврядування.

Конституційне право — це провідна галузь національного права України, її норми є основоположним для всіх інших галузей права, їх базовим нормативним матеріалом. Норми конституційного права мають зобов'язальний, заборонний та дозвільний характер.

Джерелами конституційного права є Конституція України та конституційні закони («Про всеукраїнський і місцевий референдум», «Про громадянство України», «Про статус народного депутата України», «Про вибори народних депутатів України» та ін.);

2) **адміністративне право** — це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері державно-управлінської діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів, а також органів місцевого самоврядування.

Неодмінною ознакою суспільних відносин, які регулюються адміністративним правом, є наявність у їх складі суб'єкта, який наділений державно-владними повноваженнями.

Джерелами адміністративного права є Конституція України, відповідні закони України, укази і розпорядження Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, акти центральних органів виконавчої влади, Кодекс України про адміністративні правопорушення тощо;

3) **цивільне право** — це сукупність правових норм, які регулюють майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини, що ґрун-

туються на юридичній рівності та майновій самостійності їх учасників, з метою задоволення останніми власних матеріальних і духовних потреб та інтересів.

Неодмінною ознакою суспільних відносин, які регулюються цивільним правом, є наявність у них вільних і рівних суб'єктів права та відсутність між ними відносин влади і підпорядкованості.

Джерелами цивільного права є Конституція України, Цивільний Кодекс України, а також інші закони України цивільно-правового змісту;

4) **кримінальне право** — це сукупність правових норм, що визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які види та межі покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Норми кримінального права встановлюють правомочність компетентних органів держави щодо осіб, які вчинили злочини, підстави та умови притягнення їх до відповідальності, види і систему санкцій, склад конкретних діянь тощо.

Джерелом кримінального права є Конституція України, Кримінальний кодекс України;

5) **трудове право** — це сукупність правових норм, які регулюють трудові й тісно пов'язані з ними суспільні відносини незалежно від форм власності, господарювання чи галузевої підпорядкованості підприємств, установ, організацій.

Суб'єкти трудових відносин можуть бути як рівноправними, так і знаходитись (один з них) у стані підлеглості.

Джерелами трудового права є Конституція України, Кодекс законів про працю, інші закони та підзаконні нормативно-правові акти України;

6) **сімейне право** — це сукупність правових норм, які регулюють та охороняють особисті й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають зі шлюбу та належності до сім'ї.

Норми сімейного права встановлюють порядок і умови укладання шлюбу, регулюють особисті немайнові і майнові відносини в сім'ї — між подружжям, між батьками і дітьми, між іншими членами сім'ї, відносини, які виникають у зв'язку з усиновленням, опікою та піклуванням, патронатом над дітьми, порядок та умови припинення шлюбу.

Джерелом сімейного права є Конституція України, Сімейний Кодекс України;

7) **фінансове право** — це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері фінансової діяльності держави.

Суб'єктами фінансових відносин можуть бути як органи держави, так і всі юридичні та фізичні особи.

Норми фінансового права регулюють порядок формування і розподілу бюджетних коштів, порядок грошового обігу, оподаткування, діяльності банків тощо.

До джерел фінансового права належать Конституція України, інші закони та підзаконні нормативно-правові акти України;

8) **земельне право** — це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням землею.

Норми земельного права регулюють питання землекористування і землеустрою, зберігання і розподілу земельного фонду, визначення правового режиму різних видів землі відповідно до їх адміністративно-господарського призначення.

Джерелом земельного права є Конституція України, Земельний кодекс України та інші нормативно-правові акти про надра, ліса, воду, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря («Лісовий кодекс України», «Кодекс України про надра», «Водний кодекс України» тощо);

9) **екологічне права** — це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері освоєння, використання і охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки.

Норми екологічного права забезпечують конституційне право кожної людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Джерелом екологічного права є Конституція та закони України («Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону атмосферного повітря», «Про екологічний аудит», «Про екологічну експертизу» тощо);

10) **цивільне процесуальне право** — це сукупність правових норм, які регулюють порядок здійснення судочинства у цивільних справах, а також порядок виконання судових рішень.

Норми цивільного процесуального права визначають мету, завдання, права і обов'язки суду при здійсненні правосуддя; закріплюють правове становище учасників цивільного процесу; регламентують хід судового розгляду; порядок винесення і оскарження судового рішення.

Джерелом цивільного процесуального права є Конституція України, Цивільний процесуальний кодекс України;

11) **кримінально-процесуальне право** — це сукупність правових норм, які регулюють діяльність органів попереднього слідства, проку-

ратури і суду щодо розслідування злочинів і розгляду кримінальних справ у суді.

Норми кримінально-процесуального права встановлюють чітку регламентацію прав і обов'язків компетентних органів та їх посадових осіб у процесі розслідування і судового розгляду.

Джерелом кримінально-процесуального права є Конституція України, Кримінально-процесуальний кодекс України;

12) **кримінально-виконавче право** — це сукупність правових норм, які регулюють порядок та умови відбуття покарання засудженими, а також порядок діяльності установ, що виконують вироки.

Джерелом кримінально-виконавчого права є Конституція України, Кримінально-виконавчий кодекс України.

Наведений перелік галузей права України не є вичерпним, існують й інші галузі права.

3. Поняття та загальна характеристика системи законодавства

Необхідно зазначити, що система права і система законодавства є різними, за своєю природою, категоріями. Якщо система права відбиває об'єктивні закономірності суспільного розвитку і від ступеня цієї об'єктивності залежить зміст системи законодавства та ефективність його реалізації, то система законодавства, як результат діяльності уповноважених суб'єктів, має суб'єктивний характер і обумовлюється існуючими соціально-економічними умовами.

Іншими словами, якщо система права — це внутрішня організація та будова права, то система законодавства — це зовнішня форма виразу та закріплення нормативного матеріалу, сукупність правових джерел. Система права і система законодавства співвідносяться між собою як зміст і форма права, тобто законодавство є основною формою вираження права. Право домінує над законодавством і на відміну від останнього має значно більше проявів у суспільстві — правовідносинах, правосвідомості, правовій культурі, правових звичаях, традиціях тощо.

Право і законодавство хоча і взаємопов'язані, але вони не є тотожними явищами. Між ними існують деякі відмінності, а саме:

- 1) первинним елементом побудови системи права виступає норма права, яка завжди має чітку структуру (гіпотеза, диспозиція, санкція), а первинним елементом будови системи законодавства є стаття нормативно-правового акта, котра, зазвичай, не має чіткої структури;

- 2) система законодавства, за обсягом поданого у ньому матеріалу, ширше ніж система права, тому що включає те, що не може бути віднесеним до норм права — різні програмні положення, вказівки на мету і мотиви видання тих чи інших актів;
- 3) система права складається з галузей права, які мають свій предмет і метод правового регулювання, а система законодавства включає галузі законодавства, в яких відсутній метод правового регулювання;
- 4) норми галузі права відрізняються більш високим ступенем однорідності суспільних відносин ніж норми галузі законодавства;
- 5) внутрішня структура системи права не збігається з внутрішньою структурою системи законодавства, тому що система права має тільки горизонтальну (галузеву) будову, а система законодавства може мати як горизонтальну (галузеву) так і вертикальну (ієрархічну) будову;
- 6) структурні елементи системи права (норми права) не мають зовнішніх реквізитів: назв розділів, глав, статей та інших частин, а структурні елементи системи законодавства (нормативно-правові акти), як правило, мають назви розділів, глав, статей.

Система законодавства — це сукупність усіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів держави, які розподілені залежно від предмета правового регулювання на галузі та інститути законодавства.

Система законодавства, як і система права, має певну структуру, яка є теоретичною конструкцією, що відображає внутрішню організацію упорядкованих і узгоджених нормативно-правових актів та поділу їх на галузі й інститути законодавства.

Структура системи законодавства України поділяється на:

1) **горизонтальну (галузеву)**, яка передбачає поділ нормативно-правових актів за галузевою ознакою, тобто за предметом правового регулювання.

В одних випадках галузі права збігаються з галузями законодавства, а в іншому випадку — ні. Наприклад, цивільному праву відповідає цивільне законодавство, кримінальному праву — кримінальне законодавство, в той же час є морське право, а відповідної галузі законодавства не існує, оскільки відсутній кодифікований нормативно-правовий акт.

Крім того, на базі однієї галузі права може існувати декілька галузей законодавства. Наприклад, на базі конституційного права існує виборче, інформаційне законодавство тощо;

2) **вертикальну (ієрархічну)**, яка передбачає розташування нормативно-правових актів у залежності від її юридичної сили та місця суб'єкта законодавства в системі нормотворчих органів.

Найвищу юридичну силу має Конституція. На її основі приймаються закони та підзаконні нормативно-правові акти, які видаються на виконання законів і не повинні суперечити їм.

У залежності від об'єкта правового регулювання може складатися і комплексна система законодавства.

4. Систематизація законодавства

Законодавство складається з великої кількості нормативно-правових актів, прийнятих різними правотворчими органами держави у різні історичні періоди, у зв'язку з чим виникають неузгодженості між новим і старим законодавством. Крім того законодавство має акти, які формально не діють, у ньому часто зустрічаються прогалини, не зв'язані один з одним положення; деякі законодавчі акти повторюються, а у деяких з них неточно формулюються терміни тощо.

Тому, час від часу, виникає необхідність приведення законодавства у чітку систему, ліквідації протиріч шляхом внесення змін і доповнень, тобто здійснювати систематизацію законодавства.

Систематизація законодавства — це діяльність компетентних державних органів та уповноважених організацій з упорядкування і вдосконалення чинних нормативно-правових актів, зведення їх у єдину внутрішньо узгоджену систему.

Систематизація законодавства — це постійна форма розвитку і упорядкування діючої правової системи, вона здійснюється з метою встановлення і усунення прогалин, протиріч у чинному законодавстві, внесення до нього корективів; підвищення ефективності законодавства; забезпечення можливості оперативного знаходити і вірно тлумачити усі потрібні правові норми; сприяння вивченню законодавства, а також його дослідженню.

Основними видами систематизації нормативно-правових актів є:

- 1) інкорпорація;
- 2) кодифікація;
- 3) консолідація.

Інкорпорація — це вид систематизації законодавства, який передбачає об'єднання нормативно-правових актів без зміни їх

змісту в збірники у хронологічному, алфавітному, предметному чи іншому порядку.

Метою інкорпорації є підтримка законодавства у діючому стані, який міг би забезпечити його доступність, надавати усім суб'єктам права достовірну інформацію про нормативно-правові акти у їх чинній редакції.

Результатом інкорпорації є зовнішнє упорядкування чинного законодавства. Під час такого упорядкування до тексту актів, вміщених у збірник вносяться всі наступні офіційні зміни і доповнення з фіксуванням реквізитів тих актів, якими внесені відповідні корективи, а також вилучаються глави, статті, окремі пункти, абзаци й інші частини, які визнані такими, що втратили силу.

Із тексту нормативно-правових актів виключаються також різного роду оперативні доручення, ненормативні приписи, тимчасові норми, строк дії яких закінчився, відомості про осіб, що підписали відповідний акт.

Отже, особливістю інкорпорації є те, що при упорядкуванні законодавства зміст нормативно-правових актів по суті залишається незмінним. І цією властивістю інкорпорація відрізняється від кодифікації і консолідації.

Залежно від юридичної сили збірників, що видаються, інкорпорація поділяється на офіційну і неофіційну.

Офіційна інкорпорація здійснюється від імені компетентних правотворчих державних органів, які затверджують або у інший спосіб офіційно схвалюють підготовлені збірники чинних нормативно-правових актів. Такі збірники є офіційною формою оприлюднення діючих актів або тих, що набувають чинності і виступають офіційним джерелом права. І тому на його матеріали можна посилатися у процесі правотворчої або правозастосовчої діяльності, при вирішенні будь-якої юридичної справи.

Неофіційна інкорпорація здійснюється відомствами, державними чи приватними видавництвами, науковими установами, навчальними закладами, окремими спеціалістами за власною ініціативою. Неофіційні збірники законодавства не є джерелами права, на них не можна посилатися у процесі правотворчості й застосування права, вони мають суто довідково-інформаційний характер.

Більшість виданих на сьогодні в Україні збірників законодавства — це є неофіційна інкорпорація.

Залежно від способу розміщення матеріалу інкорпорація поділяється на види:

- 1) **хронологічна**, тобто у збірнику законодавства нормативно-правові акти розташовуються за датами їх опублікування і набрання законної сили. У хронологічній інкорпорації кожний нормативно-правовий акт має порядковий номер, назву, рік, місяць і день видання, а також номер статті;
- 2) **систематична (предметна, тематична)**, тобто у збірнику законодавства нормативно-правові акти розташовуються за тематичними розділами або за предметною ознакою (галузями права, їх інститутами), сферами державної діяльності. У систематичних збірниках на початку кожного розділу та кожного підрозділу розміщуються акти більшої юридичної сили, що містять основні принципові норми з відповідного питання, а потім акти, що розвивають, конкретизують і деталізують основні норми;
- 3) **суб'єктна**, тобто упорядкування нормативно-правових актів здійснюється за суб'єктом їх прийняття.

Окремі інкорпоративні збірники можуть будуватися не за одним, а за кількома критеріями (наприклад, хронологічним та за критерієм суб'єкта нормотворчості. Так, наприклад, подається матеріал у «Відомостях Верховної Ради України»).

Кодифікація — це вид систематизації законодавства, який передбачає змістовну переробку (усунення розбіжностей і протиріч, скасування застарілих норм) нормативно-правових актів, що мають спільний предмет і метод правового регулювання та створення нового систематизованого нормативно-правового акту.

Кодифікація є, по суті, вищою правотворчою формою систематизації нормативного матеріалу. Вона узагальнює, доповнює та впорядковує лише чинне законодавство, об'єднуючи його у певній галузі права. Результатом кодифікації є прийняття нового зведеного нормативно-правового акту стабільного змісту, який регулює значну частину суспільних відносин у сфері дії певної галузі права. Акт кодифікації завжди значний за обсягом та має складну структуру.

Кодифікаційна робота здійснюється виключно державними органами згідно з їх компетенцією і має офіційний характер.

Кодифікаційні акти можуть зовнішньо виражатися у різних формах, а саме:

- 1) **основи законодавства** — це сукупність нормативно-правових актів, які містять поняття, цілі, завдання і принципи правового регулювання, які визначають основні напрямки регулювання певної сфери суспільних відносин;
- 2) **кодекси** — це нормативно-правовий акт, в якому об'єднано і систематизовано правові норми, що регулюють певну сферу суспільних відносин.

Кодекс є найбільш уживаним видом кодифікованого акту. Він має структурний розподіл на частини, розділи, підрозділи, статті, які певною мірою відображають зміст тієї чи іншої галузі законодавства.

Кодекс, або повністю поглинає всі норми відповідної галузі (Кримінальний кодекс), або містить основну за обсягом найбільш важливу частину таких норм (Цивільний кодекс);

- 3) **статути** — це нормативно-правові акти, які регулюють правове становище певних підприємств, органів, установ (Статут підприємства) або ту чи іншу сферу державної діяльності (Статут залізничних доріг).

Тобто статут визначає статус юридичної особи, її завдання, структуру, функції, порядок діяльності тощо;

- 4) **положення** — це нормативно-правові акти спеціальної дії, які регламентують правовий стан, завдання і компетенцію певного органу, установи, організації чи групи однорідних органів, установ, організацій (Положення про проходження служби рядовим та начальницьким складом органів внутрішніх справ України);
- 5) **правила** — це нормативно-правові акти, які містять процедурні норми, що визначають порядок організації якого-небудь роду діяльності та мають загальнодержавне значення (Правила дорожнього руху).

В юридичній літературі за обсягом розрізняють наступні **види кодифікації**:

- 1) **загальна** — це створення зведених кодифікаційних актів з основних галузей законодавства (Конституція);
- 2) **галузева** — це систематизація нормативно-правових актів у межах певної галузі законодавства (Цивільний, Сімейний, Кримінальний кодекси тощо);
- 3) **спеціальна** — це систематизація нормативно-правових актів у межах одного чи декількох інститутів (Податковий, Лісовий, Митний кодекси тощо).

Таким чином, кодифікаційний акт є впорядкованою системою пов'язаних між собою нормативних приписів, що регулюють на основі єдиних принципів права певну сферу відносно однорідних, достатньо стабільних суспільних відносин.

Кодифікаційні акти сприяють стабільності законодавства, є основою законодавчої діяльності.

Консолідація — це вид систематизації законодавства, який передбачає створення, на основі кількох нормативно-правових

актів з одного і того ж питання, нового об'єднаного акта, в якому нормативні приписи розміщуються в логічному порядку після редакційної обробки, але без зміни змісту.

При консолідації новий акт затверджується компетентним правотворчим органом, а старі численні розрізнені акти визнаються такими, що втратили чинність.

У процесі підготовки консолідованого акта здійснюється повне редагування, усуваються протиріччя, повторення тощо, але новий, укладений акт не змінює змісту правового регулювання, не вносить зміни в чинне законодавство.

Консолідація використовується там, де відсутня можливість кодифікації. Вона досить широко використовується в правотворчій діяльності з метою впорядкування нормативних актів з питань оподаткування, адміністративної відповідальності тощо.

Тема 11. ПРАВОВІДНОСИНИ

План

1. Поняття, ознаки, види та структура правовідносин.
2. Суб'єкти правовідносин.
3. Об'єкти правовідносин.
4. Зміст правовідносин.
5. Поняття та види юридичних фактів.

1. Поняття, ознаки, види та структура правовідносин

У будь-якому суспільстві існують зв'язки між людьми, які встановлюються у процесі їх спільної діяльності. Ці зв'язки певною мірою упорядковані і організовані за допомогою моральних, релігійних та інших соціальних норм. Але значна частина суспільних відносин будується на підставі правових норм і тому їх називають правовими відносинами. У межах правовідносин життєдіяльність суспільства набуває цивілізованого, стабільного і передбаченого характеру. Правовідносини є особливим видом суспільних відносин, вони визрівають у глибині суспільних відносин, обумовлюються політичними, економічними та іншими соціальними потребами, що сприяє необхідності їх визначення і захисту з боку держави.

У той же час держава не може змінювати основоположний характер тих чи інших відносин за допомогою правових засобів, а тим більше утворювати нові суспільні відносини. Вона може за допомогою прийнятих нормативно-правових актів тільки прискорювати розвиток прогресивних суспільних тенденцій чи, навпаки, стримувати або витискати з життя суспільства негативні зв'язки і процеси.

Правовідносини виникають і існують тоді, коли є два і більше суб'єктів суспільних відносин, між якими виникає правовий зв'язок у формі суб'єктивних прав та обов'язків з приводу задоволення своїх матеріальних і духовних потреб та інтересів.

Отже, метою правових відносин є врегулювання та впорядкування певних суспільних відносин, які існують між людьми і їхніми організаціями.

Правові відносини — це врегульовані нормами права суспільні зв'язки між суб'єктами права, які є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, що забезпечуються державою.

З цього визначення можна виділити **основні ознаки правовідносин**:

- 1) це особливий різновид суспільних відносин, які виникають між людьми чи об'єднаннями людей з приводу соціального блага або забезпечення яких-небудь інтересів. Наприклад, власник майна може реалізувати свою правомочність тільки у стосунках з іншими людьми, тобто він може продати, знищити або подарувати своє майно будь-якій особі, а також вимагати додержання свого права власності від інших людей та організацій. Не може бути правовідносин між людиною та тваринами, рослинами або предметами;
- 2) є результатом свідомої вольової діяльності людини, тобто перш ніж скластися, правовідносини проходять через свідомість і волю людей, в якій складається модель майбутніх стосунків, при цьому враховуються власні і загальнолюдські цінності та суспільні пріоритети;
- 3) вони виникають, змінюються чи припиняються відповідно до норм права, які впливають на поведінку людей і через неї реалізуються. Тобто у нормах права вже закладені правовідносини, але в абстрактній формі. Єдиний виняток з цього правила — виникнення правовідносин у випадку вирішення юридичної справи на основі аналогії права;
- 4) учасниками правовідносин є конкретні суб'єкти права, які пов'язані між собою суб'єктивними правами та юридичними обов'язками, які закріплені у правових нормах. Тобто у правовідносинах завжди є дві сторони — одна сторона має точно визначені суб'єктивні права (уповноважена сторона), а на іншу — покладені відповідні юридичні обов'язки (зобов'язана сторона). Не може бути правовідносин, заснованих лише на правах або лише на обов'язках. Правам однієї сторони відповідають обов'язки іншої. Наприклад, одна сторона (кредитор) має право на одержання боргу, а інша сторона (боржник) має обов'язок повернути борг. У більшості правовідносин кожна сторона одночасно має права і несе обов'язки;
- 5) реалізація всіх правовідносин, які мають місце в суспільстві, забезпечується можливістю застосування державного примусу. У більшості випадків реалізація суб'єктивного права або юридичного обов'язку здійснюється свідомо і добровільно з боку їх учасників, без застосування заходів державного примусу. У разі необхідності зацікавлена сторона може звернутися до органу, який

наділений державно-владними повноваженнями, за відновленням порушеного суб'єктивного права або виконання юридичного обов'язку.

Класифікація існуючих у суспільстві правових відносин на види здійснюється за різними критеріями. Розрізняють такі **види правовідносин:**

- 1) за галузевою ознакою (предметом правового регулювання) — **конституційні** (відносини громадянства), **цивільні** (відносини купівлі-продажу цінних паперів), **трудові** (відносини щодо прийому на роботу і звільнення з роботи працівника власником підприємства або уповноваженим ним органом), **адміністративні** (відносини, пов'язані зі сплатою штрафу за порушення правил дорожнього руху), **кримінальні** (відносини щодо призначення покарання) тощо. Тобто правовідносини відповідають тим галузям права, норми яких вони реалізують;
- 2) за функціональним призначенням, тобто залежно від елементу норми права (диспозиції чи санкції), на основі якого виникають правовідносини — **регулятивні**, в яких поведінка суб'єкта повністю відповідає диспозиції норми права, тобто є правомірною та **охоронні**, які виникають з факту неправомірної поведінки суб'єкта як реакція держави на таку поведінку, тобто відновлення порушеного права;
- 3) за субординацією в правовому регулюванні — **матеріальні**, які виникають на основі матеріальних відносин і реалізуються нормами матеріального права (наприклад, матеріальні правовідносини виникають з приводу права на освіту, на охорону здоров'я, на особисту безпеку тощо) та **процесуальні**, які виникають на основі організаційних відносин і реалізуються нормами процесуального права. Вони похідні від норм матеріального права і встановлюють процедуру реалізації прав і обов'язків суб'єктів права, порядок вирішення юридичних справ. До них належать цивільно-процесуальні, адміністративно-процесуальні, кримінально-процесуальні, господарсько-процесуальні та інші процесуальні відносини (наприклад, процедура подання до суду позову, процедура обшуку, процедура участі в конкурсних іспитах при вступі до вищого навчального закладу тощо);
- 4) за волевиявленням сторін (методом правового регулювання) — **договірні**, які виникають за згодою як уповноваженої так і зобов'язаної сторони (наприклад, укладання договору підряду) та **управлінські**, які виникають за бажанням лише уповноваженої

сторони (наприклад, притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності);

- 5) за ступенем визначеності суб'єктів — **відносні**, в яких точно визначені права і обов'язки всіх учасників правовідносин (наприклад, відносини між продавцем і покупцем) та **абсолютні**, в яких визначена лише одна сторона — уповноважена — а всі інші зобов'язані утримуватися від порушення її законних прав та інтересів (наприклад, відносини авторського права);
- 6) за характером дій зобов'язаного суб'єкта — **активні**, в яких зобов'язаний суб'єкт повинен вчинити певні дії на користь іншої сторони та **пасивні**, в яких він повинен утриматися від небажаних для іншої сторони дій;
- 7) за кількістю суб'єктів, які беруть участь у правовідносинах — **прості**, які виникають лише між двома суб'єктами та **складні**, які виникають між трьома і більше суб'єктів;
- 8) за розподілом прав і обов'язків між суб'єктами — **односторонні**, в яких кожна із сторін має або суб'єктивні права, або юридичні обов'язки (наприклад, договір дарування) та **двосторонні**, в яких кожна із сторін має як суб'єктивні права, так і юридичні обов'язки (наприклад, договір купівлі-продажу);
- 9) за часом дії — **короткострокові**, які тривають протягом незначного часового відрізка і припиняються одразу після виконання їх учасниками своїх прав та обов'язків (наприклад, після сплати державного мита) та **довгострокові**, які існують впродовж певного, відносно тривалого проміжку часу (наприклад, правовідносини між вищим навчальним закладом і студентом до отримання останнім диплому про вищу освіту).

Правовідносини мають складну будову (структуру). Під структурою правовідносин розуміють сукупність її внутрішніх елементів і спосіб зв'язку між ними на підставі розподілу між учасниками даних відносин суб'єктивних прав, обов'язків і відповідальності з приводу певного соціального блага або забезпечення законних інтересів.

Отже, термін «структура» містить елементний склад правовідносин і правовий зв'язок між ними.

До складу правовідносин входять такі елементи:

- 1) суб'єкти;
- 2) об'єкти;
- 3) зміст.

2. Суб'єкти правовідносин

Суб'єкт правовідносин — це учасник правових відносин, який має суб'єктивні права та здатний виконувати юридичні обов'язки.

Суб'єктами правовідносин може бути тільки людина або об'єднання людей.

Види суб'єктів правовідносин:

1) індивідуальні суб'єкти (фізичні особи):

- громадяни даної держави;
- іноземні громадяни чи піддані;
- особи без громадянства (апатриди);
- особи, які мають подвійне громадянство (біпатриди).

Індивідуальні суб'єкти правовідносин діють в усіх сферах суспільного життя: політичній, економічній, соціальній, ідеологічній та ін. На території України усі права і обов'язки мають лише її громадяни, у той час як права і обов'язки інших осіб обмежені чинним законодавством.

2) колективні суб'єкти (юридичні особи):

- державні органи;
- підприємства, установи, організації;
- органи місцевого самоврядування;
- посадові особи, тобто представники державної влади, які виконують організаторсько-розпорядчі чи адміністративно-господарські обов'язки;
- громадські об'єднання (політичні партії, профспілкові організації, релігійні організації тощо).

Колективні суб'єкти реалізують свої повноваження шляхом видання нормативних та індивідуальних актів, а також через їх виконання і дотримання завдяки матеріальним, організаційним та примусовим заходам (наприклад, місцеві органи самоврядування організують і забезпечують роботу житлово-комунальних, транспортних та інших структур). Колективним суб'єктом є також держава, як суб'єкт міжнародно-правових, конституційно-правових, цивільно-правових та інших відносин. Вона може виступати позивачем або відповідачем у суді, хоча не є юридичною особою;

3) соціальні спільності:

- народ;
- нація;
- населення адміністративно-територіальної одиниці;

– трудові колективи та ін.

Можливість того чи іншого суб'єкта бути учасником правовідносин визначається його правосуб'єктністю.

Правосуб'єктність — це передбачена нормами права здатність особи бути носієм прав і обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести юридичну відповідальність за свої дії.

Важливою властивістю правосуб'єктності є її гарантованість державою, тобто відповідні державні органи зобов'язані забезпечити кожному суб'єкту права можливість повного і безперешкодного здійснення прав, а також виконання обов'язків, зумовлених його правосуб'єктністю. Як зазначається у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, який був прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 році «кожна людина, де б вона не була, має право на визнання її правосуб'єктності».

Обсяг правосуб'єктності у кожного суб'єкта права різний. Для індивідуальних суб'єктів він в основному залежить від віку, наявності громадянства, стану психічного здоров'я. Так, з 18 років у суб'єкта права виникає пасивне виборче право і право на одруження, з 14 років — обов'язок нести кримінальну відповідальність за вчинення небезпечних злочинів, а з 16 років — усіх злочинів тощо. Громадяни держави, порівняно з іноземними громадянами та особами без громадянства, мають великий обсяг прав у політичній сфері. Так, вони мають право обирати і бути обраними до органів державної влади, обіймати посади в органах державного управління тощо, чого позбавленні останні. Особи, які внаслідок психічного розладу здоров'я чи недоумства нездатні усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними, у встановленому законом порядку обмежуються в правах (наприклад, вони не мають права вчиняти правочини щодо розпорядження свого майна тощо).

Правосуб'єктність колективних суб'єктів визначається їхньою компетенцією і правовим статусом юридичної особи, обсяг яких залежить передусім від мети їх створення і діяльності.

Правосуб'єктність поряд з нормами права і юридичним фактом є передумовою виникнення правовідносин, вона являє собою **сукупність правоздатності та дієздатності**.

Правоздатність — це передбачена нормами права здатність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Основні види правоздатності:

- 1) **загальна правоздатність** — це здатність особи мати будь-які права і обов'язки, що передбачені чинним законодавством. Вона

визнається державою за фізичними особами з моменту їх народження і припиняється зі смертю.

У сучасному цивілізованому суспільстві немає і не може бути людей, не наділених загальною правоздатністю. Це важлива передумова і невід'ємний елемент політико-юридичного і соціального статусу особи. В той же час та чи інша особа не може бути носієм усіх існуючих прав одночасно, а також у кожній особі фактична можливість мати ті чи інші права внаслідок різних причин настає у різний час. Так, якщо громадянин має у даний час права, яких не має інший, це не означає, що у них різна правоздатність. Правоздатність у них однакова, а сукупність прав і обов'язків різна;

- 2) **галузева правоздатність** — це здатність особи чи організації набувати права в тій чи іншій галузі права. У кожній галузі права строки її настання можуть бути неоднаковими;
- 3) **спеціальна правоздатність** — це здатність, що пов'язана з певними особливостями суб'єкта, або така, що потребує спеціальних знань і навичок (наприклад, судді, працівники правоохоронних органів тощо). Правоздатність юридичних осіб є завжди спеціальною. Вона виникає з моменту їх державної реєстрації, а в окремих випадках згідно чинному законодавству — з моменту отримання ними ліцензій на спеціально визначені види діяльності, обмежена тими завданнями і правомочностями, які зафіксовані у статутах і положеннях цих юридичних осіб, і припиняється разом з їх ліквідацією.

Отже, правоздатність — це категорія, яка притаманна усім суб'єктам правовідносин, але не однакова для усіх, тому що кількість прав і обов'язків у окремих суб'єктів може бути різною. Правоздатність сама по собі ніякого реального блага не дає, вона дає тільки право мати право, а вже останнє відкриває шлях до володіння тим чи іншим благом, здійснення відповідних дій тощо. Суб'єкт, наділений правоздатністю, не повинен обов'язково реалізовувати всі надані йому права.

Дієздатність — це передбачена нормами права здатність особи своїми діями набувати та самостійно здійснювати суб'єктивні права і виконувати юридичні обов'язки.

Іншими словами, це можливість реалізувати правоздатність. Характер і обсяг дієздатності визначається державою і закріплюється у нормативно-правових актах. Дієздатність обумовлена особливостями державного устрою, історичними, національними і релігійними традиціями, рівнем розвитку економіки, права і громадянського суспільства.

На відміну від правоздатності, дієздатність характеризується тим, що діяльність суб'єктів мусить бути усвідомленою, тобто вона залежить від віку і стану психічного здоров'я фізичної особи.

Згідно чинному законодавству України, повна дієздатність фізичних осіб настає за досягненням нею 18 років, а в окремих випадках і пізніше (наприклад, з 21 року особа може обиратися до органів місцевого самоврядування; з 25 — призначатися суддею тощо). Однак у цивільному і трудовому праві особам надається повна дієздатність і у більш ранньому віці. Так, у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття повна дієздатність у неї настає з моменту реєстрації шлюбу. Повна цивільна дієздатність може бути надана неповнолітній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором або бажає займатися підприємницькою діяльністю. Малолітні особи, віком до 14 років, мають право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, що задовольняють їх потреби та стосується предмета, що має невисоку вартість і відповідає їхньому фізичному, духовному чи соціальному розвитку. Що ж стосовно всіх інших правочинів, то до настання повноліття особи її інтереси представляють батьки чи інші законні представники (опікун, піклувальник).

Ніхто не має права без законних підстав обмежити особу в дієздатності. Обмежити особу в дієздатності або визнати її недієздатною може лише суд у випадках, визначених чинним законодавством. Законом передбачена можливість поновлення цивільної дієздатності фізичної особи у разі видужання чи значного поліпшення психічного стану.

Українське законодавство не визнає добровільної — повної чи часткової відмови громадянина від правоздатності і дієздатності, а також не визнає і будь-яких угод, спрямованих на обмеження правоздатності чи дієздатності.

Однією з форм прояву дієздатності є деліктоздатність.

Деліктоздатність — це передбачена нормами права здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинення протиправних дій.

Передумовою деліктоздатності є осудність, тобто здатність фізичної особи під час здійснення суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Осудність фізичної особи не завжди припускає її повну дієздатність. Так, чинне кримінальне законодавство України передбачає настання кримінальної відповідальності осіб, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років, а за вчинення особливо тяжких злочинів — з 14 років.

3. Об'єкти правовідносин

Об'єкти правовідносин — це певні матеріальні, духовні та інші соціальні блага з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються правовідносини.

Іншими словами, об'єкти правовідносин — це те, на що спрямовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки суб'єктів правових відносин, тобто усе те, що становить предметом їхніх інтересів.

Розрізняють такі види об'єктів правовідносин:

- 1) **матеріальні блага** — це предмети матеріального світу (природні ресурси, земля, надра, ліс тощо), речі (засоби виробництва, предмети споживання) та цінності (цінні папери, гроші тощо);
- 2) **духовні блага** — це результати творчої, інтелектуальної діяльності людини (твори літератури, мистецтва, музики, винаходи, наукові відкриття, комп'ютерні програми тощо);
- 3) **послуги виробничого і невиробничого характеру** — це результати певної поведінки, внаслідок якої виникають права і обов'язки суб'єктів правовідносин. Вони мають місце у сфері управління, побутового обслуговування, господарської, культурної, освітянської та інших сферах діяльності людини (договір на перевезення вантажу, підряд на будівництво будинку, виконання пісень на святковому концерті тощо);
- 4) **особисті немайнові блага** — це життя, здоров'я, безпека, честь, гідність, свобода особи, недоторканість житла та інші права і свободи людини (наприклад, між студентом і адміністрацією вищого навчального закладу виникають правовідносини, так об'єктом цих правовідносин буде не отримання диплому, а отримання відповідного рівня освіти).

У сучасних правових системах світу людина, як така, не може бути об'єктом правовідносин (на відміну від минулого, коли раб чи кріпак розглядався як «річ, яка вміє говорити» і міг бути проданий чи подарований).

4. Зміст правовідносин

Зміст правовідносин — це передбачена нормами права сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єктів правовідносин.

Розрізняють юридичний і фактичний зміст правовідносин.

Юридичний зміст правовідносин — це передбачені нормами права реальна можливість суб'єктів правовідносин щодо здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Фактичний зміст правовідносин — це фактична поведінка суб'єктів правовідносин, у межах якої реалізуються їхні суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Юридичний і фактичний зміст нетотожні. Перший — значно ширший другого і містить невизначену кількість можливостей. Наприклад, особа, що має повну загальну середню освіту, має право вступу до будь-якого вищого навчального закладу, тобто перед нею великий вибір можливостей, які складають зміст її суб'єктивного права (юридичний зміст). Проте реально вона може поступити на навчання в один або два вищі навчальні заклади за умови успішного складання вступних іспитів і тим самим реалізувати один із варіантів свого суб'єктивного права (фактичний зміст).

Таким чином, юридичний зміст правовідносин визначає те, як правовідносини повинні відбуватися, а фактичний зміст правовідносин показує те, як вони відбулися у реальній дійсності.

Правове регулювання здійснюється головним чином через механізм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Суб'єктивні права — це передбачена правовою нормою вид і міра можливої чи дозволеної поведінки суб'єкта правовідносин із задоволенням своїх законних інтересів та потреб, забезпечується як юридичними обов'язками інших суб'єктів, так і захистом з боку держави.

Суб'єктивне право належить лише уповноваженому суб'єкту, який реалізує його на свій розсуд, тобто суб'єкт завжди може відмовитися від використання свого суб'єктивного права, крім випадків, коли суб'єктивне право збігається із юридичним обов'язком (наприклад, кожен громадянин України має конституційні обов'язки, а саме: неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей; сплачувати податки і збори у порядку і розмірах, встановлених законом; шанувати державні символи України тощо).

Суб'єктивні права містять наступні варіанти можливої поведінки уповноваженого суб'єкта, як:

- 1) право здійснювати певні дії, тобто реалізувати свої інтереси;
- 2) право вимагати певних дій від зобов'язаного суб'єкта;
- 3) право вимагати відновлення порушеного права, тобто звертатися до компетентних державних органів за захистом суб'єктивного права і примусового забезпечення юридичного обов'язку;

4) право користуватися певним соціальним благом.

Тобто суб'єктивне право може виступати як право-поведінка, право-вимога, право-домагання, право-користування. Залежно від характеру і стадії реалізації того чи іншого суб'єктивного права на перший план у ньому може виходити одна із зазначених можливостей, як правило, перша. У цілому ж усі вищезазначені елементи становлять зміст і структуру суб'єктивного права.

Суб'єктивне право не може здійснюватися її носієм довільно, незалежно від інших правових норм. Реалізуючи своє суб'єктивне право, суб'єкт правовідносин діє на основі і у межах діючих правових норм.

Юридичні обов'язки — це передбачена правовою нормою і забезпечена можливістю державного примусу міра належної поведінки зобов'язаного суб'єкта, яку він повинен здійснити в інтересах уповноваженого суб'єкта.

Юридичний обов'язок виступає як особливий, передбачений чинним законодавством вид поведінки зобов'язаної особи стосовно уповноваженої особи.

Юридичні обов'язки передбачають наступні варіанти можливої поведінки зобов'язаного суб'єкта, як:

- 1) здійснювати певні дії на користь уповноваженого суб'єкта;
- 2) зобов'язані утримуватися від здійснення дій, що суперечать інтересам інших суб'єктів;
- 3) вимагати здійснення або нездійснення тих чи інших дій від інших суб'єктів;
- 4) нести юридичну відповідальність за невиконання чи неналежне виконання передбачених правовою нормою дій.

Юридичний обов'язок встановлюється як в інтересах уповноваженого суб'єкта, так і в інтересах держави в цілому, яка є гарантом їхнього здійснення. На відміну від суб'єктивного права, відмовитися від виконання юридичного обов'язку не можна, тому що відмова від виконання або неналежного виконання є підставою для юридичної відповідальності.

Залежно від того, який вид поведінки передбачений диспозицією правової норми, **юридичні обов'язки поділяються на активні** (вчинення позитивних дій в інтересах уповноваженого суб'єкта) **і пасивні** (невчинення заборонних дій). Юридичні обов'язки, як і суб'єктивні права, суворо персоніфіковані, тобто вони адресовані не абстрактній особі чи особам, а покладаються на конкретного суб'єкта чи суб'єктів визначених, конкретних правовідносин.

Суб'єктивні права і юридичні обов'язки тісно пов'язані між собою, вони є взаємозалежними і відповідають один одному.

5. Поняття та види юридичних фактів

Юридичні факти не є елементом правовідносин, але тісно з ними пов'язані. Без юридичних фактів навіть за наявності чинних правових норм виникнення правовідносин неможливе. Факти стають юридичними не в силу якихось особливих внутрішніх властивостей, а внаслідок визнання їх такими законом. Не всі факти, дії, випадки, обставини тощо набувають юридичного значення, а тільки ті, що входять до сфери правового регулювання і можуть спричинити юридичні наслідки. Право не породжує факти, вони виникають і існують поза ним, але право надає їм статусу юридичних. Юридичні факти — це реакція правової норми на конкретну життєву ситуацію, яка передбачена в її гіпотезі.

Іншими словами, юридичні факти є необхідними умовами для виникнення, зміни або припинення конкретних правовідносин і характеризуються такими ознаками:

- 1) знаходять свій вияв у зовнішніх обставинах або подіях матеріального світу і пов'язані з їх наявністю або відсутністю;
- 2) прямо або опосередковано передбачені нормами права;
- 3) викликають передбачені законом юридичні наслідки.

Отже, юридичні факти — це передбачені нормами права конкретні життєві обставини, які зумовлюють виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Існують різні способи класифікації юридичних фактів. Залежно від підстав розрізняють такі **види юридичних фактів**:

- 1) **за вольовим критерієм** юридичні факти поділяються на **юридичні дії та юридичні події**.

Юридичні дії — це обставини, які пов'язані з вольовою поведінкою суб'єкта правовідносин та характеризуються як зовнішній прояв його волі і свідомості.

Усі юридичні дії можуть бути **правомірними**, тобто такими, що відповідають вимогам норм права (наприклад, укладення договору) або **неправомірними**, тобто такими, що не відповідають вимогам норм права (наприклад, вчинення правопорушення).

Юридичні події — це обставини або явища, виникнення, дія і припинення яких не залежить від волі суб'єктів правовідносин, але з настанням яких настають певні правові наслідки.

Розрізняють стихійні (природні), антропогенні (людські) та техногенні події. З ними пов'язано виникнення правових відносин по відшкодуванню збитків (наприклад, завданої особі внаслідок землетру-

су), по спадкоємству (наприклад, у разі смерті людини), по виплаті страхових коштів (наприклад, у разі катастрофи, пов'язаною з технікою) тощо. Зазначені події ніяких юридичних зобов'язань не викликають, а лише служать підставами для них;

- 2) **за юридичними наслідками** юридичні факти поділяються на:
 - **правоутворюючі**, тобто такі факти, які зумовлюють виникнення правовідносин (наприклад, при досягненні певного віку суб'єкт має право брати участь у виборах депутатів);
 - **правозмінюючі**, тобто такі факти, які зумовлюють зміну правовідносин (наприклад, при переведенні працівника на іншу роботу змінюється коло його прав і обов'язків);
 - **правоприпиняючі**, тобто такі факти, які зумовлюють припинення правовідносин (наприклад, при скасуванні державної реєстрації припиняється існування юридичної особи);
- 3) **за складом** юридичні факти бувають:
 - **прості**, тобто такі факти, які складаються з однієї життєвої події або дії суб'єкта права, якого достатньо для настання юридичних наслідків (наприклад, написання заяви про надання щорічної відпустки);
 - **складні**, тобто такі факти, які складають певну сукупність окремих простих юридичних фактів, необхідних для настання юридичних наслідків (наприклад, пенсійні правовідносини можуть виникнути лише за наявності таких фактів, як досягнення певного віку, трудового стажу, рішення органу соціального забезпечення про нарахування пенсії);
- 4) **за тривалістю дії** юридичні факти бувають:
 - **одноразові**, тобто такі факти, які складаються з одноразового акту їх виявлення (наприклад, купівля квитка, що дає право на проїзд у транспорті);
 - **триваючі**, тобто такі факти, які складаються з безперервних юридичних дій або юридичного стану (наприклад, перебування у шлюбі, перебування на службі в органах внутрішніх справ).

Юридичні факти відіграють важливу роль у правовій системі, вони поєднують норми права з реальними суспільними відносинами. За їх допомогою життєві обставини набувають юридичного значення і таким чином впливають на суспільні процеси та явища.

Тема 12. ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА ТА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

План

1. Поняття, ознаки і види правової та правомірної поведінки.
2. Поняття, ознаки, види та склад правопорушення.
3. Поняття, ознаки та види юридичної відповідальності.
4. Мета, функції та принципи юридичної відповідальності.

1. Поняття, ознаки і види правової та правомірної поведінки

Одним із видів людської діяльності є поведінка людини, яка перш за все спрямована на безпосереднє задоволення її потреб та досягнення певних особистих інтересів, а також зайняття відповідальної позиції у сфері суспільних відносин. Поведінка людей має різні форми виразу, мотиви, цілі, наслідки, вона може регулюватись нормами права або бути поза сферою правового регулювання (наприклад, відносини дружби, захоплення музикою, спортивними іграми).

Та поведінка людей, що регулюється нормами права, зумовлює виникнення правової поведінки.

Правова поведінка — це передбачені нормами права соціально значима поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюється їх свідомістю та волею, і породжує відповідні юридичні наслідки.

Правовій поведінці притаманні такі ознаки:

- 1) **має соціальне значення**, тобто поведінка людей з точки зору інтересів оточуючого середовища оцінюється як соціально корисна чи соціально шкідлива;
- 2) **має свідомо-вольовий характер**, тобто припускає усвідомлення і ставлення особи до своїх дій щодо наслідків, які вони породжують;
- 3) **має правовому регламентацію**, тобто за допомогою правових норм впроваджується у життя корисна поведінка та витісняється небажана, шкідлива поведінка;
- 4) **має здатність породжувати юридичні наслідки**, тобто будь-яка правова поведінка, виконуючи роль юридичного факту в механізмі правового регулювання, впливає на виникнення, зміну або припинення правовідносин, у яких здійснюються суб'єк-

тивні права і юридичні обов'язки, реалізуються заходи відповідальності.

Зазначені ознаки дозволяють відмежовувати правову поведінку від неправової. За юридичними наслідками **правова поведінка поділяється на два види:**

- 1) поведінка правомірна;
- 2) поведінка протиправна (правопорушення).

Правомірна поведінка — це суспільно корисна, необхідна, бажана і допустима поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, яка відповідає приписам правових норм, гарантується і охороняється державою.

Правомірна поведінка характеризується певними ознаками:

- 1) **відповідає вимогам правових норм**, тобто особа діє правомірно, якщо вона точно дотримується правових приписів;
- 2) **є соціально корисною поведінкою**, тобто вона є бажаною та об'єктивно необхідною для нормального функціонування і розвитку суспільства;
- 3) **має свідомо-вольовий характер**, тобто проявляється як дія або бездіяльність;
- 4) **гарантується і охороняється державою**, включаючи заходи державного примусу.

Правомірна поведінка поділяється на такі види:

- 1) **залежно від сфери суспільних відносин** — економічна, політична, соціальна тощо;
- 2) **залежно від суб'єктів права** — індивідуальна чи колективна поведінка (діяльність трудових колективів, державних органів, громадських об'єднань тощо);
- 3) **залежно від об'єктивної сторони** — дія або бездіяльність;
- 4) **залежно від форм реалізації норм права** — дотримання, виконання, використання, застосування;
- 5) **залежно від ставлення держави до правомірної поведінки** — схвалювана, заохочувальна, допустима;
- 6) **за фіксацією в нормативно-правових актах** — врегульована законодавством або неврегульована законодавством;
- 7) **залежно від особливостей внутрішнього ставлення суб'єкта права до своїх діянь (за суб'єктивною стороною):**
 - **активна (принципова) поведінка**, тобто вона характеризується високим ступенем активності, відповідальності, правосвідомості, внутрішньою переконаністю суб'єктів права у необхідності виконувати вимоги правових норм;

- **звичайна поведінка**, тобто вона характеризується тим, що необхідність виконання вимог правових норм у суб'єктів права стала звичкою, яка не вимагає від них додаткових витрат і зусиль;
- **пасивна (конформістська) поведінка**, тобто вона характеризується низьким ступенем соціальної активності суб'єктів права, їх пристосованістю до зовнішніх обставин, відсутністю власної позиції, прагнення не відрізнятись від інших суб'єктів, а робити так, як роблять інші;
- **маргінальна поведінка**, тобто вона характеризується тим що суб'єктам права притаманна готовність до протиправних дій у разі зниження нагляду і контролю за їх поведінкою, але переступити межу між правомірною та неправомірною поведінкою їм не дозволяє страх перед можливістю застосування юридичної відповідальності.

2. Поняття, ознаки, види та склад правопорушення

Протиправною поведінкою вважають поведінку, що характеризується порушенням норм права. Одним із видів такої поведінки і є правопорушення. Правопорушення є антиподом правомірної поведінки.

Правопорушення — це суспільно небезпечне винне протиправне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, за яке чинне законодавство передбачає юридичну відповідальність.

Кожне правопорушення конкретне, оскільки його чинить конкретний індивідуальний чи колективний суб'єкт у певний час, у певному місці. Щоб визнати ту чи іншу дію правопорушенням, необхідно встановити, чи має вона ознаки правопорушення.

До основних ознак правопорушення належать:

- 1) **суспільна небезпечність (шкідливість)**, тобто спричинення шкідливих наслідків чи загроза спричинення таких наслідків законним інтересам особи, суспільства, держави, які охороняються законом (шкода може бути моральною, матеріальною та фізичною);
- 2) **правопорушенням може бути тільки діяння** — тобто у вигляді активної дії (наприклад, вчинення крадіжки) або у формі бездіяльності — коли норми права зобов'язують особу зробити певні дії, а особа їх не виконує (наприклад, ненадання допомоги).

Правопорушення завжди є актом дії суб'єктів. Думки, наміри, переконання, почуття, погляди, соціальні або особисті властивості особи не є правопорушеннями і відповідно не можуть виступати як підстави юридичної відповідальності;

- 3) **протиправність діяння**, тобто це діяння повинно безпосередньо порушувати вимоги конкретної норми права. Діяння, не врегульовані чинним законодавством не вважаються правопорушенням;
- 4) **винність діяння**, тобто внутрішнє ставлення особи до вчиненого суспільно небезпечного діяння і його наслідків у формі умислу чи необережності. Про винність йде мова тоді, коли особа повинна була обрати варіант поведінки, але вчинила дії всупереч правовим нормам;
- 5) **деліктоздатність суб'єкта**, яка вчинила правопорушення, тобто особа за віком і станом психічного здоров'я усвідомлює характер своїх дій, керує ними та передбачає їх наслідки, а також може нести юридичну відповідальність за їх здійснення. Особа повинна усвідомлювати, що вона діє протиправно, якщо вона цього не усвідомлює (через малоліття, неосудність або інші обставини), то не буде і правопорушення;
- 6) **юридичне карне діяння**, тобто за його вчинення передбачається певні вид і міра юридичної відповідальності у вигляді втрат особистого, майнового, організаційного чи матеріального характеру;
- 7) **причинний зв'язок між діянням і соціально небезпечними наслідками**, що наступили, тобто такі наслідки зумовлені саме цим діянням, а не іншими причинами.

Відсутність хоча б однієї з названих ознак не дозволяє розглядати діяння як правопорушення. Ознаки правопорушення повинні аналізуватись у сукупності, системно. Для того, щоб те чи інше конкретне діяння було визнано правопорушенням, необхідно, щоб воно відповідало певним ознакам, які дозволяють відмежовувати правопорушення від порушення інших соціальних норм і утворюють поняття «склад правопорушення».

Склад правопорушення — це сукупність закріплених у законі об'єктивних і суб'єктивних ознак, за наявності яких, суспільно небезпечне винне протиправне діяння визнається конкретним правопорушенням.

Склад правопорушення включає чотири елементи:

- 1) об'єкт;

- 2) об'єктивну сторону;
- 3) суб'єкт;
- 4) суб'єктивну сторону.

Об'єкт правопорушення — це суспільні відносини, які охороняються нормами права та на які посягає конкретне правопорушення.

Об'єктивна сторона правопорушення — це зовнішнє вираження протиправного діяння, яке посягає на об'єкт, що охороняється нормами права, завдає йому шкоди чи створює загрозу заподіяння шкоди. Тобто об'єктивна сторона описує як здійснене правопорушення.

Прийнято розрізняти обов'язкові і факультативні ознаки об'єктивної сторони правопорушення. До обов'язкових ознак належать протиправність діяння, а також причинно-наслідковий зв'язок між діянням і його шкідливими наслідками.

До факультативних ознак відносять місце, час, спосіб, обставини здійснення правопорушення і які набувають юридичного значення лише тоді, коли вказані в гіпотезі відповідної правової норми.

Суб'єкт правопорушення — це фізична чи юридична особа, яка вчинила правопорушення. Не кожна особа визнається правопорушником, а лише та, що є деліктоздатною, тобто спроможна відповідати за свої діяння. Рівень деліктоздатності фізичної особи, на відміну від юридичних осіб, деліктоздатність яких виникає з моменту їх створення, визначається законом з урахуванням їх віку та психічного стану здоров'я.

Фізичні особи поділяються на громадян, іноземних громадян, осіб без громадянства. Існують також поняття «приватна особа», «посадова особа», «службова особа», «спеціальний суб'єкт».

Суб'єктами деяких видів правопорушення можуть бути не тільки фізичні особи, а й держані органи та громадські організації, але вони не можуть бути суб'єктами злочинів.

Суб'єктивна сторона правопорушення — це внутрішнє психічне ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його негативних наслідків. Тобто суб'єктивна сторона описує, чому вчинене правопорушення.

Ознаками суб'єктивної сторони є вина, мотив і мета.

Вина може існувати у формі умислу або необережності. У свою чергу умисел поділяється на прямий і непрямий.

Прямий умисел має місце тоді, коли особа усвідомлювала суспільну небезпеку свого діяння, передбачала та бажала настання шкідливих наслідків своєї протиправної поведінки.

Непряний умисел має місце тоді, коли особа усвідомлювала суспільну небезпеку свого діяння, передбачала та свідомо допускала настання шкідливих наслідків своєї протиправної поведінки.

Необережна форма вини відрізняється від умислу тим, що правопорушник не усвідомлює суспільної небезпеки своєї поведінки.

Розрізняють два види необережної форми вини — **протиправна самовпевненість** та **протиправна недбалість**.

Протиправна самовпевненість має місце тоді, коли особа передбачала можливість настання шкідливих наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх відвернення.

Протиправна недбалість має місце тоді, коли особа не передбачала можливості настання шкідливих наслідків свого діяння, хоча була і могла їх передбачити.

Факультативними ознаками суб'єктивної сторони правопорушення є **мотив** — тобто внутрішнє спонукання особи до вчинення правопорушення, а також **мета** — тобто уявлення особи про бажаний результат, до якого вона прагне, вчиняючи протиправне діяння.

Залежно від ступеня суспільної шкідливості чи небезпеки правопорушення поділяють на злочини і проступки.

Злочин — це передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Злочинами є тільки кримінальні правопорушення, які посягають на суспільний лад держави, її політичну й економічну систему, власність, особу, політичні, трудові та інші права і свободи громадян.

Злочини різняться між собою за внутрішньою та за зовнішньою ознаками. У чинному кримінальному законодавстві України в основі поділу злочинів на певні категорії покладено два критерії: 1) матеріальний (характер і ступень суспільної небезпечності злочинного діяння); 2) формальний (вид покарання і розмір його санкцій, передбачених законом). За цими критеріями **злочини поділяються на:**

- злочини невеликої тяжкості;
- злочини середньої тяжкості;
- тяжкі злочини;
- особливо тяжкі злочини.

Проступок має зовнішню схожість зі злочином, але він має меншу ступінь суспільної небезпеки.

Проступок — це суспільно шкідлива протиправна винна (умисна або необережна) дія або бездіяльність, яка порушує приписи інших, крім Кримінального кодексу України, норм права.

Проступки поділяються на такі основні види:

- 1) **конституційні** — це правопорушення, які посягають на порядок організації та діяльності органів державної влади і управління, конституційні права і свободи громадян;
- 2) **адміністративні** — це правопорушення, які посягають на громадський або державний порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління;
- 3) **дисциплінарні** — це правопорушення, які дезорганізують нормальну діяльність підприємств, установ, організацій і посягають на трудову, військову, навчальну та інші види дисциплін;
- 4) **цивільні** — це правопорушення, що виникають у сфері майнових та пов'язаних з ними особистих немайнових відносин.

3. Поняття, ознаки та види юридичної відповідальності

Поведінка людей у суспільстві реалізується у межах встановлених правил, за порушення, невиконання та неналежне виконання яких настає соціальна відповідальність: моральна, політична, суспільна, організаційна, партійна тощо.

Одним із різновидів соціальної відповідальності є юридична відповідальність. Найбільш суттєві риси та ознаки, які притаманні соціальній відповідальності, властиві і юридичній відповідальності, адже вона здійснюється у суспільстві, забезпечує громадський порядок, гарантує захист суспільних інтересів та передбачає наявність суспільних суб'єктів. Тобто, юридична відповідальність — це соціальна відповідальність, регламентована правовими нормами.

Юридична відповідальність устанавлюється компетентними органами держави і пов'язана із здійсненням державного примусу. Вона застосовується лише до тих осіб, які вчинили правопорушення, тобто порушили встановлені нормами права правила поведінки. Юридична відповідальність відображає реакцію суспільства, держави на вчинене правопорушення і застосуванні до правопорушника наступних заходів державного примусу:

- особистого характеру (наприклад, позбавлення волі, виправні роботи);
- майнового характеру (наприклад, конфіскація майна, штраф);
- організаційного характеру (наприклад, накладення стягнення, звільнення з роботи).

По суті, державний примус виступає змістом юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність — це передбачений чинним законодавством обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних благ (особистого, майнового або організаційного характеру) за вчинене правопорушення.

Юридична відповідальність характеризується певними ознаками:

- 1) **настає лише за вчинене правопорушення** (дія чи бездіяльність) у разі встановлення складу правопорушення. Не може бути підставою юридичної відповідальності думки, наміри, переконання, почуття, погляди, соціальні або особисті властивості особи, а також діяння хоча зовні і схожі з правопорушенням, але які не є такими в силу своєї суспільної значимості (наприклад, необхідна оборона, крайня необхідність, професійний ризик);
- 2) **спирається на державний примус**, який є специфічним впливом компетентних державних органів та уповноважених осіб на поведінку людей у визначених законом формах. При цьому необхідно відзначити, що державний примус є більш широким поняттям, ніж юридична відповідальність, оскільки він може здійснюватися різними способами, які не пов'язані з відповідальністю (наприклад, митний огляд багажу, стягнення аліментів);
- 3) **виражається у настанні негативних юридичних наслідків** для правопорушника, що мають особистий, майновий або організаційний характер, тобто виникає додатковий обов'язок зазнати певних втрат відповідно до санкції правової норми та рішення правозастосовного органу держави;
- 4) **здійснюється компетентним державним органом відповідно до закону**, тобто встановлюються санкцією правової норми вид і міра юридичної відповідальності, які можуть бути застосовані до правопорушника;
- 5) **здійснюється у ході правозастосовної діяльності з обов'язковим дотриманням певного процедурно-процесуального порядку і форм**, встановлених законом. Поза встановленої процесуальної форми юридична відповідальність неможлива;
- 6) **пов'язана з осудом суспільством і державою поведінки правопорушника**, тобто відносно особи, що вчинила правопорушення, компетентний державний орган приймає відповідний правозастосовний акт. Одночасно особа, порушуючи норму права, порушує і відповідну норму моралі. Тому поряд із юридичною відповідальністю перед державою вона несе і етичну відповідальність перед суспільством, яка виражається у суспільному осуді.

Залежно від того, до якої галузі законодавства належить правова норма, що порушена та який вид правопорушення вчинено розрізняють і **види юридичної відповідальності**:

- 1) **конституційна відповідальність** полягає у застосуванні до державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, об'єднання громадян, окремих громадян за порушення норм Конституції наступних санкцій:
 - відсторонення від посади вищих посадових осіб держави;
 - відставка посадових осіб чи всього органу;
 - дострокове припинення повноважень державних органів чи посадових осіб;
 - визнання неконституційними нормативно-правових актів чи окремих їх частин;
 - призупинення дії актів виконавчих органів влади;
 - позбавлення громадянства тощо.

Особливістю конституційної відповідальності є те, що вона може застосовуватися за умов, коли норми права взагалі не порушуються. У цих випадках відповідальність пов'язується з тими діями, що розцінюються як негативні в політичному плані (наприклад, колективна відповідальність Кабінету Міністрів України перед Верховною Радою України. Притягнення уряду до відповідальності має не юридичний, а політичний характер).

Таким чином, конституційна відповідальність має юридичний та політичний характер; настає як у випадку вчинення правопорушення, так і при невиконанні обов'язку; є засобом охорони та захисту Конституції;

- 2) **кримінальна відповідальність** полягає у застосуванні до винної осудної фізичної особи, яка вчинила злочин, заходів державного осуду у вигляді позбавлення або обмеження особистого, майнового або іншого характеру (покарання). Кримінальний кодекс України закріплює вичерпний перелік діянь, що визнаються злочинами, та види покарань, а кримінально-процесуальний кодекс — регламентує порядок притягнення до кримінальної відповідальності. Повноваженнями притягнення до юридичної відповідальності в Україні наділений тільки суд.

Особливостями цього виду відповідальності є стан судимості після відбування покарання. Покарання відрізняється від інших примусових засобів тим, що виступає як реалізація кримінально-правових відносин між злочинцем і державою.

Таким чином, кримінальна відповідальність — це найбільш суворий вид юридичної відповідальності, що призначається тільки судом у межах матеріального та процесуального закону;

- 3) **адміністративна відповідальність** полягає у застосуванні до винних фізичних, юридичних чи посадових осіб адміністративних стягнень за вчинення адміністративного порушення. Застосовується судом, органами державного управління, державними комісіями, інспекціями, посадовими особами до осіб, які не підпорядковані їм по службі. Адміністративна відповідальність не тягне за собою стану судимості;
- 4) **цивільна відповідальність** полягає у застосуванні до фізичних чи юридичних осіб цивільно-правових стягнень за порушення договірних зобов'язань, заподіяння позадоговірної майнової шкоди, а також порушення особистих майнових прав. Таким чином, цивільна відповідальність є засобом відновлення та компенсації договірних та позадоговірних зобов'язань, що полягає у відшкодуванні правопорушником майнової шкоди та поновленні порушених прав;
- 5) **дисциплінарна відповідальність** полягає у застосуванні адміністрацією підприємства, установи, організації заходів дисциплінарного впливу на працівника за вчинення ним дисциплінарного проступка. Дисциплінарна відповідальність може застосовуватися:
 - відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку;
 - у порядку підлеглості;
 - відповідно до спеціальних законів, дисциплінарних статутів і положень, що визначають особливості правового статусу окремих груп працівників (державні службовці, судді, співробітники органів внутрішніх справ тощо).

Дисциплінарна відповідальність реалізується винятково у межах службового підпорядкування.

Якщо внаслідок порушення покладених на працівника трудових зобов'язань завдано майнову шкоду, то до нього застосовується також **матеріальна відповідальність**, що полягає в обов'язку повністю або частково відшкодувати завдану шкоду. Матеріальна відповідальність має двосторонній характер, оскільки і працівник, і роботодавець можуть виступати суб'єктами такої відповідальності.

4. Мета, функції та принципи юридичної відповідальності

Під метою юридичної відповідальності розуміють ті основні результати, яких прагне досягти держава, притягуючи правопорушника до відповідальності.

Метою юридичної відповідальності є:

- охорона правопорядку;
- захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб від незаконних посягань;
- виховання правопорушника, тобто вплив на його свідомість з метою недопущення ним повторного вчинення проступку (злочину);
- профілактика правопорушень, тобто вплив на інших осіб для запобігання правопорушенням з їхнього боку.

Мета юридичної відповідальності конкретизується у її функціях.

Функції юридичної відповідальності — це основні напрями впливу як на правопорушника, так і на інших осіб, з метою захисту правопорядку і виховання суб'єктів права, які вчинили чи можуть вчинити правопорушення.

Основними функціями юридичної відповідальності є:

- 1) **каральна (штрафна, репресивна)**, яка полягає у негативній реакції держави на вчинене правопорушення та покаранні винної особи, спричиненні їй особистих, майнових або організаційних обтяжень, що виражаються у настанні негативних наслідків для правопорушника;
- 2) **правовідновлювальна (компенсаційна)**, яка полягає в забезпеченні порушеного інтересу і поновленні порушених протиправною поведінкою суспільних відносин, стягненні заподіяного збитку з правопорушника, компенсації матеріальної та моральної шкоди;
- 3) **попереджувально-виховна (превентивна)**, яка полягає у підвищенні рівня правової свідомості та правової культури громадян, вихованні у них поваги до права та потреби правомірної поведінки, перевихованні правопорушників та формуванні мотивів, що спонукають їх дотримуватися законів, поважати права і інтереси інших осіб.

Інститут юридичної відповідальності базується на загальних принципах, які відображають суть, природу та призначення цього правового інституту.

Принципи юридичної відповідальності — це законодавчо сформульовані положення та ідеї, що визначають підстави, порядок і межі юридичної відповідальності.

Принципи юридичної відповідальності можуть бути як прямо закріплені в правові норми, так і випливати з різних законодавчих положень. У них знаходять свій вираз загальні принципи права, тобто ті об'єктивно обумовлені начала, у відповідності з якими будується система права, правове регулювання в суспільстві.

Основними принципами юридичної відповідальності є такі:

- 1) **принцип законності** полягає у тому, що юридична відповідальність настає тільки за діяння, яке є протиправним, тобто прямо заборонено нормами права; до винної особи можуть застосовуватися тільки ті види відповідальності і лише у тих межах, які закріплені санкціями правових норм для даного виду правопорушення; під час притягнення до відповідальності компетентні органи держави та їх посадові особи повинні діяти відповідно до вимог процесуальних норм;
- 2) **принцип невідворотності** полягає у тому, що жодне правопорушення не повинно залишатися безкарним, тобто бути поза полем зору держави та її компетентних органів, без засудження з їхнього боку. Якщо здійснюється факт правопорушення, а відповідальність не настає, то це завжди завдає моральної шкоди авторитету закону, підриває ідею законності та справедливості у свідомості громадян держави, а також провокує вчиненню нових правопорушень, оскільки у людини з'являються думки про уникнення юридичної відповідальності;
- 3) **принцип своєчасності відповідальності** полягає у тому, що правопорушник притягується до відповідальності протягом встановленого строку давності. Це певний строк, протягом якого здійснюється пошук правопорушника з метою його покарання. Якщо ж винну особу встановлюють після завершення цього строку, то відповідальність до нього не застосовується у зв'язку з тим, що санкції втратили свою актуальність і перестали відповідати самому правопорушенню або тим соціальним умовам, при яких воно було скоєно;
- 4) **принцип гуманізму** полягає у тому, що до особи, яка вчинила правопорушення, не можуть застосовуватися засоби впливу, що принижують людську гідність або порушують її права, а також забезпечує можливість повного чи часткового звільнення від застосування санкції у випадку щирого каяття, добровільного відшкодування збитків, коли правопорушник своєю поведінкою довів факт виправлення тощо;
- 5) **принцип справедливості** полягає у тому, що за вчинення правопорушення повинна відповідати лише та особа, яка його вчи-

нила; за одне правопорушення винна особа може нести відповідальність тільки один раз; покарання повинно відповідати характеру правопорушення, при цьому не можна використовувати міру покарання чи стягнення, що принижують честь і гідність особи; не можна за проступки встановлювати кримінальне покарання; закон, що встановлює чи посилює відповідальність за правопорушення, не може мати зворотної сили;

- 6) **принцип відповідальності правопорушення та покарання** полягає у диференціації та узгодженості покарань за різноманітні за ступенем небезпеки правопорушення, тобто заходи відповідальності повинні відповідати тяжкості вчиненого правопорушення з урахуванням індивідуалізації відповідальності залежно від особи правопорушника. Застосування компетентними органами держави, наділених владними повноваженнями, занадто м'яких санкцій до правопорушників можуть призвести до безкарності та зростання злочинності, а занадто тяжкі — до суспільного протесту;
- 7) **принцип обґрунтованості відповідальності** полягає в об'єктивному дослідженні усіх обставин справи, збиранні і всебічній оцінці доказів та їх письмового закріплення відповідно до вимог процесуальних норм; доведенні наявності факту правопорушення і ступені вини конкретної особи; визначенні можливості застосування санкції норми права з врахуванням конкретних обставин справи і особистості правопорушника;
- 8) **принцип доцільності відповідальності** полягає у відповідності міри впливу, яка застосовується до правопорушника, цілям юридичної відповідальності. Тобто міра відповідальності повинна бути такою, щоб вона сприяла виправленню та перевихованню правопорушника. Якщо ж мета юридичної відповідальності досягнута, то доцільність припускає пом'якшення відповідальності або навіть звільнення від неї у випадках малозначності правопорушення, відсутності шкідливих наслідків тощо.

Тема 13. ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

План

1. Поняття, структура та види правосвідомості.
2. Функції правосвідомості.
3. Поняття, види та функції правової культури.
4. Правове виховання.

1. Поняття, структура та види правосвідомості

Процеси виникнення, розвитку та функціонування права безпосередньо пов'язані зі свідомим ставленням до нього людей, яке може бути позитивним (людина розуміє необхідність права) або негативним (людина вважає право непотрібним і безкорисним). Це ставлення може бути раціональним, розумним, емоційним, на рівні почуттів, настрою.

Якщо визнати право об'єктивною реальністю, то слід визнати і наявність суб'єктивної реакції людей на право, що іменується правосвідомістю. Правосвідомість відображає правову дійсність, що склалася за конкретно-історичних умов у тій чи іншій країні, але вона водночас впливає на функціонування й розвиток правової системи. Правосвідомість — неминучий супутник права. Це зумовлено тим, що право — регулятор відносин між людьми, які наділені волею і свідомістю. Право і правосвідомість не створюють одне одного, вони формуються в об'єктивних умовах і взаємодіють. Вплив правосвідомості на організацію суспільного життя доволі значний. Цим пояснюється внесення його в механізм правового регулювання як одного із засобів впливу на суспільні відносини. Право впливає на правосвідомість, формує уявлення членів суспільства про їхні права і обов'язки, а правосвідомість впливає на право, визначає практику правозастосування, зумовлює нормотворчу діяльність держави.

Правосвідомість — це форма суспільної свідомості, сукупність правових поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які відображають ставлення окремої людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним.

Правосвідомість звичайно не існує в «чистому» вигляді, вона взаємопов'язана з іншими формами усвідомлення реальності. У правосвідомості, як і в інших формах суспільної свідомості, знаходять

своє відображення різні види суспільних відносин — економічні, політичні, духовні тощо. Тому правосвідомість активно взаємодіє з ними, взаємозбагачуючись.

На відміну від інших форм суспільної свідомості, правосвідомість має свій особливий предмет відображення і об'єкт впливу — право як систему правових норм, правовідносини, законодавство, правову поведінку, і насамкінець, правову систему в цілому.

На процес формування правосвідомості впливає багато факторів, серед яких матеріальні умови життя, соціальне становище, духовна, у тому числі й правова, культура суспільства, стан правового виховання населення, інтелектуальні можливості людини тощо.

Від рівня, якості, характеру, змісту правосвідомості здебільшого залежить те, якою буде поведінка людини в суспільстві — правомірною соціально корисною чи неправомірною соціально шкідливою і небезпечною.

За своїм змістом правосвідомість є складним системним правовим явищем.

Її структура складається з двох основних елементів:

- 1) правової ідеології;
- 2) правової психології.

Правова ідеологія — це сукупність правових ідей, принципів, теорій, концепцій, які формуються у результаті наукового узагальнення правового розвитку суспільства.

Для правової ідеології характерне цілеспрямоване наукове, у тому числі філософське, осмислення права не на рівні його окремих проявів, а як цілісного явища, яке має свою власну цінність.

Особливістю правової ідеології є те, що вона розробляється і впроваджується у суспільну свідомість певними структурами — державою, політичними партіями або іншими об'єднаннями громадян.

Сучасна правова ідеологія включає в себе концепцію поділу влад, визначення пріоритету загальнолюдських цінностей над інтересами окремих верст суспільства і, відповідно, домінування загальноновизнаних норм міжнародного права над нормами національного права, теорії правової держави і громадянського суспільства, принципів демократизму, гуманізму, невідчуження природних прав людини тощо.

На відміну від правової ідеології, яка характеризує ставлення до правових явищ з боку суспільства в цілому або окремих його соціальних груп (класів, професійних, релігійних, етнічних груп), правова психологія характеризує ставлення до правових явищ з боку окремих індивідів.

Правова психологія — це сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, які домінують у суспільстві і виявляються у громадській думці.

Правова психологія формується, як правило, стихійно, тому відображає право поверхнево, проте через неї реалізуються традиції, звичаї, вміння особи критично оцінювати свої дії з точки зору правомірності. Правова психологія характеризується своєрідним настроєм думок і відчуттів, в яких поєднується певне розуміння існуючих у суспільстві правових норм і ставлення до них людей. Правова психологія — найбільш «розповсюджена» форма усвідомлення права, вона притаманна переважно усім суспільним відносинам.

Зв'язок правової ідеології і правової психології полягає у тому, що правова ідеологія збагачує правову психологію ціннісно-нормативними орієнтирами, а правова психологія є єдиним джерелом формування правових норм, оскільки, на відміну від правової ідеології, вона є більш мобільною, тобто швидше реагує на зміни, що відбуваються в юридичній практиці, відображаючись у почуттях, настроях, поглядах, які, в свою чергу, безпосередньо впливають на усвідомлення особою правових змін.

Залежно від спрямованості правових знань розрізняють такі **види правосвідомості**:

1) **за суб'єктами (носіями) правосвідомості**:

- **індивідуальна правосвідомість** — це правосвідомість окремої людини, яка формується під впливом індивідуальних обставин життя, зовнішнього середовища і залежить від рівня її правової освіти. Індивідуальна правосвідомість — це сукупність особистих поглядів, уявлень, правових знань, емоцій і настанов конкретного суб'єкта відносно чинного чи бажаного права. Отримані в результаті виховання, навчання, спілкування знання про право є основним джерелом формування індивідуальної правосвідомості;
- **групова правосвідомість** — це правосвідомість певних соціальних груп населення країни, яка формується навколо певної ідеї, окремого нормативно-правового акта тощо. На процес її формування впливає спільність інтересів, традицій, умов життя, а також авторитет лідера групи. У ряді випадків правосвідомість однієї соціальної групи може суттєво відрізнитися від правосвідомості іншої групи;
- **суспільна правосвідомість** — це правосвідомість, яка притаманна великим соціальним утворенням (населенню країни,

окремого регіону, певному етносу), що є носіями національної правової культури, проявляє себе у ході загальнонаціональних акцій: виборів до парламенту, обрання глави держави, проведення референдуму.

Зазначені види правосвідомості взаємозв'язані, групова і суспільна правосвідомість складаються із правосвідомості окремих людей. В той же час індивідуальна правосвідомість формується під впливом групової та суспільної правосвідомості;

2) **за характером відображення правової дійсності:**

- **буденна (повсякденна, побутова, звичайна) правосвідомість** — це сукупність конкретних життєвих обставин, особистого правового досвіду й отриманої освіти, що характеризує ставлення людини до чинного чи бажаного права і правової системи на побутовому рівні;
- **професійна правосвідомість** — це сукупність професійних правових знань, почуттів, емоцій, настанов, мотивів юристів-практиків та інших людей, які мають спеціальну юридичну освіту, що формується у результаті професійної діяльності й навчання;
- **наукова (теоретична) правосвідомість** — це сукупність наукових знань, теорій, доктрин, оцінок, емоцій і почуттів науковців-юристів відносно існуючої та бажаної правової системи громадянського суспільства.

2. Функції правосвідомості

Функції правосвідомості — це основні напрями впливу правосвідомості на розвиток суспільних відносин.

Функції правосвідомості відображають зовнішній і внутрішній прояви правосвідомості у системи суспільних відносин, визначають її соціальну цінність, місце у правовій системі.

Основними функціями правосвідомості є:

- 1) **пізнавальна (когнітивна, інформаційна)** — передбачає наявність правових знань та інформованість про нормативно-правові акти, є результатом інтелектуальної (розумової) діяльності суб'єктів суспільних відносин щодо виявлення, сприйняття та розуміння того, що собою являє чинне право, подальше осмислення різних правових явищ, пізнання правової дійсності. Суб'єктом такого пізнання є як законодавець, так і громадяни:

кожен із них використовує уявлення про існуюче і належне право для виконання своїх завдань у правовому регулюванні;

- 2) **оціночна (емоційна)** — це виникнення у людини на розумовому і емоційному рівні оціночного ставлення до різних явищ і процесів правового життя на основі власного досвіду та правової практики. Правові норми, які захищають і охороняють інтереси людини, сприяють їх реалізації, дістають, як правило, схвалення, позитивної оцінки. У свою чергу недосконалі правові норми, які мають суттєві прогалини, суперечності, і тим самим здатні порушувати права і свободи людини, сприймаються негативно. І тому вони можуть піддаватися з боку людей конструктивній або деструктивній критиці. Об'єктом оцінки може виступати як право в цілому, так і інші явища, а саме: чинне законодавство, власна поведінка і поведінка оточуючих людей, діяльність правотворчих і правоохоронних органів тощо. Здійснити дану функцію можна лише у тому випадку, якщо людина має необхідний рівень правосвідомості.

На підставі реалізації емоційного ставлення людини сприймати і оцінювати правову дійсність виникає інтелектуально-емоційно-вольове утворення — правова установка. Сукупність правових установок утворює певну систему ціннісних орієнтацій. Наявність якої дає можливість людині мати більш певне орієнтування у конкретних життєвих обставинах і звільняє її від необхідності приймати нове рішення у схожій ситуації. Переваження тієї чи іншої установи визначає соціально-правову спрямованість людини, зміст її оціночної діяльності;

- 3) **регулятивна** — реалізується через систему мотивів, ціннісних орієнтацій, правових установок, які виступають специфічним регулятором поведінки людей. Право може впливати на поведінку людини лише за допомогою формування у її свідомості належного образу поведінки. Правосвідомість виникає і функціонує разом з правом, як самостійна форма суспільної свідомості, спрямована на опосередкування правового регулювання суспільних відносин, його координацію з іншими видами нормативного регулювання. Регулятивна функція правосвідомості зорієнтовує суб'єкта суспільних відносин до певних дій у конкретних життєвих ситуаціях відповідно до отриманих знань, їх оцінки та власних інтересів.

Правосвідомість виступає універсальним засобом контролю за поведінкою людини. Через свідомість здійснюється правова орієнта-

ція людини, що зумовлює характер її поведінки у суспільних відносинах. З метою підвищення правосвідомості населенню країни постійно роз'яснюється зміст правових норм, виховується повага до права та сприйняття його як соціальної цінності.

3. Поняття, види та функції правової культури

Однією з форм прояву правосвідомості є правова культура, яка являє собою особливий різновид загальної культури народу. Правова культура складається з духовних і матеріальних цінностей, які належать до правової дійсності. Формування правової культури не є відокремленим процесом від розвитку інших видів культури, вона обумовлюється історичними, соціально-економічними, політичними умовами, які об'єктивно складаються у суспільстві, ступенем гарантованості державою та громадянським суспільством прав і свобод людини.

Правова культура — це сукупність правових знань та цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством становища у правовій сфері, правильне розуміння приписів норм права та свідоме виконання їх вимог.

Основними показниками рівня правової культури вважають:

- 1) досягнення якісного стану юридичної охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина;
- 2) ступень впровадження у практику суспільного і державного життя принципів верховенства права і закону;
- 3) рівень правосвідомості громадян та посадових осіб, тобто ступень засвоєння ними цінностей права, знання права, їх переконаності діяти згідно вимог правових приписів;
- 4) якість системи законодавства, яка характеризується науковою обґрунтованістю, демократичною і гуманістичною спрямованістю, справедливістю, відсутністю прогалин і внутрішніх суперечностей правових приписів, використанням оптимальних методів і способів регулювання правових відносин тощо;
- 5) стан законності у суспільстві, тобто закріплення вимог законності у системі законодавства, реальність їх здійснення, а також функціонування у державі системи правової освіти та правового виховання населення;
- 6) рівень ефективності роботи правозастосовних, зокрема, правоохоронних органів та їх посадових осіб;
- 7) стан розвитку юридичної науки, залучення вчених-юристів до розробки проектів нормативно-правових актів і удосконалення

їх змісту, програм боротьби зі злочинністю тощо, застосування передового правового досвіду інших країн.

Залежно від носія (суб'єкта) правової культури її поділяють на види:

- 1) **правова культура суспільства**, яка характеризується та визначається станом загальної культури населення, рівнем розвитку правосвідомості та правової активності суспільства, якістю системи права і чинного законодавства, існуванням гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина, станом правопорядку і законності, юридичної практики і правової науки. Вона охоплює сукупність усіх правових цінностей, створених людьми у правовій сфері. Високий рівень правової культури суспільства є однією з важливих ознак правової держави;
- 2) **правова культура окремих професійних або соціальних груп**, яка є своєрідним поєднанням правової культури суспільства та правової культури окремих людей, які утворюють ці професійні або соціальні групи, має свої фактори і специфічний характер;
- 3) **правова культура людини** нерозривно пов'язана з правовою культурою суспільства, є похідною від неї, залежить від досвіду людини, рівня її освіти, знання і розуміння права, здатність людини тлумачити зміст норм права та визначати сферу його дії; поваги людини до права, її переконаності у необхідності і соціальної корисності нормативно-правових актів; вміння людини використовувати у практичній діяльності правові знання, реалізовувати та захищати свої суб'єктивні права і законні інтереси, виконувати юридичні обов'язки; наявності правових навичок і правомірної поведінки. Правова культура людини передбачає її високу правосвідомість і правову активність у сприянні реалізації правових приписів, розуміння нею необхідності протидіяти правопорушенням.

Правова культура людини існує на буденному, професійному та теоретичному рівні.

Буденний рівень характеризується невисоким рівнем оволодіння і усвідомлення правових знань, які використовуються людиною у повсякденному житті, під час реалізації нею суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків.

Професійний рівень характерний для людей, які безпосередньо займаються правовою діяльністю, їм властиві глибокі знання чинного законодавства, розуміння принципів права і механізму правового регулювання, професійне ставлення до права в цілому і практики його

застосування. Від професійного рівня юристів-практиків залежить ефективність функціонування правотворчих та правозастосовних, зокрема, судових та правоохоронних органів держави.

Теоретичний рівень характерний для науковців-правознавців, які здобувають, узагальнюють, систематизують і використовують наукові знання про правові явища, розробляють засоби та методи їх застосування у сфері практичної юриспруденції.

Буденний, професійний і теоретичний рівні правової культури тісно взаємопов'язані і взаємообумовлені, вони формуються у процесі правового виховання населення шляхом набуття відповідних правових знань, уявлень, поглядів, емоцій.

Правова культура у повсякденному житті виконує одночасно декілька функцій, а саме:

- 1) **пізнавальну**, яка спрямована на оволодіння людиною правовими знаннями та правовим досвідом попередніх поколінь з метою їх застосування у практичній діяльності та повсякденному житті;
- 2) **регулятивну**, яка спрямована на забезпечення ефективного функціонування всіх елементів правової системи та відповідність поведінки людини правовим приписам на підставі отриманих правових знань і сформованих власних правових переконань;
- 3) **ціннісно-нормативну**, яка спрямована на визначення рівня розвитку чинного законодавства, стану законності і правопорядку в державі при оціночному ставленні людини до різних фактів правової дійсності шляхом зіставлення з відповідними правовими цінностями;
- 4) **комунікативну**, яка спрямована на забезпечення спілкування людей у юридичній сфері, дає їм змогу на підставі набутих знань та досвіду зорієнтуватися у правовому просторі з метою забезпечення безконфліктного співіснування з іншими людьми;
- 5) **виховну**, яка спрямована на забезпечення свідомого та поважного ставлення людини до вимог чинного законодавства, формування у неї правових якостей та загальнолюдських цінностей, активізації процесів самовиховання.

Отже, функції правової культури передбачають збереження духовних цінностей у галузі права і їх засвоєння майбутніми поколіннями, постійне підвищення рівня правової свідомості населення.

4. Правове виховання

Побудова правової держави та громадянського суспільства в Україні передбачає суттєве підвищення правосвідомості та правової культури усіх суб'єктів суспільних відносин, оскільки без них неможливо побудувати таку державу і суспільство. Успішне вирішення цих завдань залежить від багатьох факторів, у тому числі і від рівня правового виховання і правової освіти населення країни.

Система правового виховання склалася ще в античних Греції та Римі, де у громадян вже з дитячих років виховувалася повага як до законів, так і до встановлених порядків.

Правове виховання є необхідною умовою підвищення правової активності громадян, формування правової культури суспільства, окремих соціальних груп або колективів, подальшого зміцнення законності і правопорядку. Воно тісно пов'язане з іншими видами соціального виховання — моральним, ідейно-політичним, естетичним, професійним та ін..

Правове виховання — це цілеспрямований, повсякденний і систематичний вплив держави та її органів, громадських об'єднань і організацій на свідомість людей з метою виховання у них відповідного рівня правової свідомості, правової культури і зразкової правомірної поведінки.

Метою правового виховання є надання громадянам необхідних для нормальної життєдіяльності юридичних знань, формування у них правових переконань, а також формування мотивів і звичок, правомірної, соціально-активної поведінки. Тобто навчити їх поважати та додержуватися законів і підзаконних актів, виробити у них стійку орієнтацію щодо законослухняної поведінки.

Завданнями правового виховання є:

- формування правосвідомості громадян і підвищення на цій основі їх правової культури;
- виховання поваги до правових норм з тим, щоб їх вимоги стали особистим переконанням кожного громадянина, а їх повсякденне додержання — звичкою;
- поширення правової інформації серед різних вікових та соціальних категорій населення, підвищення їх правової активності;
- сприяння населенню в оволодінні всією сукупністю правових знань з різних галузей і сфер функціонування права;
- формування поважного ставлення до держави і її органів, особливо до судових і правоохоронних органів;

- прищеплення навичок правомірної поведінки, критичного ставлення до правопорушників, потреби особистої участі у боротьбі з правопорушеннями.

Правове виховання — це складна і багатоаспектна система діяльності, що забезпечує його порядок і організацію.

До основних елементів, які складають систему правового виховання, відносяться:

- 1) **суб'єкти**, тобто державні органи, їх посадові та службові особи, громадські організації, політики, юристи, викладачі, журналісти та інші спеціально уповноважені державою особи, що здійснюють правовиховну діяльність;
- 2) **об'єкти**, тобто свідомість (думки, почуття, уявлення), воля та поведінка громадян, окремих соціальних груп або колективів, яку під час правовиховного процесу необхідно сформулювати надавши їй правових знань, навичок і вмінь. Конкретними групами людей, які можуть вважатися об'єктами правового виховання, є діти дошкільного віку, діти шкільного віку, молодь, дорослі люди, працююча частина населення;
- 3) **механізм правового виховання**, який є засобом управління правовиховним процесом та визначає межі дій, місце та значення кожного його компонента, тобто за допомогою якого суб'єкти правового виховання впливають на суспільну і індивідуальну свідомість громадян, допомагаючи їм сприйняти правові принципи і норми.

Важливе місце у процесі правового виховання належить засобам, формам і методам правовиховної роботи.

Засоби правового виховання — це система предметів і джерел правової інформації для передачі різним групам населення країни, змісту правових норм, інформації тощо.

Серед них визначальними є:

- нормативно-правові акти та акти застосування норм права;
- засоби масової інформації (телебачення, радіо, комп'ютерна система Інтернет, газети, журнали);
- культурно-освітні заклади (кінотеатри, театри, будинки культури, клуби);
- навчальні заклади освіти;
- наукова і навчальна юридична література.

Правове виховання здійснюється у певних формах, серед яких виділяють такі основні:

- 1) **правова освіта (навчання)**, тобто процес передачі, накопичення та засвоєння правових знань у всіх дошкільних, загальних середніх, вищих навчальних закладах, установах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів. Однією із цілей правової освіти є подолання правового нілігізму, який є антиподом правової культури, коли громадяни свідомо заперечують, ігнорують і негативно ставляться до права, чинного законодавства та правових форм організації суспільних відносин, прав і свобод інших людей. Правовий нілігізм породжує правопорушення і тому він несумісний з правовою державою;
- 2) **правова пропаганда**, тобто цілеспрямована діяльність по формуванню у більшості населення з застосуванням, як правило, засобів масової інформації, високого рівня правосвідомості і правової культури, роз'яснення правової політики держави і розповсюдження правових ідей, вимог та іншої правової інформації;
- 3) **правова агітація**, тобто правовий вплив на правосвідомість та настрої невеликої кількості населення шляхом колективних та індивідуальних співбесід, виступів на мітингах, зборах, а також за допомогою засобів масової інформації;
- 4) **правове самовиховання**, тобто цілеспрямована, повсякденна, систематична і самостійна діяльність громадян по оволодінню правовими знаннями і навичок правомірної поведінки.

Важливим елементом процесу правового виховання виступають різні методи правовиховної діяльності.

Метод правового виховання — це сукупність прийомів і способів, за допомогою яких здійснюється вплив на формування у населення правових знань, умінь і навичок, поваги до права і тих суспільних відносин, які регулюються і охороняються чинним законодавством.

До основних методів правового виховання належать:

- 1) **метод переконання**, який передбачає вплив вихователя на свідомість, почуття і волю вихованців різноманітними засобами з метою формування у них позитивних особистих якостей та активної життєвої позиції;
- 2) **метод позитивного прикладу**, який передбачає цілеспрямований і систематичний вплив на свідомість і поведінку вихованця сукупністю позитивних особистих прикладів з боку вихователя;
- 3) **метод заохочення**, який передбачає застосування комплексу засобів морального і матеріального стимулювання за успіхи та кращі результати у різнобічній діяльності вихованців;

- 4) **метод примусу**, який передбачає застосування таких заходів, які впливають на свідомість і поведінку невихованої частини населення і тим самим примушує їх виконувати покладені на них обов'язки та чинне законодавство всупереч їх волі. Також вихователь примушує вихованця вдосконалювати свої кращі якості і відмовлятися від шкідливих звичок.

Правове виховання може бути ефективним лише за дотриманням таких провідних засад, як науковість, плановість, систематичність, послідовність і диференційованість, забезпечення комплексного підходу, а також створення сприятливих умов для реалізації розвинутої здорової правосвідомості на практиці.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТА

Завдання для самостійної роботи до теми 1–2

Завдання 1. Розпочати роботу над складанням словника основних понять та категорій теорії держави і права.

Розтлумачити зміст наступних понять та категорій: правознавство, теорія держави і права, юридична наука, система юридичних наук, предмет теорії держави і права, методологія теорії держави і права, методи дослідження теорії держави і права, функції теорії держави і права.

Завдання 2. Скласти схему системи юридичних наук.

Завдання 3. Назвати та охарактеризувати основні функції теорії держави і права.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Місце і роль теорії держави і права у системі юридичних наук.
2. Методи дослідження державно-правових явищ.
3. Функції теорії держави і права як науки.

Питання для самоконтролю

1. Дайте характеристику теорії держави і права як науки.
2. Що таке система юридичних наук?
3. Яке місце теорії держави і права у системі суспільних і юридичних наук?
4. Що становить предмет і об'єкт теорії держави і права?
5. Назвіть методи пізнання теорії держави і права.
6. Які функції властиві теорії держави і права?

Література: 5–11, 13, 14, 16–18, 21–23, 25–36, 38.

Завдання для самостійної роботи до теми 3

Завдання 1. Продовжити роботу над складанням словника основних понять та категорій теорії держави і права.

Розтлумачити зміст наступних понять та категорій: держава, держава соціально-демократичної орієнтації, тип держави, функції держави, внутрішні функції держави, зовнішні функції держави.

Завдання 2. Назвати та охарактеризувати основні теорії походження держави.

Завдання 3. Зробити порівняльну характеристику рабовласницької й феодальної держави, буржуазної (капіталістичної) й соціалістичної держави.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Характеристика основних теорій походження держави.
2. Цивілізаційний і формаційний підходи до типології держави: порівняльний аналіз.
3. Історичні типи держав.
4. Держава соціально-демократичної орієнтації.
5. Поняття функцій держави, їх класифікація та методи здійснення.

Питання для самоконтролю

1. Дайте характеристику основним теоріям походження держави.
2. Назвіть основні ознаки держави.
3. Які історичні типи держав Ви знаєте?
4. Які функції держави Ви знаєте?
5. Назвіть правові форми здійснення функцій держави.
6. Які методи здійснення державних функцій Ви знаєте?

Література: 5–11,13,14, 16–19, 21–23, 25–38.

Завдання для самостійної роботи до теми 4

Завдання 1. Продовжити роботу над складанням словника основних понять та категорій теорії держави і права.

Розтлумачити зміст наступних понять та категорій: форма держави, державне правління, державний устрій, державний режим, монархія, республіка, унітарна держава, федерація, конфедерація, імперія, співдружність, демократія.

Завдання 2. Назвати спосіб організації та здійснення державної влади в Україні.

Завдання 3. Скласти схему форми держави та її структурні елементи.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Монархія як форма правління.
2. Республіканська форма правління та її види.
3. Конфедерація як форма державного устрою.
4. Порівняльна характеристика тоталітарної та демократичної держави.
5. Форма Української держави та перспектива її розвитку.

Питання для самоконтролю

1. З яких елементів складається поняття «форма держави»?
2. Які ознаки монархії і республіки Ви знаєте?
3. Які прості та складні державні утворення Ви знаєте?
4. Які форми міждержавних утворень Ви знаєте?
5. Чим відрізняється демократичний режим від антидемократичного режиму?
6. Дайте характеристику форми Української держави.

Література: 5–11, 13, 14, 16–19, 21–23, 25–38.

Завдання для самостійної роботи до теми 5

Завдання 1. Продовжити роботу над складанням словника основних понять та категорій теорії держави і права.

Розтлумачити зміст наступних понять та категорій: механізм держави, апарат держави, орган держави, законодавча влада, виконавча влада, судова влада, місцеве самоврядування.

Завдання 2. Назвати та охарактеризувати принципи організації та функціонування апарату держави.

Завдання 3. Скласти схему державних органів України.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Механізм держави: поняття, ознаки, структура.
2. Принципи організації та функціонування апарату держави.
3. Роль державного апарату в здійсненні функцій держави.
4. Поняття, види та характеристика державних органів.
5. Система державних органів України.
6. Взаємодія органів держави та органів місцевого самоврядування.

Питання для самоконтролю

1. Що слід розуміти під механізмом держави?
2. Яка структура механізму держави?
3. Які види органів держави Ви знаєте?
4. Що таке апарат держави?
5. Як співвідносяться між собою поняття «механізм держави» та «апарат держави»?
6. Які основні принципи організації та функціонування апарату держави Ви знаєте?
7. Як Ви розумієте поняття «поділ влади».

Література: 1, 4–11, 13, 14, 16–19, 21–23, 25–38.

Завдання для самостійної роботи до теми 6

Завдання 1. Продовжити роботу над складанням словника основних понять та категорій теорії держави і права.

Розтлумачити зміст наступних понять та категорій: правова держава, принципи правової держави, держава соціальної демократії.

Завдання 2. Скласти схему основних ознак правової держави.

Завдання 3. Назвати та охарактеризувати принципи правової держави, які закріплені Конституцією України.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Витоки та розвиток концепції правової держави.
2. Поняття та принципи правової держави.
3. Розподіл влади як принцип правової держави.
4. Панування закону в правовій державі.
5. Основні напрямки формування правової держави в Україні.
6. Міжнародно-правові механізми забезпечення прав і свобод людини.

Питання для самоконтролю

1. Які принципи і основні ознаки правової держави Ви знаєте?
2. Що означає принципи «верховенство права» і «верховенство закону»?
3. В чому полягає взаємна відповідальність держави і особи?
4. Які шляхи формування правової держави в Україні Ви бачите?

Література: 1–11, 13, 14, 16–19, 21–23, 25–38.

Завдання для самостійної роботи до теми 7

Завдання 1. Продовжити роботу над складанням словника основних понять та категорій теорії держави і права.

Розтлумачити зміст наступних понять та категорій: право, об'єктивне право, суб'єктивне право, принципи права, функції права, зміст права.

Завдання 2. Назвати та охарактеризувати основні теорії праворозуміння.

Завдання 3. Скласти схему основних функцій права.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Плюралізм праворозуміння.
2. Сутність і соціальне призначення права.
3. Ознаки та принципи права.
4. Характеристика системи функцій права.

Питання для самоконтролю

1. Які основні ознаки права Ви знаєте?
2. В чому полягає соціальне призначення права?
3. Що таке сутність права?
4. Які функції права Ви знаєте?
5. Роль права у розвитку сучасного суспільства.

Література: 5–38.

Завдання для самостійної роботи до теми 8–9

Завдання 1. Продовжити роботу над складанням словника основних понять та категорій теорії держави і права.

Розтлумачити зміст наступних понять та категорій: правотворчість, правотворчий процес, законодавчий процес, джерело (форма) права, правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий договір, нормативно-правовий акт, закон, підзаконний акт, соціальна норма, норми моралі, корпоративні норми, звичай, традиції, економічні норми, політичні норми, релігійні норми, норма права, структура норми права, гіпотеза, диспозиція, санкція.

Завдання 2. Назвати та охарактеризувати види нормативно-правових актів.

Завдання 3. Скласти схему стадій законодавчого процесу в Україні.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Поняття, принципи та види правотворчості.
2. Стадії законодавчого процесу в Україні.
3. Поняття джерела (форми) права та їх види.
4. Нормативно-правовий акт як основна форма права.
5. Правовий звичай як джерело права в Україні.
6. Види соціальних норм. Місце норми права у системі соціальних норм.
7. Поняття, структура та види норми права.

Питання для самоконтролю

1. Які стадії законодавчого процесу Ви знаєте?
2. Хто має право законодавчої ініціативи в Україні?
3. Що таке джерело (форма) права?
4. Які види джерел права Ви знаєте?
5. Що є основним джерелом права України?
6. Які види підзаконних нормативно-правових актів Ви знаєте?
7. Які види соціальних норм Ви знаєте?
8. Чим відрізняється норма права від норми моралі?
9. З яких елементів складається структура норми права.

Література: 5–38.

Завдання для самостійної роботи до теми 10–11

Завдання 1. Продовжити роботу над складанням словника основних понять та категорій теорії держави і права.

Розтлумачити зміст наступних понять та категорій: правова система, система права, система законодавства, предмет правового регулювання, метод правового регулювання, галузь права, інститут права, підгалузь права, інкорпорація, кодифікація, консолідація, правові відносини, правоздатність, дієздатність, деліктоздатність, суб'єкт правовідносин, об'єкт правовідносин, юридичні факти.

Завдання 2. Охарактеризувати як співвідносяться система права і система законодавства.

Завдання 3. Скласти схему видів суб'єктів та об'єктів правовідносин.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Поняття та загальна характеристика системи права.
2. Поняття та загальна характеристика системи законодавства.
3. Сутність і призначення систематизації законодавства.
4. Правовідносини як особлива форма суспільних відносин.
5. Загальна характеристика суб'єктів та об'єктів правовідносин.
6. Юридичні факти: поняття, значення та класифікація.

Питання для самоконтролю

1. В чому відмінність системи права від правової системи суспільства?
2. Які структурні елементи системи права Ви знаєте?
3. Як співвідносяться між собою система права і система законодавства?
4. Які види систематизації законодавства Ви знаєте і в чому різниця між ними?
5. Хто може бути суб'єктом правовідносин?
6. Як Ви розумієте поняття «правосуб'єктність» та її елементи?
7. Які види об'єктів правовідносин Ви знаєте?
8. В чому полягає юридичний зміст правовідносин?
9. Що таке юридичні факти?

Література: 4–38.

Завдання для самостійної роботи до теми 12–13

Завдання 1. Продовжити роботу над складанням словника основних понять та категорій теорії держави і права.

Розтлумачити зміст наступних понять та категорій: правова свідомість, правова культура, правомірна поведінка, правопорушення, злочин, проступок, склад правопорушення, об'єкт правопорушення, об'єктивна сторона правопорушення, суб'єкт правопорушення, суб'єктивна сторона правопорушення, вина, умисел, необережність, юридична відповідальність.

Завдання 2. Назвати та охарактеризувати види правомірної поведінки.

Завдання 3. Скласти схему видів юридичної відповідальності.

Теми рефератів для презентації на семінарі

1. Роль правової культури у поліпшенні правопорядку.
2. Види правомірної поведінки.
3. Причини правопорушень, шляхи і способи їх усунення.
4. Функції та принципи юридичної відповідальності у державах соціально-демократичної орієнтації.

Питання для самоконтролю

1. Як Ви розумієте поняття «правова свідомість» та «правова культура»?
2. Дайте характеристику видам правомірної поведінки.
3. Які ознаки правопорушення Ви знаєте?
4. Чим відрізняються злочини від проступків?
5. Які види проступка Ви знаєте?
6. Як Ви розумієте поняття «склад правопорушення»?
7. Розкрийте поняття юридичної відповідальності.
8. Які функції і принципи юридичної відповідальності Ви знаєте?
9. Які є підстави притягнення і звільнення від юридичної відповідальності.

Література: 5–38.

Питання, що виносяться на перший модульний контроль

1. Поняття і ознаки юридичної науки.
2. Система юридичних наук.
3. Теорія держави і права у системі юридичних наук.
4. Теорія держави і права у системі суспільних наук.
5. Поняття і предмет теорії держави і права.
6. Функції теорії держави і права.
7. Основні теорії походження держави.
8. Поняття держави та її основні ознаки.
9. Типологія держав. Історичні типи держав.
10. Поняття, зміст та класифікація функцій держави.
11. Правові форми здійснення функцій держави.
12. Поняття та елементи форми держави.
13. Форма державного правління.
14. Поняття і основні ознаки монархії, її різновиди.
15. Види республіканської форми правління.
16. Форми державного устрою.
17. Поняття та ознаки унітарної держави.
18. Поняття та ознаки федерації.
19. Форми міждержавних утворень.
20. Форма державного режиму.
21. Поняття і ознаки демократичного та антидемократичного режимів.
22. Форми існування антидемократичних режимів.
23. Форма Української держави за Конституцією України.
24. Поняття, структура та система механізму держави.
25. Загальна характеристика апарату держави.
26. Основні принципи організації та функціонування апарату держави.
27. Поняття, ознаки та види органів держави.
28. Система державних органів України.
29. Органи законодавчої влади в Україні.
30. Органи виконавчої влади в Україні.
31. Судові органи в Україні.
32. Місце та роль органів місцевого самоврядування у системі державної влади України.
33. Система стримувань та противаг за Конституцією України.
34. Поняття та ознаки правової держави.
35. Конституційне закріплення принципів правової держави в Україні.

Питання, що виносяться на другий модульний контроль

1. Основні теорії походження права.
2. Поняття та ознаки права.
3. Поняття права в суб'єктивному та об'єктивному значеннях.
4. Функції права та їх класифікація.
5. Поняття, ознаки та принципи правотворчості.
6. Поняття та стадії законодавчого процесу.
7. Поняття та види джерела (форми) права.
8. Поняття та види нормативно-правових актів.
9. Поняття закону, його основні ознаки та види.
10. Поняття та види підзаконних актів України.
11. Поняття та види соціальних норм.
12. Співвідношення норм права і норм моралі.
13. Поняття та основні ознаки норми права.
14. Структура норми права.
15. Класифікація норм права.
16. Поняття та структурні елементи системи права.
17. Загальна характеристика основних галузей права України.
18. Поняття предмета та методу правового регулювання.
19. Поняття та структура системи законодавства.
20. Співвідношення системи права і системи законодавства.
21. Поняття, ознаки та види правовідносин.
22. Характеристика елементів структури правовідносин.
23. Поняття та види суб'єктів правовідносин.
24. Фізичні та юридичні особи як суб'єкти правовідносин.
25. Сутність правосуб'єктності (правоздатність, дієздатність, деліктоздатність).
26. Поняття та види об'єктів правовідносин.
27. Поняття та види юридичних фактів.
28. Поняття, ознаки та види правової і правомірної поведінки.
29. Поняття та основні ознаки правопорушення.
30. Склад правопорушення.
31. Види правопорушень. Причини правопорушення і шляхи їх усунення.
32. Поняття та ознаки юридичної відповідальності.
33. Види юридичної відповідальності.
34. Підстави притягнення до юридичної відповідальності.
35. Принципи та функції юридичної відповідальності.
36. Поняття та структура правосвідомості.

37. Види правової свідомості.
38. Функції правової свідомості.
39. Поняття, види та функції правової культури.
40. Поняття, цілі та форми правового виховання.

Навчально-методичні вимоги щодо вивчення навчальної дисципліни «Теорія держави і права»

У результаті вивчення навчальної дисципліни студенти повинні знати:

- предмет теорії держави і права;
- основні поняття та категорії теорії держави і права;
- основні теорії походження держави і права;
- поняття та ознаки держави, її функції;
- форми, механізм та апарат держави, види державних органів;
- принципи формування правової держави, шляхи побудови правової держави в Україні;
- поняття, ознаки та функції права;
- види правотворчості, стадії законодавчого процесу, види джерел (форм) права;
- місце права у системі соціальних норм, поняття норми права та її структура;
- систему права і систему законодавства, систематизацію законодавства;
- поняття, ознаки, структуру та види правовідносин;
- поняття і ознаки правосвідомості та правової культури, правової поведінки та юридичної відповідальності.

Після вивчення навчальної дисципліни студенти повинні вміти:

- володіти загальнотеоретичними поняттями та категоріями теорії держави і права;
- розрізняти окремі типи держав та характерні їм функції;
- визначати основні шляхи побудови суверенної, соціальної, демократичної, правової держави;
- розмежовувати правові відносини у суспільстві;
- аналізувати та тлумачити норми Конституції та чинного законодавства України;
- правильно застосовувати закони та підзаконні акти;
- орієнтуватися у сучасному правовому полі;
- використовувати правові процедури захисту прав і свобод людини і громадянина;
- правильно користуватися спеціальною літературою з різних галузей права;
- грамотно оцінювати юридичні факти; аналізувати сучасні проблеми розвитку суспільства і виробляти власну життєву позицію.

Вивчення гуманітарної нормативної навчальної дисципліни «Теорія держави і права» здійснюється за вимогами кредитно-модульної системи.

Викладання дисципліни здійснюється на основі курсу лекцій та шляхом проведення семінарських занять (переважно у формі дискусії), групових та індивідуальних консультацій. Під час занять, як правило, використовуються інтерактивні методи викладання та навчання, а також різні види контролю за рівнем засвоєння студентами навчального матеріалу.

Методи контролю та оцінювання знань

У процесі вивчення навчальної дисципліни використовуються наступні види контролю:

1. Поточний — здійснюється на семінарських заняттях. За змістом він включає перевірку розуміння та запам'ятовування студентом навчального матеріалу, який охоплюється темою лекційного та семінарського занять, умінь самостійно опрацьовувати нормативно-правові акти та навчально-методичну літературу, здатність осмислити зміст вивчаємої теми, умінь публічно чи письмово представити певний матеріал, а також завдань самостійної роботи;

2. Підсумковий — здійснюється у формі письмової комплексної контрольної роботи, яка охоплює матеріал тем модуля. Кожному студенту видається індивідуальний варіант контрольних завдань, що складається з трьох частин:

- перша частина — студент має дати чітке визначення правовим поняттям та категоріям;
- друга частина — студент має дати ґрунтовну відповідь щодо особливостей елементів понять та категорій (ознаки, функції, форми, види, структура тощо);
- третя частина — студент, використовуючи Конституцію та закони України, має вибрати правильний варіант відповіді на запитання.

Крім того, під час модульного контролю враховуються результати науково-дослідної та самостійної роботи студента.

Модульний контроль проводиться на останньому занятті модуля, протягом двох академічних годин. До модульного контролю допускаються лише ті студенти, які виконали у повному обсязі всі види навчальних робіт (реферати, самостійні роботи тощо), передбачені робочою навчальною програмою.

Студент вважається таким, що приступив до проходження модульного контролю, якщо він допущений до модульного контролю, з'явився на контрольний захід та отримав кваліфікаційні завдання.

Виконання кваліфікаційних завдань кожний студент здійснює індивідуально. Студент може звернутися до викладача за роз'ясненням змісту завдання. При виконанні завдань студент може користуватися за дозволом викладача, лише офіційними текстами Конституції та законами України. Під час контрольного заходу студенту забороняється у будь-якій формі обмінюватися інформацією з іншими студентами або використовувати не дозволені матеріали чи засоби.

При виявленні порушення студентом встановленого порядку проведення модульного контролю викладач усуває цього студента від проведення контролю, робить на його письмовій роботі запис «порушив дисципліну», «списав» тощо та оцінює його контрольне завдання «нулем балів».

Студентам, які були допущені до модульного контролю, але з поважної причини не з'явилися на нього, а також студентам, які не виконали контрольну роботу, надається можливість повторного складання модульного контролю протягом одного-двох тижнів після закінчення планового контролю за графіком кафедри.

Результати модульного контролю доводяться викладачем до відома студентів протягом тижня після його проведення. Студент, який не погоджується з отриманою оцінкою з письмової контрольної роботи, має право звернутися з письмовою апеляцією до завідувача кафедри. Комісія, яку призначає завідувач кафедри, протягом тижня після подання апеляції, розглядає її у присутності студента та приймає остаточне рішення, яке оформляється протоколом.

Сумарна модульна оцінка з навчальної дисципліни визначається через процентне відношення суми набраних балів за усі контрольні зрізи, що проводились протягом модуля до суми максимально можливих. При цьому викладач має право збільшити її від 1 до 5 балів, в залежності від активності студента на заняттях, своєчасності та ретельності відпрацювання навчальних матеріалів, участі в олімпіадах, наукових конференціях тощо.

Для оцінки підсумків модульного контролю використовується 100-бальна шкала оцінок. Це максимальна сума балів за всі види робіт, що виконані студентом з навчальної дисципліни протягом семестру: семінарські заняття; індивідуальні завдання; підготовка рефератів, тез, доповідей; самостійна робота; комплексні контрольні роботи.

**Розподіл балів між окремими завданнями
модульного контролю**

Модуль I (поточний контроль)		Комплексна контрольна робота (підсумковий контроль)		Модуль II (поточний контроль)		Комплексна контрольна робота (підсумковий контроль)		Сума балів					
Змістовний модуль I	Змістовний модуль II		Змістовний модуль III										
10	20		20	30		20	100						
T 1	T 2	T 3	T 4	T 5	T 6	T 7	T 8	T 9	T 10	T 11	T 12	T 13	
5	5	5	5	5	5	6	4	4	4	4	4	4	

Система нарахування рейтингових балів:

- виконання кожного завдання самостійної роботи до теми — 1–3 бали;
- виконання індивідуальних завдань — 1–3 бали;
- виконання та захист реферату — 3–5 балів;
- виступ на семінарському занятті — 1–2 бали;
- письмова комплексна контрольна робота (2 запитання і 5 тестів — за повну правильну відповідь на запитання 2 бали) — 2–20 балів.

Шкала оцінювання

Оцінка в балах	Чотирибальна оцінка за національною шкалою	Оцінка за шкалою ECTS
91–100	відмінно/зараховано	A (відмінно)
81–90	відмінно/зараховано	B (дуже добре)
65–80	добре/зараховано	C (добре)
55–64	задовільно/зараховано	D (задовільно)
50–54	задовільно/зараховано	E (достатньо)
30–49	незадовільно/незараховано	PX (незадовільно з можливістю повторного складання)
0–29	незадовільно/незараховано	P (незадовільно з обов'язковим повторним курсом)

Модульна оцінка з навчальної дисципліни «Теорія держави і права» за семестр визначається на підставі сумарної модульної оцінки шляхом її переводу в залікову книжку без присутності студента.

Методичні рекомендації щодо підготовки до семінарських занять та написання рефератів

Семінар — це загальнонавчальна назва широко застосовуваного виду занять з різноманітних навчальних дисциплін, частіше — з гуманітарних.

Семінарське заняття є однією з найважливіших форм навчального заняття у вищому навчальному закладі, яке проводиться у формі дискусії навколо попередньо визначеної теми, до якої студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаного завдання. Семінари проводяться з основних тем навчальної програми і є ефективною формою закріплення теоретичних знань, отриманих на лекціях і під час самостійної роботи з навчальною і науковою літературою.

Головна мета семінарських занять — опанування студентами навчальної дисципліни, забезпечення глибокого і всебічного аналізу та колективного обговорення основних проблем курсу, навчання їх елементам творчого застосування отриманих знань на практиці.

Основними завданнями семінарських занять є:

- закріплення у студентів теоретичних знань;
- оволодіння ними науковим апаратом, навичками усного і письмового викладання навчального матеріалу;
- залучення їх до науки, наукових досліджень;
- прищеплення їм навичок творчого мислення, самостійного формулювання та висловлювання власних думок, а також захисту висунутих наукових положень та висновків;
- формування у них правового світогляду, здатності пов'язувати загальнотеоретичні положення з вимогами повсякденної практики державно-правового будівництва в країні.

Види проведення семінарських занять можуть бути різноманітними. Вони залежать від типу семінару, змісту і особливостей теми, складу студентів. Найбільш поширеними видами на семінарі є: розгорнута бесіда; виступи з рефератами, доповідями; диспут у формі діалогу; круглий стіл тощо.

Треба пам'ятати, що якість семінару перш за все залежить від підготовки студентів до нього, тому при підготовці до семінару кожен студент повинен уважно ознайомитися з планом, який відображає зміст чергової теми заняття; прочитати і продумати свої лекційні записи, які відносяться до теми семінару; вивчити чи законспектувати рекомендовану літературу; скористатися при потребі консультацією

викладача; скласти розгорнутий план, тези чи конспект виступу з усіх питань теми заняття.

Студентам необхідно відвідувати кожне семінарське заняття. Пропуск семінару позбавляє студента можливості усвідомити, закріпити та отримати цілісне уявлення по тій чи іншій темі. Крім того, це створює значні труднощі при підготовці до підсумкового модульного контролю.

Деякі питання роботи на семінарі:

- 1) переважна більшість семінарських занять проводиться у формі інтерактивної дискусії, під час якої викладач здійснює поточний контроль якості знань студентів, перевіряє виконання їх завдань самостійної роботи;
- 2) семінарське заняття починається вступним словом викладача, в якому він розкриває значення теми і цілі заняття, форми і методи його проведення;
- 3) студент, розкриваючи зміст того чи іншого питання теми семінарського заняття повинен пов'язувати матеріал з актуальними проблемами сучасності, розглядати правові явища з позиції Конституції та чинного законодавства України, наводити приклади;
- 4) кожному студенту необхідно постійно вдосконалювати навички володіння державною мовою, правильного вживання юридичних понять і термінів. Систематичні виступи на семінарах сприяють поповненню словарного запасу, а також вмінню лаконічно і точно висловлювати свої думки;
- 5) студенти повинні уважно слухати виступи своїх однокурсників і оцінювати наскільки глибоко розкриті питання. Це дає можливість кожному присутньому на семінарі висловити свою точку зору та подолати прогалини, які мали місце у відповіді. Активна участь на семінарських заняттях прищеплює навички участі у дискусії, аналізі різних точок зору, вмінню відстоювати власну позицію;
- 6) після закінчення виступу студента відбувається обговорення проблеми. При цьому викладач не тільки направляє обговорення на розкриття вузлових питань, але і дає змогу виступити усім учасникам семінару. Якщо ж доповідач чи інший виступаючий на семінарі припускає явні помилки, то для виключення втрати часу викладач може його зупинити і надати слово іншому;
- 7) завершується семінарське заняття заключним словом викладача, в якому підсумовується робота групи, аналізується ступінь розкриття теми, оцінюються всі форми участі студентів на семінарі

(виступ з питання, реферат, повідомлення, доповнення, зауваження тощо) та нараховуються рейтингові бали, а також дається завдання на наступне заняття.

Обов'язковим компонентом семінарського заняття з навчальної дисципліни «Теорія держави і права» є підготовка рефератів з найбільш актуальних та складних тем курсу.

Реферат не є дослівним переказом тексту підручника або навчального посібника, а являє собою одну з форм наукового дослідження на певну тему, творчо перероблену на основі знайомства зі станом сучасних наукових досліджень (науково-проблемний реферат) або виклад основних положень певних видань чи їх частин (оглядово-інформаційний реферат).

Реферат має бути виконано самостійно. Мета написання реферату полягає у набутті студентом знань з теорії держави і права, вміння та навичок працювати з науковою літературою і нормативно-правовими актами, самостійно аналізувати та узагальнювати матеріал, робити і формулювати власні висновки та пропозиції.

За допомогою рефератів студент глибше вивчає найбільш складні проблеми навчальної дисципліни, вчиться правильно оформлювати роботу та докласти результати своєї праці.

Підготовка реферату включає в себе наступні етапи:

- 1) вибір теми;
- 2) підбір і вивчення спеціальної літератури та нормативно-правових актів;
- 3) складання плану реферату;
- 4) викладення змісту теми;
- 5) оформлення реферату;
- 6) усний виклад реферату.

1. Вибір теми

Студент самостійно обирає тему реферату з запропонованого переліку. Допускається закріплення декількох студентів за однією і тією ж темою реферату. В такому разі на семінарських заняттях один з них доповідає, а інші виступають з доповненнями чи уточненнями. Студент може в обсязі навчальної програми дисципліни сам запропонувати тему реферату, узгодив її з викладачем.

При виборі теми студенту слід керуватися своїми інтересами до певної проблеми, можливостями підбору літератури та інше.

2. Підбір і вивчення спеціальної літератури та нормативно-правових актів

Роботу над рефератом потрібно починати з вивчення стосовно обраної теми відповідного розділу підручника, навчального посібника, конспекту лекції. Після того як загальне уявлення про обрану тему склалося, студенту слід приділити серйозну увагу підбору і вивченню нормативно-правових актів та літератури, орієнтовний список якої наведено після кожної теми. Однак запропонований перелік джерел не повинен зв'язувати ініціативу студента. Він може та мусить використовувати інші роботи, самостійно підібрані внаслідок вивчення бібліографії за обраною проблематикою.

Вивчаючи ту чи іншу наукову працю, студент повинен сприймати її крізь призму тих основних проблем, що їх вирішував автор. Без усвідомлення проблеми неможливо виділити головне й істотне, важко відокремити тезу від аргументів і практично неможливо перекласти формальне ставлення до змісту досліджуваної праці.

3. Складання плану реферату

Після ознайомлення з літературою та нормативно-правовими актами студент складає план реферату, в якому конкретизує питання обраної теми та який включає в себе:

- вступ;
- основну частину (виклад змісту теми);
- висновки;
- список використаної літератури.

Вступ є обов'язковою частиною реферату, в якому стисло обґрунтовується актуальність, наукова і практична значимість обраної теми, вказується на її місце у структурі курсу теорії держави і права, формулюються цілі дослідження.

Основна частина реферату складається з розділів та підрозділів, в яких мають бути послідовно розглянуті всі питання теми. При цьому слід мати на увазі, що кількість розділів та підрозділів не регламентується, але недоцільно їх робити невеликими за обсягом. Якщо матеріал важко розбити на декілька частин через його тісну змістовну і логічну послідовність, розділ можна не розбивати на підрозділи.

При визначенні назв розділів і підрозділів необхідно знати, що назва розділу не може повторювати назву теми роботи, а назва підрозділу повторювати назву розділу.

Заклучна частина реферату має містити висновки, в яких формулюються результати дослідження, оцінки проаналізованого матеріалу, пропозиції чи рекомендації з досліджуваної проблематики.

Вступ і висновки реферату разом не повинні перевищувати одну чверть його обсягу.

4. Викладання змісту теми

Після підбору і вивчення літератури, визначення плану реферату слід приступити до узагальнення та систематизації зібраного матеріалу. Виклад матеріалу повинен бути чітким, логічним та послідовним. Викладати матеріал у рефераті рекомендується у безособовій формі висловлювання (наприклад, «вважаємо», «думаємо», «рачуємо» та інше). Необхідно вживати терміни, властиві даній науці, уникати незрозумілих понять та складних граматичних оборотів. Допускається змінювати терміни, окремі слова і словосполучення прийнятими текстовими скороченнями, значення яких зрозуміле з контексту реферату.

При використанні цитат з літературних та наукових джерел слід пам'ятати, що вони необхідні для підтвердження думки автора реферату, або ж для висловлювання своєї думки на протигагу іншій. Занадто зловживати ними не слід.

Студенту доцільно звернути увагу на такі характерні недоліки, які трапляються при написанні реферату і які можуть привести до незадовільної оцінки:

- механічне, дослівне переписування використаної літератури;
- поверховий, не аргументований виклад основних теоретичних положень;
- невідповідність між змістом роботи та її планом;
- абстрактний виклад теми, відсутність посилань на Конституцію та чинне законодавство України;
- недбалість і неграмотність викладу.

Отже, основними вимогами до написання реферату є вміння виділяти головні теоретичні питання і роз'яснювати їх на конкретному матеріалі, логічно та послідовно розкривати зміст теми, використовуючи при цьому сучасну юридичну літературу.

5. Оформлення реферату

Студент повинен пам'ятати, що через оформлення реферату, його зовнішній вигляд, викладач формує першу думку про зміст матеріалу. Тому кожному студенту необхідно опанувати техніку й етику оформлення наукової праці та дотримуватись стандартних вимог, які висувуються щодо рефератів.

Починається робота з титульного листа, який оформлюється згідно зі зразком (додаток 1).

Після титульного листа, на другій сторінці реферату подається план роботи (додаток 2).

Кожна структурна частина роботи повинна починатися з нової сторінки та мати заголовок, який відповідає плану реферату. Заголовки слід розташовувати посередині рядка і друкувати великими літерами без крапок в кінці, не підкреслюючи. Якщо заголовок складається з двох і більше речень, тоді їх розділяють крапкою. Перенесення слів у заголовку не допускається.

Відстань між заголовком і подальшим чи попереднім текстом має бути не менше ніж три інтервали, якщо реферат виконаний рукописним або машинописним способом, та не менше ніж два інтервали, якщо робота виконана за допомогою комп'ютера.

Розділи слід нумерувати арабськими цифрами без крапок в кінці. Підрозділи повинні мати порядкову нумерацію у межах кожного розділу. Номер підрозділу складається з номеру розділу і порядкового номеру підрозділу, відокремлених крапкою (наприклад — 1.1, 1.2).

Усі сторінки, починаючи з третьої, послідовно нумеруються з проставленням арабських цифр за загальним правилом у нижньому правому куті, без крапки в кінці. Слід мати на увазі, що першою сторінкою реферату є титульний лист, на якому нумерація сторінки не ставиться, але враховується при нумерації наступних сторінок.

Реферат пишеться чітким, розбірливим почерком, або друкується на одному боці аркуша білого паперу формату А4 (розмір 210x297 мм) через два міжстрокових інтервали для друкарської машинки і півтора — для комп'ютера, з обов'язковим додержанням при цьому такої ширини полів: зверху і знизу — 20 мм, зліва — 25–30 мм, справа — 10 мм. На одній сторінці повинно бути не більше 32–40 рядків.

Загальний обсяг реферату не повинен перебільшувати 24 друкованих сторінок тексту через 2 інтервали чи 16 — через 1,5 інтервали.

Робота повинна бути зброшурована і підшита. На останній сторінці ставиться число, місяць та рік виконання роботи, а також підпис виконавця.

Оформлення списку використаної літератури є важливою складовою написання реферату. В список включаються тільки ті джерела, які використовувались при написанні реферату або на які зроблено посилання у самій роботі. Список літератури в загальний обсяг реферату не включається, але нумерація сторінок продовжується.

При оформленні списку використаної літератури його слід умовно розділити на дві частини: нормативно-правові акти і спеціальна література (нумерація, при цьому залишається наскрізною).

Нормативно-правові акти розміщуються за їх юридичною силою (Конституція, закони, підзаконні нормативні акти — укази Президента, постанови Кабінету Міністрів України і т. ін.). Нормативно-правові акти однакової юридичної сили розміщуються у хронологічному порядку.

Наприклад:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // *Голос України*. — 1996. — 13 липня.
2. Декларація про державний суверенітет України: (16 липня 1990 р.). — К.: 1991. — 8 с.
3. Постанова Верховної Ради УРСР «Про оголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. // *Відомості Верховної Ради Української РСР*. — 1991. — № 38 — Ст. 502.
4. Закон України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р. // *ВВР України*. — 1991. — № 53. — Ст. 793.

До спеціальної літератури відносяться монографії, підручники, навчальні посібники, наукові статті та ін. Дані джерела розміщуються в алфавітному порядку назв або прізвищ перших авторів. Спочатку вказують прізвище автора, його ініціали. Потім — назву праці, місто видання, видавництво, рік видання, кількість сторінок. Якщо праця автора розміщена у збірнику робіт, журналі чи газеті, то після назви ставиться дві косі лінії, а далі назва збірника чи журналу, місце, рік видання та його номер (або випуск), і на яких сторінках даний матеріал надрукований. Для газетної статті, крім назви і року видання, вказують так само дату. При цьому джерела треба писати мовою оригіналу.

Наприклад:

1. Опришко В. Державно-правова реформа в Україні: основні напрямки // *Право України*. — 1998. — №1. — с. 27–32.
2. Прокопенко В. І. Трудове право України: Підручник. Вид. третє. — Х.: Консум, 2002. — 528 с.

Важливе значення має правильне оформлення посилань на джерела та матеріали, які студент використовує при написанні реферату. Рекомендується наступний варіант оформлення посилань. Нумерація усіх посилань з визначенням номера джерела даного посилання у списку використаної літератури. У такому разі посилання оформлюється у квадратних дужках з указанням сторінки.

Наприклад:

Цитата в тексті: «В теорії держави і права загальноприйнято, що...» [11, с. 145].

6. Усний виклад реферату

Після написання реферату студент повинен його зміст доповісти на семінарському занятті. Студент протягом десяти хвилин має викласти основні положення розділів та підрозділів свого дослідження, обґрунтувати наукову і практичну значимість обраної теми, сформулювати пропозиції чи рекомендації. Після виступу, при необхідності, відповісти на запитання викладача та інших учасників семінару.

За результатами обговорення написаного і докладеного реферату студенту виставляється відповідна кількість балів, які враховуються при виставленні підсумкової оцінки з навчальної дисципліни.

Методичні рекомендації щодо організації самостійної роботи студентів та підготовки до підсумкового модульного контролю

Закон України «Про вищу освіту» від 17 січня 2002 року та державні стандарти вищої освіти передбачають виділення у навчальних планах у вищих навчальних закладах часу для самостійної (позааудиторної) роботи студентів. Навчальний час, відведений для цієї форми роботи згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 2 червня 1993 р. №161 повинен становити не менше 1/3 та не більше 2/3 загального обсягу навчального часу студента, відведеного для вивчення конкретної навчальної дисципліни.

У Запорізькому національному технічному університеті на вивчення дисципліни «Теорія держави і права» відповідно до навчального плану відводиться 81 година (2 залікових кредита), у тому числі на самостійну роботу — 45 годин.

Саме самостійна робота набуває все більшого значення й актуальності сьогодні, оскільки обсяг навчального матеріалу з теорії держави і права досить значний, і не все можна встигнути розглянути під час аудиторних занять. Отже, правильна організація власної самостійної роботи з боку студента є важливою запорукою успішного навчання і ефективного засвоєння ним знань.

Метою самостійної роботи є вироблення навичок опрацювання нормативно-правових актів, спеціальної літератури та інших матеріалів, необхідних для належного засвоєння предмета навчальної дисципліни, а також для розвитку сталих умінь до самостійного вивчення і викладання одержаної інформації.

Самостійна робота є основним засобом засвоєння студентом навчального матеріалу в час, вільний від обов'язкових навчальних занять, без участі викладача. Тільки під час самостійної роботи студент має можливість розвинути пізнавальні та виконавчі здібності, пам'ять, самостійне мислення, наполегливість і, головне, виробити вміння самостійного здобуття знань.

Під час самостійної роботи краще за все проявляються індивідуальні особливості студента, його здібності та нахили.

Самостійна робота студента забезпечується системою навчально-методичних засобів, необхідних для вивчення навчальної дисципліни чи окремої теми: підручниками, навчальними та методичними посібниками, конспектами лекцій викладача тощо. Серед них значне місце посідає саме методичні матеріали, завдання та вказівки виклада-

ча, а також рекомендована спеціальна література та нормативно-правові акти.

Самостійна робота студента над засвоєнням навчального матеріалу може виконуватися у бібліотеці, навчальному кабінеті або комп'ютерному класі університету, а також у домашніх умовах.

Головне у правильній організації самостійної роботи — її планування, яке, в принципі, вже задане робочою програмою навчальної дисципліни. Приступаючи до самостійного вивчення матеріалу насамперед треба уважно ознайомитися з джерелами, що рекомендуються до кожної теми, розподілити питання на більш та менш складні. Виконуючи самостійну роботу студент повинен законспектувати основний зміст теми, при цьому уникаючи механічного переписування джерел. Окрім слід виділяти основні теоретичні положення, ключові слова, спеціальні терміни і поняття.

Самостійна робота студента повинна розпочинатися ще до початку лекційних занять, тобто слід активно використовувати систему упереджувального читання підручників та навчальних посібників. Це дозволяє закласти теоретичну базу для більш глибокого сприйняття інформації під час лекції.

Під час самостійної роботи студенту пропонуються наступні види завдань для опанування матеріалу з конкретної теми курсу:

- вивчити матеріал теми;
- скласти термінологічний словник;
- продумати відповіді на питання для самоконтролю;
- підготувати тези виступу на семінарські заняття;
- підготувати реферат з рекомендованих тем;
- виконати завдання, передбачені робочою програмою навчальної дисципліни.

Самостійна робота носить суцільно індивідуальний характер, однак можливе й колективне осмислення та вивчення навчального матеріалу. Однією з таких форм є проведення самостійної роботи студентів під керівництвом викладача, яке проводиться відповідно до розкладу навчальних занять, з метою підвищення рівня підготовки студентів, ознайомлення їх з нормативно-правовими актами та отримання необхідної допомоги з боку викладача щодо теоретичних положень теорії держави і права чи аспектів їх практичного застосування.

Перевірка виконання самостійної роботи проводиться викладачем на семінарських заняттях, а також виноситься на підсумковий модульний контроль поряд з навчальним матеріалом, який опрацьовувався при проведенні аудиторних навчальних занять.

Щосеместрово проводиться два модульні контролі, підготовка до яких здійснюється за рахунок часу, відведеного на самостійну роботу студента. При підготовці до письмової комплексної контрольної роботи кожному студенту необхідно насамперед ознайомитися з переліком питань, що виносяться на модульний контроль. Потім переглянути конспект лекцій, звертаючись при цьому до Конституції України, повторити поняття та терміни, їх ознаки, функції, види, структуру тощо.

Вивчення навчальної дисципліни «Теорія держави і права» завершується складанням семестрового заліку, метою якого є перевірка ступеня засвоєння навчального матеріалу та його розуміння студентом. Залік обов'язково складають студенти, що набрали протягом семестру менше 50 балів, за умов виконання всіх самостійних завдань, передбачених робочою програмою навчальної дисципліни.

Для успішного складання заліку студентам необхідно переглянути увесь програмний матеріал, у тому числі і конспект лекцій та рекомендовану спеціальну літературу, повторити відповіді на контрольні запитання. Залік проводиться в аудиторії університету у формі індивідуальної співбесіди через постановку викладачем питань, які наведені у білеті, і відповідей на них студента. При цьому викладач, оцінюючи знання студента керується такими критеріями як: правильність відповіді на питання, повнота і конкретність, ступінь використання наукових і нормативних джерел, уміння пов'язувати теорію з практикою, логічно і аргументовано висловлювати свої думки, культура мови.

Результати складання семестрового заліку оцінюються за 100-бальною шкалою («зараховано», «незараховано») і вносяться до залікової відомості та залікової книжки студента.

Зразок оформлення титульного листа реферату

Міністерство освіти і науки України
Запорізький національний технічний університет

Кафедра політології та права

**Реферат
з теорії держави і права на тему:
«Система державних органів України»**

Студента групи ГФ-215
денної форми навчання
Винника Дмитра Ігоровича

Викладач: кандидат
історичних наук, доцент
Кириченко Віктор Миколайович

Запоріжжя — 2009

Зразок оформлення плану реферату

План

Вступ	3
Розділ 1. Класифікація видів органів держави.....	5
Розділ 2. Поділ влади	
2.1. Законодавча влада.....	11
2.2. Виконавча влада.....	15
2.3. Судова влада.....	19
Висновок.....	22
Список використаної літератури.....	24

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

А

Абсолютна монархія — різновид монархічної форми правління, що характеризується юридичним і фактичним зосередженням усієї повноти держаної і духовної (релігійної) влади у руках монарха. Різновидом А.м. є теократична монархія, у якій державна влада належить церковній ієрархії (Ватикан).

Автентичне тлумачення норм права — різновид офіційного нормативного тлумачення, при якому роз'яснення змісту правової норми здійснюється тим органом, який встановив цю норму, шляхом видання відповідних роз'яснюючих актів.

Авторитарний режим — різновид антидемократичного державного режиму, який характеризується значним зосередженням державної влади у руках однієї або кількох осіб, звуженням політичних прав і свобод громадян та громадсько-політичних об'єднань, недопущенням політичної опозиції, наявністю єдиної, обов'язкової політичної ідеології, приниження ролі представницьких органів влади, використанням насильства і позасудових методів примусу, спираючись на поліцейські та військові апарати.

Адміністративна відповідальність — вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення (проступок), певного примусового заходу адміністративного впливу. Порядок та умови притягнення до А. в. регулюються КУпАП.

Адміністративна юрисдикція — встановлена законодавчими актами діяльність органів державного управління та їх посадових осіб щодо вирішення індивідуальних адміністративних спорів та застосування відповідних юридичних санкцій стосовно правопорушників у адміністративному порядку (без звернення до суду). А. ю. є складовою правоохоронної діяльності органів управління.

Адміністративне право — галузь права, сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері державно-управлінської діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів, а також органів місцевого самоврядування. Основним джерелом А.п. є КУпАП.

Адміністративне правопорушення (адміністративний проступок) — протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративне стягнення — примусовий захід державного впливу, що застосовується до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення з метою її виховання, додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Адміністративні правовідносини — суспільні відносини, врегульовані нормами адміністративного права, які впливають на поведінку суб'єктів у сфері державного управління та приводять до виникнення між ними правових зв'язків державно-владного характеру.

Акти органів державної влади — правова форма здійснення повноважень органів державної влади. Форма А.о.д.в., порядок їх видання і набуття чинності залежить від належності органу, що видає акт, до тієї чи іншої гілки державної влади та від його компетенції і встановлюються законом або іншим нормативним актом. А.о.д.в. можуть бути нормативними, які за юридичною силою поділяються на закони та підзаконні акти, або правозастосовними, які завжди є підзаконними актами.

Акти цивільного стану — юридичні факти (події та дії), які нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків. До А.ц.с. відносять засвідчені державою такі факти: народження фізичної особи, встановлення її походження, набуття громадянства, вихід з громадянства та його втрата, досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав, зміна імені, по батькові, прізвища, інвалідність, смерть тощо. Про здійснення реєстрації А.ц.с. заявникам видається відповідне свідоцтво.

Аналогія закону — застосування до суспільних відносин, які неврегульовані відповідною правовою нормою, норм права, які регулюють подібні за змістом відносини у межах певної галузі права. А. з. є засобом вирішення конкретних юридичних справ за наявності прогалин у чинному законодавстві України. Не припускається застосування А.з. у галузях кримінального та адміністративного права.

Аналогія права — застосування до суспільних відносин, які неврегульовані відповідною правовою нормою, і за відсутності норм права, які регулюють подібні за змістом відносини, загальних засад і принципів певної галузі права. А.п. використовується тоді, коли не можна застосовувати аналогію закону. Не припускається застосування А.п. у галузях кримінального та адміністративного права.

Антидемократичний режим — вид державного режиму, при якому державна влада зосереджується в руках неконтрольованої народом групи осіб або в руках однієї особи і здійснюється більш жорсткими методами шляхом порушення прав і свобод людини та усуненням можливостей для вільного волевиявлення інтересів різних груп населення. А.р. існує в наступних формах: деспотичний, тиранічний, тоталітарний, авторитарний.

Апарат держави — система державних органів, які уповноважені здійснювати державну владу та управління по виконанню завдань і функцій держави.

Апатриди — див. Особа без громадянства.

Апеляційний суд — орган судової системи судів загальної юрисдикції, який є судом вищого рівня для місцевих судів і нижчого стосовно Верховного Суду. В Україні діють загальні та спеціалізовані А.с., які розглядають справи у апеляційному порядку відповідно до процесуального закону, по першій інстанції, що віднесені до їх підсудності законом, ведуть та аналізують судову статистику, вивчають і узагальнюють судову практику тощо.

Б

Біпатриди — див. Подвійне громадянство.

Бланкетні норми права — норми, які відсилають суб'єктів права до норм інших правових актів, які необхідно виконувати

Буденна (непрофесійна) правосвідомість — сукупність конкретних життєвих обставин, особистого правового досвіду й отриманої освіти, що характеризує ставлення людини до чинного чи бажаного права і правової системи на побутовому рівні.

Буквальне (адекватне) тлумачення норм права — різновид тлумачення, коли роз'яснення змісту правової норми повністю збігається з її текстуальною формою. Результат такого тлумачення повністю адекватний мовній формі його висловлення.

В

Верховна Рада України — єдиний, загальнонаціональний, представницький, колегіальний орган законодавчої влади в Україні. ВР України є однопалатним парламентом, його головними функціями є: представницька, законодавча, установча та функція парламентського контролю. Конституційний склад ВР України становить 450 народних депутатів, які обираються на основі загального, рівного і прямого

виборчого права шляхом таємного голосування на 5 років і здійснюють свої повноваження на постійній основі.

Верховний Суд України — найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції. ВС України здійснює правосуддя, розглядає справи у касаційному порядку та у порядку виключного провадження; забезпечує однакове застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції, дає роз'яснення з питань судової практики тощо.

Вето — акт глави держави, який забороняє або не допускає набрання законної сили прийнятого парламентом закону. Розрізняють абсолютне В., тобто остаточне відхилення главою держави закону, прийнятого парламентом та відкладальне В., тобто право глави держави на повернення зі своїми зауваженнями та сформульованими пропозиціями переданого йому на підпис закону до парламенту для повторного розгляду.

Виконавча влада — одна з гілок державної влади, єдина система виконавчо-розпорядчих державних органів, які здійснюють безпосереднє управління державними справами.

Виконання норм права — форма безпосередньої реалізації зобов'язальних норм права, які передбачають активну поведінку суб'єктів права щодо виконання покладених на них обов'язків, які передбачені нормами права, незалежно від власного бажання.

Використання норм права — форма безпосередньої реалізації уповноважувальних норм права, які передбачають активну чи пасивну поведінку суб'єктів права, які на власний розсуд використовують закріплені у нормах права можливості щодо реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Вина — психічне ставлення особи до вчиненої протиправної дії або бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу чи необережності. В. є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину та однією з підстав кримінальної відповідальності за конкретно вчинений злочин.

Влада — у загальному розумінні реальна здатність і можливість владного суб'єкта впливати на діяльність і поведінку людей, примушувати їх виконувати його волю.

Внутрішні функції держави — напрямки діяльності держави, що здійснюються у межах її території і в яких конкретизується її внутрішня політика відносно економічних, ідеологічних, культурних та інших сторін життя суспільства.

Г

Галузеві юридичні науки — юридичні науки, предметом дослідження яких є вивчення закономірностей правового регулювання відповідних суспільних відносин. До Г.ю.н. належать конституційне право, цивільне право, цивільне процесуальне право, кримінальне право, кримінально-процесуальне право, адміністративне право, трудове право тощо.

Галузь права — сукупність правових норм, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання.

Гарантії прав і свобод людини і громадянина — система методів та механізмів забезпечення повного і неухильного здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів у реальній дійсності. Розрізняють соціально-економічні, політичні, ідеологічні та юридичні гарантії.

Гіпотеза — складова частина норми права, яка містить умови, обставини, за настанням чи ненастанням яких суб'єкти мають здійснювати свої права та обов'язки, непередбачені у диспозиції цієї норми.

Глава держави — посадова особа або колегіальний орган, що здійснює верховне представництво держави у внутрішній та зовнішній політиці. Г.д. в Україні є Президент, який займає особливе місце у системі органів державної влади, виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина.

Глава уряду — керівник вищого колегіального органу у системі органів виконавчої влади. Г.у. в Україні є Прем'єр-міністр України, який входить до складу Кабінету Міністрів України.

Громадська організація — добровільне об'єднання громадян, яке створено для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів. Засновниками Г.о. можуть бути громадяни України, громадяни інших держав, особи без громадянства, які досягли 18 років, а молодіжних та дитячих Г.о. — 15-річного віку. Г.о. діє на основі статуту.

Громадянин — фізична особа, яка перебуває у сталих юридично визначених взаємозв'язках із конкретною державою, що знаходить свій вираз у наявності в особи відповідного громадянства.

Громадянське суспільство — спільність вільних і рівноправних людей та їх об'єднань, кожній з яких держава забезпечує юридично рівні можливості бути власником, користуватися економічною сво-

бодою, мати надійний соціальний захист, брати участь у політичному житті держави.

Групова правосвідомість — правосвідомість певних соціальних груп населення країни, яка формується навколо певної дії, окремого нормативно-правового акта тощо.

Гуманітарні функції держави — напрямки діяльності держави та її органів із забезпеченням кожній людині належних умов життя.

Д

Делікт — діяння, що суперечить вимогам чинного законодавства, тобто правопорушення. Д. завдає шкоди охоронюваним законом цінностям, інтересам фізичної або юридичної особи, суспільним або державним інтересам. Особа, яка вчинила Д., у передбачених законом випадках притягується до юридичної відповідальності.

Деліктоздатність — передбачена нормами права здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинення протиправних дій.

Демократичний режим — вид державного режиму, при якому державна влада здійснюється на основі рівної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні й діяльності державних органів, дотримання прав і свобод людини. Д.р. існує в наступних формах: ліберально-демократичний, консервативно-демократичний, радикально-демократичний.

Держава — суверенна, політико-територіальна організація публічної влади певних соціальних груп населення в соціально-неоднорідному суспільстві, яка має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, а також здійснювати керівництво суспільством. Д.є. соціальним явищем, способом організації суспільства, основним елементом його політичної системи, організацією політичної влади, повноваження якої поширюються на все суспільство та офіційним представником якої вона виступає.

Державна влада — особливий різновид соціальної влади, яка поширюється на все суспільство, має публічно-політичний характер, здійснюється від імені держави спеціальними суб'єктами (органами держави та їхніми посадовими особами), які здатні регулювати і впливати на поведінку людей та спеціальними засобами домагатися здійснення своєї волі.

Державна виконавча служба — державний орган, який здійснює виконання рішень судів та інших органів відповідно до чинного законодавства України.

Державна контрольно-ревізійна служба — державний орган, який здійснює контроль у формі ревізій і перевірок за збереженням та витраченням коштів і матеріальних цінностей в установах, підприємствах та організаціях, які отримують кошти з державного бюджету та державних валютних фондів.

Державна мова — офіційно визнана Конституцією або законом основна мова держави, яка є обов'язковою для використання у законодавстві, судочинстві, офіційному діловодстві, навчанні тощо. Джерелом Д.м. є мова корінної або однієї з корінних націй, які мешкають на території країни. В Україні відповідно до Конституції Д.м. є українська мова.

Державна служба — професійна діяльність державних службовців, які мають відповідні службові повноваження та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Державне управління — діяльність органів усіх гілок державної влади та місцевого самоврядування щодо реалізації ними делегованих державою повноважень з метою вдосконалення суспільної системи відповідно до публічних інтересів.

Державний апарат — див. Апарат держави.

Державний герб — встановлений Конституцією або спеціальним законом офіційний символічний знак держави, що у графічних і кольорових зображеннях виражає її історичні, національні, соціальні традиції й особливості.

Державний гімн — встановлений Конституцією або спеціальним законом офіційний урочистий музичний твір, що у музично-поетичній формі виражає державницьку ідею та є офіційним символом держави. Д.г. України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського.

Державний лад — система соціальних, економічних і політичних відносин, які закріплені нормами конституційного права. Д.л. визначає основні організаційні форми та інститути механізму політичної влади у державі.

Державний механізм — див. Механізм держави.

Державний прапор — встановлене Конституцією або спеціальним законом офіційне полотнище держави, в якому шляхом добору певних кольорів та з певним зображенням, виражено ідею політичного характеру. Конституція України визначає Д.п. України, як стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Державний режим — сукупність способів та методів здійснення державної влади у суспільстві. Основними видами Д.р. є демократичний та антидемократичний.

Державний суверенітет — верховенство, самостійність, повнота і єдність державної влади на території країни та її незалежність і рівноправність у відносинах з іншими державами. Декларацією про державний суверенітет від 16 липня 1990 року було проголошено про Д.с. України.

Державний устрій — адміністративно-територіальна організація державної влади, яка визначає правове положення окремих частин держави (територіальних одиниць), їх взаємовідносини між собою та з державою у цілому. За Д.у. всі держави поділяються на прості (унітарні) та складні (федерація, конфедерація, імперія). Україна є унітарною державою з автономним утворенням.

Державні органи — вид державних організацій, які наділені чітко визначеними державно-владними повноваженнями та необхідними матеріально-технічними засобами для виконання конкретних завдань і функцій держави у певній сфері суспільних відносин.

Державні підприємства — вид державних організацій, які безпосередньо реалізують завдання та функції держави у сфері матеріального виробництва. До Д.п. відносяться державні підприємства з виробництва товарів, надання послуг, торгівлі, громадського харчування тощо.

Державні символи — встановлені Конституцією або спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки, в яких втілені суверенітет, історичне минуле й ідейні цінності держави. В Україні відповідно до Конституції Д.с. є Державний Прапор України, Державний Герб України, Державний Гімн України.

Державні службовці — громадяни, які обіймають штатні посади у державних органах, підприємствах, установах, здійснюють повноваження від імені держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Державні установи — вид державних організацій, які безпосередньо реалізують завдання і функції держави у сфері нематеріального виробництва. До Д.у. відносяться дошкільні дитячі установи, школи, вищі навчальні заклади, лікарні, санаторії тощо.

Деспотична монархія — різновид необмеженої монархічної форми правління, яка характеризується зосередженням усієї повноти державної і духовної (релігійної) влади в руках монарха, владу якого обожнювали, а його самого визнавали божеством. Д.м. була поширена у державах рабовласницького типу.

Джерело (форма) права — в юридичному значенні як спосіб зовнішнього вираження і закріплення норм права, що виходять від

держави і які мають загальнообов'язкове значення. До зовнішніх форм Д.(ф).п. відносять: 1) правовий звичай; 2) правовий (судовий, адміністративний) прецедент; 3) нормативно-правовий договір; 4) нормативно-правовий акт (закони, підзаконні акти).

Диспозитивні норми права — норми, де суб'єктам права держава надає можливість самостійно встановлювати для себе певні взаємні права і обов'язки, тобто надає свободу вибору поведінки.

Диспозиція — складова частина норми права, яка визначає саме правило поведінки суб'єкта у разі настання обставин, передбачених у гіпотезі цієї норми.

Дисциплінарна відповідальність — вид юридичної відповідальності, що полягає у застосуванні до особи, яка вчинила порушення трудової, навчальної, службової або військової дисципліни, заходів дисциплінарного впливу.

Дисциплінарний проступок — невиконання або неналежне виконання працівником покладених на нього законодавством про працю, колективним і трудовим договорами трудових обов'язків.

Дисциплінарне стягнення — передбачений у нормативно-правовому акті захід примусового впливу, що застосовується органом, якому надано право прийняття на роботу, до працівника, що вчинив дисциплінарний проступок.

Дієздатність — передбачена нормами права здатність особи своїми діями набувати та самостійно здійснювати суб'єктивні права і виконувати юридичні обов'язки.

Додержання норм права — форма реалізації заборонних норм права, які передбачають пасивну поведінку суб'єктів права, тобто їх утримання від вчинення, заборонених правом дій.

Доктринальне тлумачення норм права — різновид неофіційного тлумачення, при якому роз'яснення змісту правової норми здійснюється вченими-юристами або фахівцями-юристами у науково-практичних коментарях до кодексів, законів, у наукових статтях, монографіях тощо, має науковий характер і не тягне за собою юридичних наслідків.

Документ — матеріальний носій запису (папір, кіно-і фотоплівка, магнітна стрічка, дискета тощо) з зафіксованою на ньому інформацією про факти, події, явища об'єктивної дійсності та розумової діяльності людини, яка за своїм змістом та формою свідчення є джерелом відомостей, що мають певне юридичне значення.

Дуалістична монархія — різновид обмеженої (конституційної) монархічної форми правління, якій притаманна подвійність (дуалізм)

вищих органів державної влади і за якої монарх зосереджує у своїх руках виконавчу владу, а законодавчі повноваження розподіляються між ним і виборчим представницьким органом (парламентом).

Е

Екологічне право — галузь права, сукупність правових норм, які регулюють суспільні відношення у сфері освоєння, використання і охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки.

Економічні функції держави — напрямки діяльності держави та її органів щодо регулювання сфери економічних відносин на засадах ринку і добросовісної конкуренції, створення умов для розвитку виробництва, захист різних форм власності.

З

Загальна декларація прав людини — перший міжнародно-правовий акт про права людини універсального характеру, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., в якому вперше в історії людства проголошено коло основних громадянських (особистих), політичних, соціальних, економічних і культурних прав та свобод людини. З.д.п.л. ратифікована більшістю держав світу, в т.ч. й Україною.

Загальнотеоретичні та історико-правові науки — юридичні науки, предметом дослідження яких є загальні і специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, історичний процес розвитку держави і права, політичні і правові вчення у конкретно історичній обстановці та хронологічній послідовності. До З. та і-п.н. належать теорія держави і права, історія держави і права, історія політичних і правових вчень тощо.

Загальносоціальна функція права — напрями взаємодії права та інших соціальних явищ як єдності форми та змісту. До З.ф.п. належать гуманістична, організаторсько-управлінська, виховна, інформаційна (комунікативна), оціночно-орієнтаційна, гносеологічна (пізнавальна) функції.

Закон — нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади держави або безпосередньо народом на референдумі, який регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю та інтереси більшості населення, має вищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів, особливий порядок прийняття, охороняється та гарантується державою. З. складають основу системи права

держави. За своєю юридичною силою З. поділяється на: 1) конституції; 2) конституційні закони; 3) органічні закони; 4) звичайні (прості, поточні) закони.

Законність — правовий режим (стан) точного і неухильного виконання законів та підзаконних нормативно-правових актів держави усіма суб'єктами суспільних відносин (державою, її органами та посадовими особами, громадськими об'єднаннями, громадянами).

Законодавство — сукупність усіх чинних законів і підзаконних нормативно-правових актів вищих та центральних органів держави, що видаються уповноваженими правотворчими органами в межах їх компетенції.

Законодавча влада — одна із гілок державної влади, яка наділена повноваженнями щодо прийняття, зміни чи скасування законів. З.в. є самостійною відносно виконавчої і судової гілок влади. Відповідно до Конституції єдиним органом З.в. в Україні є ВР України.

Законодавча ініціатива — офіційне внесення до ВР України пропозиції чи проекту стосовно прийняття нового закону або зміни чи скасування чинного закону, які ВР України зобов'язана розглянути по суті. З.і. є початковою стадією законодавчого процесу. В Україні право З.і. належить Президенту України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України.

Законодавчий процес — встановлений Конституцією і законами України порядок здійснення законодавчої функції ВР України та реалізація нею своїх законодавчих повноважень. З.п. складається з таких стадій: 1) законодавча ініціатива; 2) розробка законопроекту; 3) попереднє обговорення законопроекту; 4) офіційне обговорення законопроекту на пленарних засіданнях ВР України (читання законопроекту); 5) прийняття закону; 6) підписання (промульгація) закону Президентом України; 7) оприлюднення (опублікування) закону; 8) набрання законом чинності.

Законопроект — початковий текст закону, запропонований для розгляду законодавчому органу влади. З. вправі вносити суб'єкти, які мають право законодавчої ініціативи. ВР України може доручити розробку З. парламентським комітетам, тимчасовій спеціальній комісії, Кабінету Міністрів України, міністерствам, колективам вчених-фахівців.

Застосування норм права — владна, управлінська діяльність уповноважених органів держави та їх посадових осіб по вирішенню конкретної правової ситуації відповідно до нормативно-правових актів шляхом прийняття рішення у межах їх компетенції.

Звернення громадян — викладені у письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) чи скарги осіб до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів. З.г. одна з форм участі громадян в управлінні державними та суспільними справами.

Звичаєве право — сукупність неписаних стихійно сформованих правил поведінки (звичаїв), що склалися у суспільстві в результаті їх багаторазового застосування протягом тривалого часу та санкціонованих державою. До правової системи входять лише ті звичаї, які виконують функції норми права.

Звичаї — неписані правила поведінки людей, що склалися історично у суспільстві внаслідок багаторазового повторення і використання протягом тривалого часу в аналогічних ситуаціях, які закріпилися у їх свідомості та поведінці, стали внутрішньою потребою їх психічної діяльності. Дотримання З. забезпечується засобами суспільного впливу.

Звичайна поведінка — вид правомірної поведінки, що характеризується особистою звичкою особи виконувати норми права без роздумів і сумнівів, тобто автоматичним слідуванням засвоєним правовим принципам.

Звичайні закони — акти поточного законодавства, які приймаються на основі та на виконання Конституції, визначають основи правового регулювання у певній сфері й приймаються простою більшістю депутатів від конституційного складу парламенту.

Звільнення від кримінальної відповідальності — акт гуманності держави, який в особі суду відмовляється за наявності законних підстав та певних умов від державного осуду особи, яка вчинила злочин, а також від покладання на неї обмежень особистого, майнового або іншого характеру, встановлених законом за вчинення цього злочину. Порядок З.в.к.в. визначається КПК України.

Зворотна сила закону — поширення дії виданого закону на правовідносини, які виникли до набрання ним чинності. Зворотної дії у часі законодавчий акт не має, крім випадків, коли він пом'якшує або скасовує юридичну відповідальність.

Земельне право — галузь права, сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, які пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням землею.

Злочин — передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Ознаками З.с: 1) суспільна небезпечність; 2) протиправність;

3) винність; 4) караність. Залежно від ступеня тяжкості З. поділяються на невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі.

Злочинна бездіяльність — суспільно небезпечна пасивна поведінка особи, яка виявляється в утриманні від вчинення дії, яку вона могла і зобов'язана була вчинити за вимогою закону.

Злочинна дія — суспільно небезпечна винна поведінка особи, яка заборонена кримінальним законом.

Злочинна недбалість — вид необережної вини, коли особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Злочинна самовпевненість — вид необережної вини, коли особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.

Зміст права — сукупність правових приписів, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин; це закріплені у правових нормах суб'єктивні права (дозволи), юридичні обов'язки (зобов'язання) та заборони.

Зміст правовідносин — передбачена нормами права сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єктів правовідносин. Розрізняють юридичний і фактичний З.п. Юридичний зміст — зафіксовані у нормах права реальні можливості суб'єктів правовідносин щодо здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Фактичний зміст — це фактична поведінка суб'єктів правовідносин, у межах якої реалізуються їхні суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Змішана республіка — форма державного правління, за якої державна влада поєднує ознаки як парламентської, так і президентської республік. Залежно від співвідношення повноважень вищих органів державної влади розрізняють парламентсько-президентську і президентсько-парламентську республіки.

Зобов'язальне право — підгалузь цивільного права, сукупність правових норм, які на засадах юридичної рівності регулюють майнові відносини у сфері товарообігу, а також майнові відносини з покриття заподіяної шкоди за участю юридичних і фізичних осіб. З.п. встановлює правила виконання зобов'язань та передбачає гарантії належного їх виконання.

Зовнішні функції держави — напрямки діяльності держави, що здійснюються за межами її території у взаємовідносинах з іншими державами та міжнародними організаціями, і в яких виявляється її зовнішня політика.

І

Імперативні норми права — норми, де диспозиція формулюється органом держави, в якій чітко позначенні дії і не допускається ніяких відхилень від вичерпного переліку прав і обов'язків суб'єктів.

Імперія — складна (союзна) держава, яка насильницьким шляхом об'єднала території суверенних багатонаціональних держав або їх частин з головною державою (метрополією).

Імпічмент — парламентська процедура притягнення до юридичної відповідальності вищих посадових осіб держави (включно президента).

Інавгурація — урочиста процедура вступу на посаду Президента держави. В Україні вступ Президента на посаду відбувається з моменту складання присяги народом на урочистому засіданні ВР України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Індивідуальна правосвідомість — сукупність правових знань, емоцій і настанов конкретного суб'єкта відносно чинного чи бажаного права.

Інкorporація — вид систематизації законодавства, який передбачає об'єднання нормативно-правових актів без зміни їх змісту в збірники у хронологічному, алфавітному, предметному чи іншому порядку. І. може бути офіційною або неофіційною.

Іноземні громадяни (піддані) — особи, які перебувають на території держави не маючи її громадянства і є громадянами (підданими) іншої держави або держав.

Інститут права — сукупність відокремлених, взаємопов'язаних правових норм певної галузі чи підгалузі права, які регулюють певну групу однорідних суспільних відносин. І. п. поділяються на галузеві, міжгалузеві та комплексні.

Історичний тип держави — сукупність найбільш суттєвих ознак держави, що існують в межах однієї певної суспільно-економічної формації, які виражають її соціальну сутність і соціальне призначення в суспільстві. За формаційною ознакою виділяють такі типи держав: рабовласницька, феодальна, буржуазна (капіталістична), соціалістична і держава соціально-демократичної орієнтації.

К

Кабінет Міністрів України — вищий колегіальний орган у системі органів виконавчої влади України, який спрямовує, координує і контролює діяльність міністерств, інших центральних і міських орга-

нів виконавчої влади. КМ України відповідальний перед Президентом України і ВР України, підконтрольний і підзвітний ВР України у межах, передбачених Конституцією України. КМ України у своїй діяльності керується Конституцією, законами України, указами Президента України та постановами ВР України.

Казуальне тлумачення норм права — різновид офіційного нормативного тлумачення, при якому роз'яснення змісту правової норми дається судовим або іншим компетентним органом з приводу і у зв'язку з розглядом конкретної юридичної справи і є обов'язковим лише при її вирішенні.

Казус — 1) подія, яка не залежить від волі особи і тому не може бути передбачена за певних умов; 2) випадкове діяння особи, яке має зовнішні ознаки проступку або злочину, проте позбавлено елементу вини і тому не тягне за собою юридичної відповідальності.

Кваліфікація злочину — кримінально-правова оцінка суспільно-небезпечного діяння, встановлення і юридичне закріплення відповідності між фактично вчиненими діяннями і юридичним складом злочину, який передбачений нормами кримінального закону. К.з. відображається у точному посиланні на норму кримінального закону із зазначенням частини, статті та у необхідному разі редакції.

Класифікація норм права — поділ правових норм на види за певними критеріями. За функціональним призначенням норми права поділяються на регулятивні та правоохоронні; за галузями права на конституційні, цивільні, адміністративні, кримінальні та ін.; за сферою і обсягом регулювання на загальні, спеціальні та виняткові; за терміном дії у часі на постійні, тимчасові тощо.

Клопотання — 1) офіційне письмове прохання або подання, адресоване органу держави чи місцевого самоврядування, громадській організації; 2) офіційне письмове прохання до органів дізнання, слідчих підрозділів, прокуратури чи суду про здійснення процесуальних дій чи прийняття рішення. Направляти К. мають право учасники судового процесу, їхні законні представники, прокурор тощо.

Кодекс — нормативно-правовий акт, в якому об'єднано і систематизовано правові норми, що регламентують відповідну сферу суспільних відносин. К., як правило, виступає основою певної галузі чи підгалузі законодавства.

Кодифікація — вид систематизації законодавства, який передбачає змістовну переробку (усунення розбіжностей і протиріч, скасування застарілих норм) нормативно-правових актів, що мають спільний предмет і метод правового регулювання та створення нового

систематизованого нормативно-правового акту. Формами К. є: основи законодавства, кодекси, статuti, положення, правила.

Колегіальність — принцип управління, за яким керівництво або прийняття рішення здійснюється групою уповноважених осіб (колегією), кожен із яких несе персональну відповідальність за певний напрямок діяльності.

Конституційне право — провідна галузь національного права України, сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що пов'язані з основами конституційного ладу, державним і територіальним устроєм, правовим статусом людини і громадянина, порядком організації та функціонування органів державної влади, загальними засадами місцевого самоврядування. К.п. забезпечує повновладдя народу в політичній, економічній і соціальній сферах його життєдіяльності. Норми К.п. є основоположними для всіх інших галузей права. Основним джерелом К.п. є Конституція та конституційні закони України.

Конституційний лад — система принципів, які дають можливість реально забезпечити додержання прав і свобод людини і громадянина, а діяльність держави здійснювати на основі фактично проведеного розподілу влади відповідно до її Конституції. К.л. включає цілісну систему основних політико-правових, економічних та суспільних відносин, які виникають у суспільстві.

Конституційний Суд України — єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні, який вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України. КС України є складовим елементом судової влади, однак не входить до системи судів загальної юрисдикції і правосуддя в класичному розумінні не здійснює, тобто не розглядає конкретних кримінальних або цивільних справ, не є апеляційною, касаційною чи наглядовою інстанцією для судів загальної юрисдикції. КС України складається з вісімнадцяти суддів КС України.

Конституційні закони — закони, які вносять зміни чи доповнення до тексту Конституції або необхідність видання яких передбачено самою Конституцією.

Конституція України — Основний Закон держави, який визначає і закріплює суспільний та державний лад, порядок формування, організацію і компетенцію органів державної влади та місцевого самоврядування, адміністративно-територіальний устрій, правовий статус громадянина, приймається вищим представницьким органом держави або самим народом, має найвищу юридичну силу, особливу

структуру та особливу процедуру прийняття. Чинна К. України прийнята на п'ятій сесії ВР України 28 червня 1996 р. К. України є основним джерелом правової системи України. К.України за загальними класифікаційними ознаками характеризується як: 1) за формою-писана; 2) за порядком внесення змін-жорстка; 3) за способом прийняття-народна; 4) за терміном дії-постійна; 5) за формою політичного режиму-демократична; 6) за формою правління-республіканська; 7) за формою територіального устрою-унітарна.

Консолідація — вид систематизації законодавства, який передбачає створення, на основі кількох нормативно-правових актів, з одного і того ж питання, нового об'єднаного акта, в якому нормативні приписи розміщуються в логічному порядку після редакційної обробки, але без зміни змісту.

Конфедерація — складна (союзна) держава, тимчасовий союз суверенних держав, які добровільно об'єдналися на підставі договору для досягнення певних цілей у політичній, економічній та військових сферах зі збереженням свого суверенітету.

Конформіська поведінка — вид правомірної поведінки, що характеризується пасивним виконанням особи приписів правових норм, відсутністю власної позиції, тобто прагнення особи не відрізнятися від інших суб'єктів, а робити так, як роблять інші.

Корпоративні норми — різновид соціальних норм, правила поведінки, що встановлюють для своїх членів об'єднання громадян, які держава визнає або навіть надає їм обов'язкового характеру. К.н. закріплюються у правових актах (статути, положення), які видаються відповідними об'єднаннями.

Крайня необхідність — незлочинне заподіяння шкоди охоронюваним законом інтересам з метою усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи її правам, суспільним чи державним інтересам, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж К.н. Діяння, вчинені у стані К.н., хоча формально й містять ознаки злочину, але таким не вважаються і визнаються суспільно корисними.

Кримінальна відповідальність — вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до винної осудної фізичної особи, яка вчинила злочин, заходів державного осуду у вигляді позбавлення або обмеження особистого, майнового або іншого характеру (покарання), що визначається обвинувальним вироком суду. Підставою К.в. є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад

злочину, передбаченого КК України. К.в. — це об'єктивне право держави реагувати на вчинений злочин.

Кримінальне право — галузь права, сукупність правових норм, що визначають які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які види та межі покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Основним джерелом К.п. України є КК, який складається з двох частин — Загальної та Основної, які пов'язані між собою і утворюють нерозривну систему єдність.

Кримінально-процесуальне право — галузь права, сукупність правових норм, які регулюють діяльність органів попереднього розслідування, прокуратури і суду щодо розслідування злочинів і розгляду кримінальних справ у суді, а також встановлює їхні права та обов'язки. Джерелом К.п.п. є КПК України.

Л

Легальне (делеговане) тлумачення норм права — вид офіційного нормативного тлумачення, при якому зміст правової норми роз'яснює не той суб'єкт, який видав цю норму, а спеціально на це уповноважений суб'єкт.

Локальний правовий акт — підзаконний нормативно-правовий акт, виданий адміністрацією підприємства, установи, організації, який є обов'язковим для певного, встановленого чинним законодавством, кола суб'єктів.

Людина — суспільна, біосоціальна, психофізіологічна істота, яка наділена здатністю мислити, створювати та використовувати знаряддя праці, володіти членороздільною мовою і нормально розвиватися у спілкуванні із собі подібними.

М

Маргінальна поведінка — вид правомірної поведінки, яка характеризується станом особи, що перебуває на межі вчинення правопорушення, проте не здійснює його через певні зовнішні причини і обставини, тобто зумовлюється внутрішнім страхом перед можливістю застосування юридичної відповідальності у разі вчинення правопорушення.

Матеріальна відповідальність — вид юридичної відповідальності, яка полягає в обов'язку однієї сторони трудового договору відшкодувати повністю або частково матеріальні збитки, заподіяні іншій стороні, протиправними і винними діями.

Матеріальне право — сукупність правових норм, за допомогою яких держава безпосередньо регулює суспільні відносини. Норми М.п. закріплюють форми власності, визначають порядок створення і структуру державних органів, встановлюють правовий статус громадян, юридичних осіб тощо.

Мета вчинення злочину — уявлення особи про бажаний результат, до якого вона прагне, вчиняючи протиправне діяння. М.в.з. є факультативною ознакою суб'єктивної сторони складу злочину.

Метод правового регулювання — сукупність прийомів та способів, за допомогою яких здійснюється вплив права на суспільні відносини певного виду. М.п.р. відповідає на питання: як, яким чином право здійснює свій регулятивний вплив.

Методи теорії держави і права — сукупність способів і прийомів дослідження державно-правових явищ у процесі їх виникнення, розвитку і функціонування.

Методологія теорії держави і права — система принципів, підходів і методів наукового дослідження свого предмета, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ.

Механізм держави — система нормативно визначених державних організацій, за посередництвом яких держава виконує покладені на неї завдання та реалізує функції.

Механізм правового регулювання — система спеціальних правових засобів, за допомогою яких здійснюється впорядкування суспільних відносин. До елементів М.п.р. належать норми права, нормативно-правові акти, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації, тлумачення та застосування норм права, законність, правосвідомість і правова культура.

Міжгалузеві юридичні науки — юридичні науки, предметом дослідження яких є правовідносини, які регулюються нормами різних галузей права, в їх взаємозв'язку і взаємодії. До М.ю.н належать підприємницьке право, господарське право, житлове право, банківське право, повітряне право, морське право тощо.

Міждержавні об'єднання — союз держав, особлива форма добровільного об'єднання кількох держав зі збереженням ними повного суверенітету. М.о. існують в наступних формах: співдружність, співтовариство тощо.

Міжнародно-правові науки — юридичні науки, предметом дослідження яких є правове регулювання у сфері міжнародних правових відносин, вивчення міжнародного та зарубіжного права та його вплив на національну правову систему. До М-п.н. належать міжнародне пуб-

лічне право, міжнародне приватне право, конституційне право зарубіжних країн, порівняльне правознавство тощо.

Міліція — державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань. М. є важливою і найбільшою структурною одиницею ОВС України.

Міністерство — назва головного органу в системі центральних органів виконавчої влади, яке створюється для забезпечення реалізації державної політики і здійснення державного управління у відповідній сфері діяльності.

Місцеве самоврядування — одна із форм народовладдя в Україні, сутність якої виявляється у самостійному вирішенні населенням питань місцевого значення в межах Конституції і законів України. М.с. здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо (місцевий референдум, вибори до місцевих рад, загальні збори), так і через представницькі органи — сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст. М.с. визнається і гарантується Конституцією України.

Місцеві державні адміністрації — місцеві органи виконавчої влади, які у межах своїх повноважень здійснюють виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізують повноваження, делеговані їм відповідною радою.

Місцеві органи державної влади — сукупність державних органів (місцеві державні адміністрації, відповідні суди, органи прокуратури), які здійснюють державну діяльність на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Місцеві суди — основна ланка у системі судів загальної юрисдикції. М.с. є судами першої інстанції і розглядають справи, віднесені процесуальним законом до їх підсудності. До М.с. відносяться: 1) місцеві загальні суди (районні, районні в містах, міські й міськрайонні, військові суди гарнізонів); 2) місцеві господарські суди (господарські суди АРК, областей, міст Києва і Севастополя); 3) місцеві адміністративні суди, які утворюються в округах відповідно до указів Президента України.

Монарх — переважно одноосібний глава держави, що здійснює владу за власним правом, а не у порядку делегування повноважень від народу.

Монархія — форма державного правління, за якої вища державна влада повністю або частково належить одній особі — монарху і,

як правило, передається у спадщину представникам правлячої династії. М. поділяється на необмежені і обмежені (конституційні).

Моральні норми — різновид соціальних норм, правила поведінки людей, що ґрунтуються на існуючих у суспільстві уявленнях про честь, гідність, совість, добро і зло, справедливе й несправедливе, гуманне й негуманне, та забезпечуються внутрішніми переконаннями та силою громадської думки. М.н., зазвичай, незафіксовані документально, вони існують як моральні орієнтири у свідомості людей.

Мотив вчинення злочину — внутрішнє спонукання особи до вчинення правопорушення. Мотив вказує на те, чим керувалась особа, вчиняючи злочин. М.в.з. є факультативною ознакою суб'єктивної сторони складу злочину.

Н

Наказ — вид підзаконного нормативно-правового акту, розпорядчий документ, що видається керівниками міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій тощо, в якому містяться норми права, які регулюють певні суспільні відносини. Н. видається на основі та у виконання законів, указів Президента, постанов і розпоряджень уряду, наказів та вказівок вищестоящих органів. Н. вступає в силу з моменту його видання.

Наукова правосвідомість — сукупність наукових знань, теорій, доктрин, оцінок і почуттів науковців-юристів відносно існуючої та бажаної правової системи громадянського суспільства.

Недієздатність — нездатність фізичної особи внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу здоров'я чи недоумства усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними. Фізична особа визнається Н. з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Над фізичною особою, яка визнана Н., встановлюється опіка.

Недоторканість житла — громадянське (особисте) право людини і громадянина, яке передбачає законодавчу заборону свавільного проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

Недоторканість майна — громадянське (особисте) право людини і громадянина, яке передбачає, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності на належне йому майно.

Недоторканість особи — громадянське (особисте) право людини і громадянина, яке передбачає, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше ніж за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та у порядку, встановлених законом.

Необережність — форма вини, що полягає у недбалому або самовпевненому ставленні правопорушника до настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), які вона передбачала, але легковажно розраховувала на їх відвернення або які вона не передбачала, хоча повинна була і могла їх передбачити.

Необмежена монархія — монархічна форма правління, за якої влада монарха ніким і нічим не обмежена. Різновидами необмеженої монархії є деспотична та абсолютна монархія.

Необхідна оборона — дії, які хоча й підпадають під ознаки злочину, але вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, яку захищають, а також суспільних та державних інтересів від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої у даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж Н.о.

Неосновні (додаткові) функції держави — напрямки діяльності держави по здійсненню конкретних завдань, які мають супроводжувальний, допоміжний або обслуговуючий характер.

Неосудність — психічний стан особи, за якого вона неспроможна внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними в момент вчинення злочину. Вчинення злочину в стані Н. не тягне кримінальної відповідальності винної особи у зв'язку з відсутністю її вини. Н. має місце за наявності двох критеріїв — медичного та юридичного.

Неофіційне тлумачення норм права — процес з'ясування та роз'яснення змісту правової норми, яке здійснюється будь-яким неуповноваженим суб'єктом права і тому воно позбавлене юридичної сили і не тягне за собою юридичних наслідків, тобто не є загальнообов'язковим для застосування. Н.т.н.п. поділяється на доктринальне (здійснюється науковцями); професійне (здійснюється юристами-практиками); буденне (здійснюється громадянами, які не є фахівцями в сфері юриспруденції).

Організаційні форми здійснення функцій держави — діяльність державних органів, яка спрямована на сприяння реалізації функцій держави і не пов'язана з виданням та застосуванням юридичних актів. До них відносяться організаційно — регламентуюча, організаційно — господарська та організаційно — ідеологічна.

Неповнолітні — особи, які не досягли віку, з якого закон визнає їх повністю дієздатними. В Україні Н. — це фізичні особи у віці від 14 до 18 років.

Норма права — загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, яке встановлене або санкціоноване державою і спрямоване на врегулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам юридичних прав і покладання на них юридичних обов'язків.

Нормативне тлумачення норм права — різновид офіційного тлумачення, при якому роз'яснення змісту правової норми здійснюється компетентним державним органом чи уповноваженими посадовими особами і поширюється на невизначене коло осіб та суспільних відносин, має юридичну силу та загальнообов'язкове для всіх можливих випадків застосування певної норми.

Нормативно-правовий акт — офіційний письмовий документ, прийнятий у встановленому законом порядку і формі уповноваженими на те суб'єктами правотворчості, який закріплює правило поведінки загального характеру, що забезпечується державою. Н.п.а. є основним джерелом права України. Н.п.а. поділяються на закони та підзаконні акти.

Нормативно-правовий договір — письмова угода, в якій правила поведінки загального характеру встановлюються за взаємною згодою двох і більше суб'єктів правових відносин і забезпечується державою.

Норми матеріального права — норми, які визначають зміст первинних прав і обов'язків суб'єктів права, їх правове становище і безпосередньо спрямовані на регулювання суспільних відносин.

Норми процесуального права — норми, які регламентують порядок, форми і методи здійснення прав або виконання обов'язків, встановлених у нормах матеріального права.

О

Об'єднання громадян — добровільне громадське формування, яке створено на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. О.г. можуть бути всеукраїнськими, місцевими, міжнародними. О.г. незалежно від назви визнається політичною партією або громадською організацією.

Об'єкт правопорушення — суспільні відносини, які охороняються нормами права та на які посягає конкретне правопорушення.

Об'єкти правовідносин — певні матеріальні, духовні та інші соціальні блага з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються правові відносини.

Об'єктивна сторона правопорушення — зовнішнє вираження протиправного діяння, яке посягає на об'єкт, що охороняється нормами права, завдає йому шкоди чи створює загрозу заподіяння шкоди.

Об'єктивне право — система діючих у державі загальнообов'язкових, формально визначених норм права, втілених у різних джерелах права і незалежних від індивідуальної свідомості суб'єкта права.

Обмежена (конституційна) монархія — монархічна форма правління, за якої влада монарха в тій чи іншій мірі обмежується конституцією та повноваженнями певних державних органів. Різновиди О.(к)м. є дуалістична та парламентська монархія.

Обмежена цивільна дієздатність — визнається судом щодо фізичних осіб, які страждають на психічний розлад здоров'я, зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами і тим ставлять себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. Над такою особою встановлюється піклування.

Обмежувальне тлумачення норм права — різновид тлумачення, за яким зміст правової норми необхідно розуміти вужче за її текстуальне розуміння.

Оголошення фізичної особи померлою — визнання у судовому порядку фізичної особи померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а також якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували смертю або дають підстави припускати її загибель від певного нещасного випадку, — протягом шести місяців. Фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. У разі з'явлення або виявлення місцеперебування фізичної особи, оголошеною померлою, відповідне рішення скасовується судом.

Омбудсман — у більшості країн Європи посадова особа парламенту, яка стежить за законністю дій державних органів, їх посадових осіб, органів місцевого самоврядування щодо забезпечення й дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина. Національний різновид омбудсмана передбачений Конституцією України як Уповноважений ВР України з прав людини, який призначається на посаду та звільняється з неї ВР України. Він здійснює свою діяльність незалежно від будь-якої гілки державної влади і є підзвітним лише ВР України.

Опіка — правова форма захисту особистих немайнових і майнових прав та інтересів громадян. О. встановлюється над малолітніми

особами (до 14 років), як позбавлені батьківського піклування, та фізичними особами, яких визнано судом недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства. О. встановлюється судом або органом опіки і піклування органів виконавчої влади.

Опікун — повнолітня дієздатна особа, яка добровільно і без оплати бере на себе обов'язки опіки стосовно малолітніх осіб чи недієздатних повнолітніх. Добір О. покладається на відділи опіки і піклування органів виконавчої влади.

Оприлюднення закону — одна із стадій законодавчого процесу, яка полягає у доведенні до відома населення через визначені законодавством офіційні видання повного і точного тексту прийнятого закону. Значення цієї стадії полягає у тому, що неоприлюднені та, таким чином, не доведені до відома людей закони не застосовуються.

Орган держави — структурний елемент апарату держави, створений державою чи обраний безпосередньо народом колектив державних службовців (або один державний службовець), які наділені державно-владними повноваженнями та необхідними матеріально-технічними засобами для виконання завдань і функцій держави.

Організаційні форми здійснення функцій держави — діяльність державних органів, яка спрямована на сприяння реалізації функцій держави і пов'язана з виданням юридичних актів. Основними організаційними формами є: організаційно-регламентуюча, організаційно-господарська та організаційно-ідеологічна.

Органи виконавчої влади — різновид самостійних державних органів, призначених для здійснення виконавчих та розпорядчих функцій управлінського характеру щодо безпосереднього керівництва державними справами. О.в.в. класифікуються на: 1) вищі (КМ України); 2) центральні (міністерства, державні комітети, центральні О.в.в. зі спеціальним статусом); 3) місцеві (державні адміністрації в областях, районах, районах АРК, містах Києві, Севастополі).

Органи внутрішніх справ — правоохоронні органи виконавчої влади, які мають широкі повноваження для виконаних завдань правоохоронної діяльності. Система О.в.с. складається з трьох ланок: 1) МВС; 2) управління внутрішніх справ в Криму, областях, на транспорті, містах Києві, Севастополі; 3) міські (районні) відділи, лінійні відділи внутрішніх справ.

Органи державної влади — організаційні та структурно відокремлені частини державного механізму, які наділені відповідними державно-владними повноваженнями, що реалізуються у визначених законом правових та організаційних формах. О.д.в. поділяються на

види: 1) за способом формування — виборні (ВР України, Президент України) та призначені (КМ України, судді); 2) за обсягом владних повноважень — всеукраїнські (ВР України, Президент України) та місцеві (місцеві державні адміністрації); 3) за характером компетенції-загальної (КМ України) та галузевої (МВС) компетенції; 4) за порядком вирішення питань-одноособові (Президент України) та колегіальні (ВР України, КМ України); 5) за принципом поділу влади — законодавчі, виконавчі та судові органи.

Органи самоорганізації населення — одна із ланок системи місцевого самоврядування, форма участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах у вирішенні окремих питань місцевого значення. О.с.н. є: будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, комітети районів у містах, сільські, селищні комітети тощо.

Основні права і свободи людини — мають природній характер і закріплені у Конституції України та визначають її місце у суспільстві. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. До О.п.і.с.л. належать громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи, які мають бути загальними і рівними для всіх людей незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану тощо.

Основні функції держави — найважливіші напрямки діяльності держави, які мають пріоритетне значення у визначений історичний період розвитку суспільства.

Особа — індивідуально визначена сукупність соціально значущих властивостей людини, які сформовані у процесі суспільного життя. Поняття особи в юриспруденції вживається у сенсі соціальної характеристики суб'єкта.

Особа без громадянства (апатриди) — особа, яку жодна держава світу відвідо до свого законодавства не вважає своїм громадянином. Правове становище О.б.г. визначається законодавством країни її перебування.

Особа фізична — суб'єкт цивільних правовідносин (громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства), яка володіє правосуб'єктністю (правоздатністю та дієздатністю).

Особа юридична — суб'єкт цивільних правовідносин, тобто організація, яка створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Для того, щоб певну організацію було визнано О.ю. вона повинна мати наступні ознаки: 1) організаційна єдність; 2) реєстрація у встанов-

леному законом порядку; 3) наявність цивільної правоздатності та дієздатності; 4) наявність майнової відокремленості; 5) самостійна майнова відповідальність за зобов'язаннями; 6) участь у цивільному обігу від власного імені; 7) здатність бути позивачем і відповідачем у суді.

Особисті немайнові права — юридично гарантовані можливості, які довічно належать кожній фізичній особі від народження або за законом, є немайновими та особистісними. Фізична особа здійснює О.н.п. самостійно, вона має можливість вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого особистого (приватного) життя. О.н.п. згідно чинного законодавства поділяються на О.н.п., що забезпечують природне існування фізичної особи (право на життя, здоров'я, свободу, особисту недоторканість, сім'ю тощо), та О.н.п., що забезпечують соціальне буття фізичної особи (право на ім'я, гідність, честь, ділову репутацію, особисте життя, інформацію, свободу творчості, місце проживання, свободу пересування тощо).

Осудність — психічний стан фізичної особи, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння здатна усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

Офіційна мова — визнана Конституцією або законом основна мова держави, яка є обов'язковою для використання у законодавстві, офіційному діловодстві, судочинстві, навчанні тощо. В Україні О.м. є українська мова.

Офіційне тлумачення норм права — процес з'ясування та роз'яснення змісту правової норми, яке здійснюється компетентними державними органами чи уповноваженими посадовими особами і має нормативний або казуальний загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів права.

Охоронне право — сукупність правових норм, які охороняють суспільні відносини від різного роду посягань та поновлюють порядок їх функціонування шляхом застосування засобів державно-владного впливу.

П

Парламент — вищий загальнонаціональний представницький орган держави, побудований на виборчих засадах.

Парламентська монархія — різновид обмеженої (конституційної) монархічної форми правління, за якої влада монарха суттєво обмежена в усіх сферах здійснення державної влади, за монархом лише формально зберігається статус глави держави виключно із представницькими повноваженнями.

Парламентська республіка — форма державного правління, за якої державна влада належить парламенту, який обирається населенням країни і який формує повністю відповідальний перед ним уряд та інші вищі органи державної влади.

Підгалузь права — сукупність однорідних правових інститутів певної галузі права, що регулюють певну сферу суспільних відносин.

Підданий — фізична особа, яка перебуває у сталих юридично визначених зв'язках з державою з монархічною формою правління.

Підзаконні акти — нормативно-правові акти, прийняті уповноваженими на те компетентними правотворчими державними органами на підставі та на виконання законів. П.а. мають меншу юридичну силу, ніж будь-який закон і не можуть протирічити йому, а також не можуть змінювати або скасовувати норми законів. П.а. поділяють на: 1) загальні (постанови ВР України, укази Президента України, постанови, розпорядження КМ, акти Конституційного Суду, Верховного Суду, Генерального прокурора України, вищих судів України); 2) відомчі (інструкції, вказівки, нормативні накази міністерств, державних комітетів, інших органів центральної виконавчої влади зі спеціальним статусом); 3) місцеві (рішення і нормативні ухвали місцевих рад, рішення виконавчих комітетів місцевих рад, нормативні накази управлінь і відділів обласних та районних державних адміністрацій); 4) локальні (інструкції та нормативні накази адміністрацій державних підприємств, установ, організацій).

Пільги — встановлені законодавством або підзаконними актами переваги, додаткові права, що надаються певним категоріям громадян або організаціям, підприємствам, регіонам порівняно з іншими громадянами, організаціями, підприємствами, регіонами.

Повноліття — юридична категорія встановленого законом віку, з досягненням якого настає повна дієздатність громадянина, а також виникають права та обов'язки. В Україні П. настає з 18 років.

Подвійне громадянство (біпатриди) — перебування фізичної особи одночасно у громадянстві двох чи більше держав. Україна виходить з визначення виключності громадянства і не визнає П.г. Якщо громадянин України набув громадянство іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то він теж у правових відносинах з Україною визнається лише громадянином України.

Поділ влади — конституційне розмежування владних компетенцій та повноважень між законодавчою, виконавчою і судовою гіл-

ками влади, кожна із якої має бути відносно самостійною, незалежною. Для узгодження їх дій Конституцією України передбачена система стримувань і противаг, що має на меті виключення можливості концентрації влади в руках одного органу.

Подія — вид юридичних фактів, які виникають незалежно від волі людини і з якими закон пов'язує виникнення правовідносин.

Політична влада — система засобів реалізації політичної волі, вироблення і запровадження у життя політичних програм розвитку суспільства усіма суб'єктами політики.

Політична система суспільства — сукупність державних, громадських організацій, трудових колективів та політичних інститутів у їх взаємодії, система політичних відносин, що виникають з приводу здійснення політичної влади.

Політичні функції держави — напрямки діяльності держави та її органів зі створення умов для формування і функціонування державної влади на засадах демократії, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення народовладдя.

Покарання — захід державного примусу, що застосовується за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Метою П. є виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів, як засудженими, так і іншими особами.

Посада — визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень.

Посадова особа — особа, яка обіймає посаду керівника чи заступника керівника державного органу та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативно-правовими актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій.

Постійні функції держави — напрямки діяльності держави, що здійснюються впродовж тривалого часу і притаманні їй на всіх або більшості етапах її існування, розвитку та функціонування.

Поширювальне тлумачення норм права — різновид тлумачення, за яким зміст правової норми необхідно розуміти ширше за її текстуальне розуміння.

Права громадянина — права, які мають позитивний (волевстановлений) характер і закріплюються за особою, яка має громадянство відповідної держави.

Права людини — права, які людина отримує від народження, пов'язані з її існуванням і розвитком та закріплені в Конституції України. П.л. мають природний характер і порівняно з правами громадянина пріоритетні, вони поширюються на всіх людей, які на законних підставах проживають на території тієї чи іншої держави.

Право — система загальнообов'язкових, формально визначених, встановлених або санкціонованих і гарантованих державою норм права, які встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин, виступають регулятором суспільних відносин та забезпечуються примусовою силою держави.

Право законодавчої ініціативи — внесення до ВР України офіційної пропозиції про прийняття, зміну чи скасування закону. П.з.і. в Україні належить: 1) Президенту України; 2) народним депутатам України; 3) Кабінету Міністрів України.

Правова держава — організація політичної влади, діяльність якої заснована на принципі верховенства права і закону, взаємній відповідальності держави і особи, визнанні і реальному забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому.

Правова ідеологія — елемент правосвідомості, сукупність правових ідей, принципів, теорій, концепцій, які формуються у результаті наукового узагальнення правового розвитку суспільства.

Правова культура — сукупність правових знань та цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством становища у правовій сфері, правильне розуміння приписів норм права та свідоме виконання їх вимог. П.к. поділяється на: 1) П.к. суспільства; 2) П.к. соціальної групи; 3) П.к. особи.

Правова норма — див. Норма права.

Правова поведінка — передбачена нормами права соціально значима поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюється їх свідомістю та волею і породжує відповідні юридичні наслідки. Існує два види П.п. — 1) правомірна; 2) неправомірна.

Правова психологія — елемент правосвідомості, сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, які домінують у суспільстві і виявляються у громадській думці.

Правова система — сукупність взаємопов'язаних, взаємодіючих і взаємоузгоджених правових засобів, за допомогою яких держава здійснює регулювання суспільних відносин. П.с. кожної держави має свою специфіку, структуру, мету, відносини, формується у визначений історичний період та характеризується притаманними лише їй національними особливостями.

Правове виховання — цілеспрямований, повсякденний і систематичний вплив держави та її органів, громадських об'єднань і організацій на свідомість людей з метою виховання у них відповідного рівня правової свідомості, правової культури і зразкової правомірної поведінки.

Правове регулювання — здійснювана державою за допомогою всіх правових засобів форма впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення і забезпечення.

Правовий (юридичний) акт — офіційний письмовий документ, який породжує певні правові наслідки, створює юридичний стан і спрямований на регулювання суспільних відносин. П.а. поділяються на нормативні акти, які встановлюють норми права, які регулюють певну сферу суспільних відносин, та індивідуальні акти, які породжують конкретні права і обов'язки для конкретних суб'єктів права.

Правовий звичай — історично обумовлене, неписане, стихійно сформоване, стійке правило поведінки людей, що ввійшло у звичку, завдяки багаторазовому застосуванню протягом тривалого часу, яке санкціонується і забезпечується державою.

Правовий інститут — див. Інститут права.

Правовий нігілізм — заперечення соціальної цінності й необхідності права, ігнорування й негативне ставлення до права, закону та правових форм організації суспільних відносин, прав і свобод інших осіб.

Правовий прецедент — джерело права, рішення компетентного державного органу щодо конкретної юридичної справи, якому надається формальна обов'язків при вирішенні подібних справ у майбутньому. Залежно від того, який орган приймав рішення, П.п. поділяються на судові та адміністративні.

Правовий статус особи — сукупність юридично закріплених основних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, які визначають положення особи у суспільстві, а також гарантії їх здійснення, захист та поновлення порушених прав.

Правові відносини — врегульовані нормами права суспільні зв'язки між суб'єктами права, які є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, що забезпечуються державою. П.в. виникають на основі норм права і настанні юридичних фактів.

Правові форми здійснення функцій держави — визначена чинним законодавством діяльність державних органів та їх посадових осіб, пов'язана з виданням та застосуванням юридичних актів, які спрямовані на здійснення функцій держави. Головними П.ф.д.д. є правотворча, правозастосовна та правоохоронна діяльність.

Правозахисні органи — державні та недержавні органи, головним завданням і функцією яких є надання правової допомоги фізичним та юридичним особам, захист фізичних осіб від обвинувачення, а також посилення правових гарантій охорони прав і свобод людини від втручання органів влади та управління. До П.о. відносяться Уповноважений ВР України з прав людини, адвокатура, органи юстиції, нотаріат.

Правозастосовний акт — індивідуально-конкретний, державно-владний припис, винесений відповідним органом або їхніми посадовими особами у результаті вирішення юридичної справи. П.а. не має зворотної дії у часі. П.а. складається за відповідною формою: 1) вступна частина, яка містить назву акта, місце і дату ухвалення, назву органу чи посади особи, яка ухвалює рішення у справі; 2) описова частина, в якій описуються факти, що є предметом розгляду; 3) мотивувальна частина, яка включає аналіз доказів, їхню юридичну кваліфікацію та їх обґрунтування тощо; 4) резолютивна частина, в якій формулюється рішення у справі.

Правоздатність — передбачена нормами права здатність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Розрізняють П. фізичних осіб і П. юридичних осіб. П. фізичних осіб однакова для всіх, вона виникає з моменту народження і припиняється зі смертю. П. юридичних осіб виникає з моменту їхньої реєстрації або видання компетентним органом постанови про утворення і припиняється з моменту її ліквідації.

Правознавство — 1) сукупність юридичних наук, які вивчають право в усіх його можливих теоретичних вимірах та складових; 2) нормативна навчальна дисципліна, яка викладається у неюридичних вищих навчальних закладах, загальноосвітніх та спеціалізованих школах, гімназіях, ліцеях. П. складається з загальної теорії держави і права та основних галузей права України.

Правомірна поведінка — суспільно корисна, необхідна, бажана і допустима поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, яка відповідає приписам правових норм, гарантується і охороняється державою.

Правомірні дії — дії особи, які здійснюються на основі й згідно з приписами правових норм.

Правомочність — передбачена чинним законодавством можливість суб'єкта правовідносин діяти відповідно до свого бажання або вимагати певних дій від зобов'язаного суб'єкта чи вимагати відновлення порушеного права.

Правонаступництво — перехід прав і обов'язків від однієї особи до іншої безпосередньо в силу закону або угоди. П. допускається

лише стосовно майнових прав та обов'язків. Особисті немайнові права та обов'язки є невідчужуваними від їх носіїв і не можуть передаватися іншим особам.

Правоохоронні норми права — норми, які встановлюють санкції за порушення прав і невиконання обов'язків, закріплених у регулятивних нормах.

Правоохоронний орган — державний орган, який спеціально уповноважений здійснювати контроль за неухильним додержанням законів та інших нормативно-правових актів, забезпечувати правопорядок, здійснювати захист законних прав і інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства і держави у цілому, а також застосовувати заходи державного примусу до правопорушників.

Правопорушення — суспільно небезпечне винне протиправне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, за яке чинне законодавство передбачає юридичну відповідальність.

Правопорядок — фактичний стан упорядкованих правом суспільних відносин, який характеризується рівнем дотримання законності, забезпечення та реалізації прав і обов'язків усіх суб'єктів правовідносин.

Праворозуміння — процес і результат розумової діяльності людини щодо пізнання, сприйняття (оцінка) права і відношення до нього як до соціального явища.

Правосвідомість — форма суспільної свідомості, сукупність правових поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які відображають ставлення окремої людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним. Структура П. складається з двох основних елементів: 1) правової ідеології; 2) правової психології.

Правотворчість — правова діяльність держави та уповноважених організацій, яка спрямована на прийняття, зміну, призупинення чи скасування правових норм.

Правотворчий процес — процесуальна діяльність суб'єктів правотворчості щодо порядку формування і закріплення їхньої волі шляхом прийняття, зміни, призупинення чи скасування правових норм, яка відбувається згідно встановленої процедури.

Правосуб'єктність — передбачена нормами права здатність особи бути носієм прав і обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести юридичну відповідальність за свої дії. П. включає в себе правоздатність та дієздатність.

Правосуддя — особливий вид державної діяльності, яку проводить суд шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях адмініст-

ративних, кримінальних, цивільних та господарських справ. П. — це виключно судова діяльність, яка здійснюється у строго визначеній законом процесуальній формі.

Правочинність — передбачена чинним законодавством можливість суб'єкта правовідносин виконувати визначені дії або вимагати певних дій від іншого суб'єкта правовідносин.

Преамбула — вступна частина законодавчого або іншого правового акта, міжнародної угоди, декларації тощо, у котрій стисло викладено мета, завдання даного акта, умови, мотиви, що спонукали до його написання та прийняття.

Предмет правового регулювання — сукупність якісно однорідних суспільних відносин, які врегульовані нормами права.

Предмет теорії держави і права — об'єктивні властивості держави і права, загальні й специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державно-правових явищ, їх взаємозв'язок.

Представник влади — службова особа органів державної влади, а також інша посадова особа, яка в установленому порядку наділена розпорядчими повноваженнями стосовно осіб, які не перебувають від неї в службовій залежності.

Представництво — 1) правовідносини, в яких одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені іншої сторони, яку вона представляє; 2) відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходження та здійснює П. і захист інтересів юридичної особи, що його створила.

Президент України — див. Глава держави.

Президентська республіка — форма державного правління, за якої державна влада здійснюється всенародно обраним президентом, який поєднує повноваження глави держави і глави уряду.

Презумпція невинуватості — правове положення, за яким особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в установленому законом порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Однією з важливих гарантій здійснення принципу П.н. є конституційне право на захист.

Прем'єр — Міністр України — особа, яка очолює Кабінет Міністрів України (уряд). П.-М. України призначається на посаду ВР України за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду П.-М. України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у ВР України. Повноваження П.-М. України визначаються Конституцією і Законом України «Про Кабінет Міністрів України».

Приватне право — сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що забезпечують приватні інтереси індивідуальних власників та їх об'єднань в їх майновій діяльності та особистих відносинах.

Прикладні юридичні науки — юридичні науки, які виникли на стику юридичних і неюридичних наук, завданнями яких є використання досягнень суспільних, технічних або природничих наук для вирішення проблем юриспруденції. До П.ю.н. належать криміналістика, кримінологія, судова медицина, правова статистика, юридична психологія тощо.

Примус — метод здійснення державної влади, який полягає у психологічному, фізичному чи матеріальному впливі уповноважених органів держави на особу з метою примусити її діяти в інтересах держави.

Примусові заходи виховного характеру — звільнення судом від кримінальної відповідальності неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості та особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого особливою частиною КК України і застосування до них особливих заходів впливу (застереження, обмеження дозвілля, передача неповнолітнього під нагляд батьків тощо).

Примусові заходи медичного характеру — надання за рішенням суду амбулаторної психіатричної допомоги, поміщення особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння в стані неосудності чи обмеженої осудності, або в стані осудності, але до постановлення вироку суду або під час відбування покарання захворіла на психічну хворобу, в спеціальний лікувальний заклад з метою її обов'язкового лікування, а також запобігання вчиненню нею суспільно небезпечних діянь. Залежно від характеру та тяжкості захворювання, а також тяжкості вчиненого діяння та ступеню небезпечності суд призначає різні П.з.м.х.

Принципи права — основні засади, вихідні ідеї, положення, що відображають зміст права, його сутність і призначення у суспільстві, визначають спрямованість правового регулювання і поширюються на усіх суб'єктів права.

Принципи правотворчості — основоположні ідеї, керівні основи діяльності, пов'язаної з прийняттям, зміною або скасуванням норм права. Основними П. п. є: гуманізм, демократизм, гласність, законність, науковість, професіоналізм, системність, своєчасність, планування.

Принципова поведінка — вид правомірної поведінки, що характеризується внутрішнім переконанням особи у необхідності виконувати приписи правових норм.

Прогалини у праві — часткова або повна відсутність конкретної правової норми, необхідної для регулювання суспільних відносин, які входять у сферу правового регулювання. **Див. Аналогію закону та Аналогію права.**

Прокуратура — самостійний централізований орган державної влади, що діє в системі правоохоронних органів держави та забезпечує всемірне утвердження верховенства закону, захист від неправомірних посягань на суспільний та державний лад, права і свободи людини. П. є елементом системи стримувань і противаг між гілками державної влади. П. України побудована відповідно до державного устрою і адміністративно-територіального поділу країни з підпорядкуванням нижчестоящих прокурорів вищестоящим і Генеральному прокурору України.

Проступок — суспільно шкідлива протиправна винна (умисна або необережна) дія або бездіяльність, яка порушує приписи інших, крім КК України, норм права. П. діляться на види: 1) конституційні 2) адміністративні; 3) дисциплінарні; 4) цивільні.

Протокол — 1) процесуальний документ, у якому в письмовій формі фіксуються хід і результати процесуальних дій, що здійснюються прокурором, слідчим або особою, яка проводить дізнання при розслідуванні кримінальних справ, а також судом при розгляді кримінальних, цивільних, господарських справ; 2) документ колегіальних органів, у якому в письмовій формі фіксується місце, час і мета проведення конференцій, зборів, засідань, нарад тощо, склад присутніх, зміст доповідей і виступів, та ухвали з обговорених питань. П. повинен мати відповідні реквізити.

Професійна правосвідомість — сукупність професійних правових знань, почуттів, емоцій, настанов, мотивів юристів-практиків та інших осіб, які мають спеціальну юридичну освіту, що формуються у результаті професійної діяльності й навчання.

Професія — здатність особи виконувати відповідну роботу, яка вимагає від неї наявності певної кваліфікації.

Процесуальне право — сукупність правових норм, які регулюють відносини, що виникають у процесі розслідування злочинів, розгляду та вирішення у судових засіданнях адміністративних, кримінальних, цивільних та господарських справ.

Публічне право — сукупність правових норм, які регулюють правовідносини, що забезпечують державні, міждержавні й загальні суспільні інтереси громадян.

Р

Ратифікація — остаточне затвердження міжнародного договору компетентним органом державної влади, після чого цей договір набирає юридичної сили. Р. договору вважається завершеною з моменту обміну ратифікаційними грамотами.

Реалізація норм права — процес втілення приписів правових норм у поведінку суб'єктів права та їх практичну діяльність зі здійснення, використання суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків.

Регулятивне право — сукупність правових норм, які регулюють поведінку суб'єктів права шляхом закріплення між ними суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Регулятивні норми права — норми, які безпосередньо спрямовані на здійснення правового регулювання суспільних відносин шляхом наділення їх учасників правами і покладенням на них юридичних обов'язків. Р.н.п. поділяються на: зобов'язальні, заборонні, уповноважувальні (дозволяючі).

Реквізити — у праві обов'язкові дані, які мають бути у будь-якому документі для визнання його дійсним.

Релігійні норми — різновид соціальних норм, правило поведінки віруючих людей, які встановлені різними віросповіданнями і містяться в релігійних джерелах (Біблії, Торі, Корані, Ведах тощо). Р.н. регулюють відносини віруючих у межах церкви або іншої релігійної організації та порядок відправлення релігійних культів.

Республіка — форма державного правління, за якої державна влада здійснюється представницькими органами (парламентом, президентом), які обираються населенням країни на певний, чітко визначений законодавством строк. Р. поділяються на президентські, парламентські та змішані.

Референдум — спосіб прийняття громадянами шляхом голосування законів та інших рішень з важливих питань загальнодержавного чи місцевого значення. Р. одна із форм безпосередньої демократії.

Розпорядження — вид підзаконного нормативно-правового акту; акт органу управління, який видається у межах його компетенції і має обов'язкову силу для юридичних і фізичних осіб, яким Р. адресоване. Р. вступає в силу з моменту його видання.

Розширене тлумачення норм права — різновид тлумачення, відповідно до якого дійсний зміст правової норми є ширше, ніж її текстуальна форма.

С

Санкція — складова частина норми права, яка передбачає юридичні наслідки для суб'єкта за виконання чи невиконання правила поведінки, передбаченого диспозицією цієї норми.

Свідцтво — документ, що офіційне підтверджує певний факт, який має юридичне значення (про народження, про шлюб, про смерть), або право особи (про авторство, про право власності тощо). В деяких випадках С. має спеціальну назву: диплом, атестат тощо.

Система законодавства — сукупність усіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів держави, які розподілені залежно від предмета правового регулювання на галузі та інститути законодавства. С.з. є зовнішньою формою вираження права.

Система права — обумовлена об'єктивними факторами внутрішня будова права, що характеризується єдністю і узгодженістю всіх її норм, розподілом їх на галузі, підгалузі та інститути. С.п. є складовим елементом правової системи.

Систематизація законодавства — діяльність компетентних державних органів та уповноважених організацій з упорядкування і вдосконалення чинних нормативно-правових актів, зведення їх у єдину внутрішню узгоджену систему. Основними видами С. з. є: інкорпорація кодифікація, консолідація.

Сімейне право — галузь права, сукупність правових норм, які регулюють та охороняють особисті й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу та належності до сім'ї. Основним джерелом С.п. є СК України.

Скарга — звернення громадян в усній чи письмовій формі до державного органу або службової особи з приводу порушення їх прав або інтересів, що охороняються законом.

Склад злочину — сукупність встановлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які визначають конкретне суспільно небезпечне діяння як злочинне. С.з. структурно складається з чотирьох обов'язкових елементів: об'єкт злочину, об'єктивна сторона, суб'єкт злочину, суб'єктивна сторона. Відсутність хоча б одного із зазначених елементів виключає С.з. в цілому.

Склад правопорушення — сукупність закріплених у законі об'єктивних і суб'єктивних ознак, за наявності яких, суспільно небезпечне винне протиправне діяння визнається конкретним правопорушенням.

Складна (союзна) держава — форма державного устрою, держава, яка утворилася з окремих державних утворень, які мали всі

ознаки держави, але певну частину своїх суверенних прав передали вищим центральним органам союзної держави. С.д. поділяються на федерації, конфедерації, імперії.

Служба безпеки України — державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. СБУ підпорядкована Президенту України і підконтрольна ВР України.

Службова особа — особа, яка постійно чи тимчасово здійснює функції представника влади, а також постійно чи тимчасово обіймає посаду на підприємстві, в установі чи організації, незалежно від форм власності, яка пов'язана з виконанням організаційно — розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або виконує такі обов'язки за спеціальними повноваженнями.

Службовці — особи, які володіють фаховими (спеціальними) знаннями та навичками в якій-небудь галузі виробництва, науки, техніки, мистецтва тощо, та обіймають відповідні посади у державних, громадських та інших установах, підприємствах, організаціях. За характером виконуваної роботи С. поділяються на категорії: керівники, спеціалісти і технічні виконавці.

Соціальні норми — історично зумовлені загальні правила поведінки людей у суспільстві, є проявом їх свідомої вольової діяльності та забезпечуються різними засобами соціального та державного впливу. Основними видами С.н. є: 1) норми права; 2) норми моралі; 3) корпоративні норми; 4) звичаї та традиції; 5) економічні норми; 6) політичні норми; 7) релігійні норми.

Спадкове право — інститут цивільного права, сукупність правових норм, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку із спадкуванням.

Спеціальні юридичні науки — юридичні науки, завданням яких є вивчення структури, організацію, повноваження і порядок діяльності державних органів. До С.ю.н. належать державне будівництво і місцеве самоврядування, судові та правоохоронні органи, прокурорський нагляд тощо.

Спеціально-юридичні функції права — напрями суто правового впливу на суспільні відносини. До С.-ю.ф.п. належать регулятивна та охоронна функції.

Співдружність — форма міждержавного об'єднання, союз суверенних держав, які мають спільні ознаки, мову, історію, культуру, релігію, спільність економічних інтересів.

Співтовариство — форма міждержавного об'єднання, союз суверенних держав, які об'єдналися для зміцнення економічних зв'язків

шляхом ліквідації митних кордонів, введення спільної грошової одиниці та створення системи наддержавних органів.

Стаття — структурна частина тексту певного джерела права, яка є словесно-документальною формою вираження норми права.

Статут — локальний нормативно-правовий акт, який визначає статус юридичної особи, її завдання, структуру, функції, порядок діяльності тощо. С. повинен мати відповідні реквізити і бути затверджені вищою установою чи органом управління.

Структура норми права — внутрішня будова норми права, яка характеризується єдністю і взаємодією її складових елементів (гіпотези, диспозиції, санкції).

Суб'єкт правовідносин — учасник правових відносин, який має суб'єктивні права та здатний виконувати юридичні обов'язки. До С.п. належать: 1) фізичні особи; 2) юридичні особи; 3) державні та громадські організації; 4) соціальні спільності (народ, нація, населення відповідного регіону, територіальні громади та ін.).

Суб'єкт правопорушення — деліктоздатна фізична чи юридична особа, яка вчинила правопорушення. Рівень деліктоздатності фізичної особи залежить від її віку, стану психічного здоров'я, посади та інших обставин.

Суб'єктивна сторона правопорушення — внутрішнє психічне ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його негативних наслідків.

Суб'єктивне право — закріплене правовими засобами можливість конкретного суб'єкта здійснювати певні дії, вимагати дій від інших суб'єктів та звертатися до держави за захистом порушених прав.

Суб'єктивні права — передбачена правовою нормою вид і міра можливої чи дозволеної поведінки суб'єкта правовідносин із задоволенням своїх законних інтересів та потреб, забезпечується як юридичними обов'язками інших суб'єктів, так і захистом з боку держави.

Суд — орган держави, який здійснює правосуддя шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях цивільних, кримінальних, адміністративних та господарських справ на основі чинного законодавства і у строго визначеній законом процесуальній формі. Делегування функцій С., а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами законом не допускається. Юрисдикція С. поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Судова влада — одна з гілок державної влади, яка діє самостійно, незалежно від законодавчої і виконавчої влади, і реалізується шляхом здійснення правосуддя.

Судова система — сукупність усіх судів держави, основою яких є єдині засади організації й діяльності та наділених повноваженнями здійснювати судову владу. С.с. України складають Конституційний Суд та суди загальної юрисдикції.

Судове рішення — загальне поняття, яке охоплює усі акти, прийняті судом (суддею) у результаті їх процесуальної діяльності. До С.р. належать вироки (у кримінальних справах), рішення (у цивільних, господарських справах), ухвали, постанови (у кримінальних, адміністративних, господарських і цивільних справах). С.р. має бути законним та обґрунтованим, викладається тільки у письмовій формі, підписується всіма суддями, у т.ч. суддею, що має особливу думку. С.р. виконується після того, коли вступає в законну силу, крім випадків негайного виконання.

Судоустрій — сукупність правових норм, які визначають завдання, принципи організації та діяльності, структуру і компетенцію судів.

Судочинство — діяльність судів щодо розгляду і вирішення справ, віднесених до їхньої компетенції, а також дії інших суб'єктів, які реалізують свої права і обов'язки, вступають у процесуальні відносини із судом. С. здійснюється суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних українською мовою або мовою більшості населення певної місцевості.

Суспільна правосвідомість — правосвідомість, яка притаманна великим соціальним утворенням (населенню країни, окремого регіону, певному етносу), що є носіями національної правової культури.

Т

Теорія держави і права — юридична наука, що вивчає державу і право, державно-правові явища в їх взаємозв'язку та взаємодії, система знань про найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права.

Територіальна громада — об'єднання жителів, які постійно проживають у межах села, селища, міста, що є самостійною адміністративно-територіальною одиницею або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр. Т.г. є первинним суб'єктом місцевого самоврядування. В Україні існують Т.г. села, селища, міста.

Тимчасові функції держави — напрямки діяльності держави, які спрямовані на вирішення деяких невідкладних завдань і здійснюються протягом певного періоду її існування.

Тип держави — сукупність держав, які мають спільні загальні ознаки і відображають відповідний рівень їхнього розвитку на певному історичному етапі.

Типологія держави — поділ усіх держав, що існували й існують, на певні типи за певними критеріями, які дадуть змогу розкрити їхню соціальну сутність.

Тиранічний режим — різновид антидемократичного державного режиму, який характеризується зосередженням в руках однієї особи (тирана) всієї повноти влади, яку він одержав не за правом успадкування, а в наслідок узурпації, насильницького захоплення влади шляхом державного перевороту.

Тлумачення норм права — інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів права (компетентних державних органів та їхніх посадових осіб, інших фізичних і юридичних осіб) із з'ясування та роз'яснення дійсного змісту норм права з метою їх найбільш правильної реалізації, яка виражається у прийнятті інтерпретаційного акта. Тлумачення не вносить поправки, доповнення чи зміни до правової норми. Т.н.п. розрізняють: 1) за суб'єктами; 2) за обсягом; 3) за способами; 4) за аналогією.

Тоталітарний режим — різновид антидемократичного державного режиму, який характеризується зосередженням державної влади в руках правлячої верхівки або однієї особи, всебічним і всеохоплюючим контролем держави над суспільством, підкоренням останнього державою, наявністю загальнообов'язкової державної ідеології та репресивних методів управління.

Традиції — різновид соціальних норм, загальні правила поведінки людей, соціальних груп, які закріплені у суспільній практиці внаслідок багаторазового повторення протягом тривалого часу та передаються із покоління у покоління.

Трудове право — галузь права, сукупність правових норм, які регулюють трудові й тісно пов'язані з ними суспільні відносини незалежно від форм власності, господарювання чи галузевої підпорядкованості підприємств, установ, організацій. Основним джерелом Т.п. є КЗпП.

У

Угода — волевиявлення двох і більше сторін, спрямоване на встановлення, зміну чи припинення взаємних юридичних прав та обов'язків.

Указ — назва підзаконного нормативно-правового акту, який видається Президентом України у межах його повноважень. У. не по-

винен суперечити Конституції та законам України і є обов'язковим для виконання на всій території країни. У. має вищу юридичну силу по відношенню до інших підзаконних актів.

Умисел — форма вини, що полягає в усвідомленні правопорушником протиправного характеру та наслідків свого діяння, при наявності бажання або свідомого допущення їх настання. У. може бути прямий і непрямий.

Унітарна держава — проста держава, в якій адміністративно-територіальні одиниці не мають ознак суверенітету і не можуть бути суб'єктами політичних міжнародних відносин. Залежно від характеру державних утворень У.д. поділяються на централізовані і децентралізовані.

Ф

Фахівець — особа, яка володіє фаховими (спеціальними) знаннями та навичками в якій-небудь галузі виробництва, науки, техніки, мистецтва тощо, та яка має фах (спеціальність).

Федерація — складна (союзна) держава, до складу якої входять на добровільній основі декілька державних утворень (суб'єктів федерації), які мають певну юридично визначену політичну самостійність. Ф. поділяються на територіальну і національну федерації.

Фізична особа — див. Особа фізична.

Філія — відокремлений підрозділ юридичної особи, який розташований поза місцем її знаходження та здійснює всі або частину її функцій. Філія не є юридичною особою, вона наділяється майном юридичної особи, яка її створила, і діє на підставі затвердженого нею положення. Відомості про Ф. юридичної особи включаються до Єдиного державного реєстру.

Фінансове право — галузь права, сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері фінансової діяльності держави.

Форма держави — система (спосіб) організації і здійснення державної влади в країні, взяту в єдності взаємозалежних трьох елементів: форми державного правління, форми державного устрою, форми державного режиму.

Форма державного правління — елемент форми держави, який характеризує порядок утворення, структуру і повноваження вищих органів державної влади, характер їх взаємовідносин між собою та населенням, способи легітимації державної влади. За Ф.д.п. усі держави поділяються на монархії та республіки.

Форма державного режиму — елемент форми держави, який характеризує політичну організацію влади, сукупність способів, прийомів, методів здійснення державної влади у суспільстві.

Форма державного устрою — елемент форми держави, який визначає територіальну організацію держави, спосіб поділу території держави на складові частини та порядок їх взаємовідносин між собою і з державою у цілому. За Ф.д.у. всі держави поділяються на прості та складні.

Формація — історичний тип суспільства, яке базується на певному способі виробництва матеріальних благ і його основі — формі власності.

Форми здійснення функцій держави — специфічні однорідні напрямки діяльності держави, за допомогою яких реалізуються її функції.

Функції держави — основні напрямки діяльності держави, в яких відображаються та конкретизуються її завдання і цілі, виявляється сутність та соціальне призначення держави у суспільстві. Основні Ф.д.: 1) за соціальним значенням державної діяльності — основні та неосновні (додаткові); 2) за часом їх дії — постійні та тимчасові; 3) за сферою суспільного життя — гуманітарні, економічні та політичні; 4) за територіальною спрямованістю — внутрішні та зовнішні функції.

Функції права — основні напрями впливу права на суспільні відносини, що відображають його сутність і соціальне призначення у суспільстві, а також способи організації суспільних відносин. Ф.п. поділяються на: 1) загальносоціальні; 2) спеціально-юридичні.

Функції теорії держави і права — основні напрями виявлення та фіксації знань про сутність, зміст, соціальне, наукове і навчальне призначення теорії держави і права. Види Ф.т.д.і.п. онтологічна, евристична, гносеологічна (пізнавальна), методологічна, політична, ідеологічна (виховна), науково-прикладна, навчальна, прогностична.

Ц

Цивільна відповідальність — вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до фізичних чи юридичних осіб, при невиконанні ними договірних зобов'язань або завданні майнової шкоди чи порушенні особистих немайнових прав інших осіб, заходів державного примусу у вигляді застосування санкцій майнового характеру, спрямованих на відновлення порушених прав та відшкодуванні заподіяних потерпілим збитків.

Цивільне право — галузь права, сукупність правових норм, які регулюють майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини,

що ґрунтуються на юридичній рівності та майновій самостійності їх учасників з метою задоволення останніми власних матеріальних і духовних потреб та інтересів. Джерелом Ц. п. є ЦК України.

Цивільно-процесуальне право — галузь права, сукупність правових норм, які регулюють порядок здійснення судочинства у цивільних справах, а також порядок виконання судових рішень. Джерелом Ц. -п. п. є ЦПК України.

Ч

Честь і гідність громадян — особисті немайнові та невідчужувані природні права людини, які охороняються чинним законодавством. Ч.і г.г. включені до числа благ, що є в Україні найвищою соціальною цінністю. Якщо протиправною поведінкою, спрямованою проти Ч.і г.г., особі заподіяна майнова або моральна шкода, вона має право на їх відшкодування.

Ю

Юридична відповідальність — вид соціальної відповідальності, передбачений чинним законодавством обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних благ (особистого, майнового або організаційного характеру) за вчинене правопорушення. Ю.в. відображає реакцію суспільства, держави на вчинене правопорушення. Види Ю.в.: 1) конституційна 2) кримінальна; 3) адміністративна; 4) цивільна; 5) дисциплінарна; 6) матеріальна.

Юридична наука (правознавство, юриспруденція) — суспільна наука, що вивчає об'єктивні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, їх місце та роль у суспільному житті, а також систему правових норм, які регулюють відносини у суспільстві. До системи Ю .н. належать: 1) загальнотеоретичні та історико-правові науки; 2) галузеві юридичні науки; 3) міжгалузеві юридичні науки; 4) спеціальні та прикладні юридичні науки; 5) міжнародно-правові науки.

Юридична особа — див. Особа юридична.

Юридичний акт — див. Правовий акт.

Юридичні дії — вид юридичних фактів, обставини, які пов'язані з вольовою поведінкою суб'єкта правовідносин та характеризуються як зовнішній прояв його волі і свідомості. Усі Ю.д. поділяються на правомірні і неправомірні (протиправні). Правомірні дії — це вчинки суб'єктів, які відповідають приписам правових норм. Вони поділяються на юридичні акти та юридичні вчинки. Неправомірні

(протиправні) дії — це вчинки суб'єктів, які чиняться всупереч приписам правових норм. Вони поділяються на проступки та злочини.

Юридичні обов'язки — передбачена правовою нормою і забезпечена можливістю державного примусу міра належної поведінки зобов'язаного суб'єкта, яку він повинен здійснити в інтересах уповноваженого суб'єкта.

Юридичні події — вид юридичних фактів, обставин або явища, виникнення, дія і припинення яких не залежить від волі суб'єктів правовідносин, але з настанням яких настають певні правові наслідки (смерть людини, загибель майна внаслідок стихійного лиха тощо).

Юридичні факти — передбачені нормами права конкретні життєві обставини, які зумовлюють виникнення, зміну або припинення правовідносин. За вольовим критерієм Ю.ф. поділяються на юридичні події та юридичні дії.

Юрисдикція — встановлені законом повноваження відповідних державних органів давати правову оцінку юридичним фактам, розв'язувати правові спори і вирішувати справи про правопорушення, вдаватися до юридичних санкцій стосовно правопорушників. Ю. визначається залежно від виду й характеру справи, що розглядається, її територіальної належності, осіб, які беруть участь у справі. Розрізняють Ю. судову і адміністративну.

Юриспруденція — див. Юридична наука.

Юрист — фахівець, який має вищу юридичну освіту, володіє спеціальними знаннями та навичками у галузі правознавства, що використовуються для потреб того чи іншого виду правової діяльності.

Юстиція — сукупність судових установ і органів юстиції, їх діяльність із здійснення правосуддя, забезпечення охорони прав і законних інтересів державних органів, громадських організацій та громадян, організації роботи судів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Нормативно-правові акти

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1990. — № 31. — Ст. 429.
3. Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1991. — № 38. — Ст. 502.
4. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 2. — Ст. 44.

Спеціальна література

5. Бабкіна О. В. Теорія держави і права у схемах і визначеннях: навч. посіб. / О. В. Бабкіна, К. Г. Волинка. — К.: МАУП, 2004. — 144 с.
6. Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права: Навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, В. С. Грегул. — 4-те вид., доп. і переробл. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 224 с.
7. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / [Колодій А. М., Копейчиков В. В., Лисенков С. Л. та ін.]; за ред. В. В. Копейчикова. — Стер. вид. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 320 с.
8. Загальна теорія держави і права: підруч. / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2002. — 432 с.
9. Кельман М. С. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами): Підруч. / М. С. Кельман; О. Г. Мурашин. — К.: Кондор, 2002. — 353 с.
10. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права / Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. — Львів: Новий світ, 2003. — 581 с.
11. Котюк В. О. Основи держави і права: Навч. посіб. Вид. 3-тє, доп. і перер. / Котюк В. О. — К.: Вентурі, 2001. — 432 с.
12. Котюк В. О. Теорія права: курс лекцій: Навч. посіб. / Котюк В. О. — К.: Вентурі, 1996. — 208 с.
13. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / Котюк В. О. — К.: Атіка, 2005. — 592 с.
14. Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права: Навч. посіб. / Кравчук М. В. — К.: Професіонал, 2004. — 398 с.
15. Марчук В. М. Основні поняття та категорії права: Навч. посіб. / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва — К.: Істина, 2001. — 144 с.

16. Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Нариси з теорії права: Навч. посіб. / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. — К.: Істина, 2001. — 304 с.
17. Молдован В. В. Основи держави і права: Курс лекцій / Молдован В. В. — К.: Юмана, 1996. — 176 с.
18. Олійник А. Ю. Теорія держави і права: Навч. посіб. / Олійник А. Ю., Гусарев С. Д., Слюсаренко О. Л. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 176 с.
19. Основи держави і права: Навч. посіб. / За ред. В. В. Комарова. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2001. — 260 с.
20. Погребной И. М. Теория права: Учеб. пособ. 3-е изд., испр. и доп. / Погребной И. М. — Х.: 2003. — 128с.
21. Рабинович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посіб. Вид. 5-е, зі змінами. / Рабинович П. М. — К.: Атіка, 2001. — 176 с.
22. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підруч. / Скакун О. Ф. — Х.: Еспада, 2006. — 776 с.
23. Сурілов О. В. Основи загальної теорії держави і права. / Сурілов О. В. — Одеса: Одеський університет, 1995. — 128 с.
24. Сухонос В. В. Теорія держави і права: Навч. посіб. / Сухонос В. В. — Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. — 536 с.
25. Теорія держави і права: Навч. посіб. / [Колодій А. М., Копейчиков В. В., Лисенков С. Л. та ін.]; За загл. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — 368 с.
26. Теорія держави і права: Підруч. / [Лисенков С. Л. та ін.] — К.: Юрінком Інтер, 2005. — 448 с.
27. Теорія держави і права: Навч. посіб. / Упоряд. Шестопалова Л. М. — К.: Прецедент, 2004. — 224 с.
28. Теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. С. Л. Лисенкова. — К.: 2004. — 368 с.
29. Теорія держави і права: Академічний курс: Підруч. / За ред. / О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.
30. Теорія держави і права: Навч. посіб. / [Суботін В. М., Філонов О. В., Князькова Л. М., Тодоров І. Я.]. — К.: Знання, 2005. — 327 с.
31. Теорія держави і права (опорні конспекти): Навч. посіб. / Авт. — упоряд. Кравчук М. В. — К.: Атіка, 2005. — 288 с.
32. Теорія держави і права: Посіб. для підготовки до іспитів / [Тимченко С. М., Каложний Р. А., Пархоменко Н. М., Легша С. М.]. — К.: Поливода А.В., 2005. — 176 с.
33. Тлумачний словник з теорії держави і права / Авт.-упоряд. К. Г. Волинка. — К.: Магістр — ХХІ сторіччя, 2006. — 112 с.
34. Трофимова З. В. Теория государства и права: Учеб. пособ. / Трофимова З. В. — Донецк: 2004. — 176 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Віктор Михайлович КИРИЧЕНКО
Олександр Миколайович КУРАКІН

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА: МОДУЛЬНИЙ КУРС

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Керівник видавничих проєктів – *Б. А. Сладкевич*
Дизайн обкладинки – *Б. В. Борисов*

Підписано до друку 12.10.2009. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 15,34.
Наклад 700 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA
Свідоцтво ДК № 2458 від 30.03.2006